

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 34 (73) № 4 2023

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Біла Світлана Ярославівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, директор Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Гриценко Галина Зеновіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Каспрук Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій, проректор з міжнародних зв'язків та проєктної діяльності Львівського університету бізнесу та права;

Кінашук Олексій Дмитрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, член Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького, член Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття;

Козій Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 5 від 23.11.2023 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстрований Міністерством юстиції України (свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4/183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2023

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Барановська Н.М., Годованська О.М.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИЩОЇ ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ РЕОРГАНІЗАЦІЇ
ЛЬВІВСЬКОЇ ПОЛІТЕХНІКИ 1

Бартків І.В.

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПІДХОДИ У ВИВЧЕННІ ПАЛЕОЛІТУ
НА ПРИКЛАДІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПОДІЛЬСЬКОЇ ВИСОЧИНИ..... 8

Жмака В.М., Турков В.В.

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО РОСІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ В 20–30-ТІ РР. ХХ СТ. 14

Зубко О.Є.

ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНІ СМАКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ
МІЖВОЄННОЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1920–1930 РР.)..... 20

Мараєв В.Р.

ДЕКОНСТРУКЦІЯ РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МІФУ ПРО ДОНБАС І КРИМ
ЯК «ПОДАРОВАНІ ЗЕМЛІ» ДЛЯ УКРАЇНИ 24

Маргинів М.А.

ФІНАНСОВЕ СТАНОВИЩЕ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ УДОСКОНАЛЕННЯ
КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ (1957–1965 РР.)..... 29

Мателешко Ю.П.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ НАПРЯМ «М'ЯКОЇ СИЛИ» КИТАЮ
В УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ АСПЕКТ (2007–2021)..... 37

Мінченко М.В.

ПРАЦІВНИКИ НІЖИНСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ ТА ЇХ УЧАСТЬ
У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ..... 45

Павлової І.М.

КАПЕЛАНСЬКА СЛУЖБА В УКРАЇНСЬКІЙ ГАЛИЦЬКІЙ АРМІЇ..... 52

Паска Б.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ КДБ ЩОДО НЕДОПУЩЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ
МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ ДИСИДЕНТАМИ ТА ДІАСПОРНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ
В СЕРЕДИНІ 1970-Х РР. 58

Тоцька С.І.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА НА ТЕРИТОРІЇ М. ПОЛОГИ
(ЛЮТИЙ 2022 – ЛЮТИЙ 2023 РР.)..... 65

Трояк Я.О.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПОЧАТОК ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА «КООПТАХ» 71

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ісхакова А.В.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
В УМОВАХ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ КРАЇНИ..... 76

Левенець О.М. СПЕЦИФІКА ВИСВІТЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ В ЧИЛІ У 1970–1976 РОКАХ НА ШПАЛЬТАХ ТОГОЧАСНИХ ГАЗЕТ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	81
Рамазанов Ш.Ш., Левігас Ф.Л., Трухан О.Ф. УРОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ХХІ СТОЛІТТЯ.....	91
Shamilova A.M. THE IMPORTANCE OF LEGAL REFORMS IN STRENGTHENING AZERBAIJAN'S STATEHOOD (2016–2020).....	98
АРХЕОЛОГІЯ	
Ченцов Я.М. ПОСЕЛЕНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ПЕРІОДУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОБЕРЕЖНОМУ СТЕПУ	104
ЕТНОЛОГІЯ	
Дмитренко А.А. ГАСТРОНОМІЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА ЇХ МІСЦЕ В ІНДУСТРІЇ ТУРИЗМУ: СТРАВИ ІЗ ЯГІД (НА МАТЕРІАЛАХ ЄМІЛЬЧИЩИНСЬКОЇ ТГ).....	110
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	
Запорожченко Ю.В. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ВИМІР ХРОНОТОПУ СЕПАРАТИЗМУ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ.....	116
Сараєва О.В. ТЕОРЕТИЧНІ РАМКИ ФЕНОМЕНУ «ІСТОРИЧНОГО НАРАТИВУ».....	123
Черкасов С.С. СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА МОДЕЛЬ ПОЛЬСЬКОЇ РЕФОРМАЦІЇ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС.....	129
ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ	
Полонський Л.Г., Танович Л., Бердніченко Є.О. ІВАН ІВАНОВИЧ ОГІЄНКО НА НАУКОВО-ОСВІТЯНСЬКІЙ МАПІ СВІТУ	137
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ	
Більченко І.В. КНИЖКОВІ ФІЛІГРАНИ В ЕКСПОЗИЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ Г. С. СКОВОРОДИ.....	143
Мартинчук І.І. МУЗЕЙНІ УСТАНОВИ МІСТА МАРІУПОЛЯ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.....	149
Тортіка М.В., Бубенок О.Б. СПЕЦИФІКА ЕКСПОНУВАННЯ ПРОТОБОЛГАРСЬКИХ КОЛЕКЦІЙ У МУЗЕЯХ УКРАЇНИ І БОЛГАРІЇ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ І НАЦІОНАЛЬНОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ З МУЗЕЄМ БОЛГАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК).....	155

Щепанський В.В.

КУЛЬТУРНІ ОБРАЗИ КОРИННИХ НАРОДІВ АРКТИКИ:
ДОСЛІДЖУЮЧИ ТВОРЧУ ПЕРСПЕКТИВУ МИКОЛИ ТРУБЛАЇНІ..... 166

РЕЦЕНЗІЇ

Лазуренко В.М.

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В РАННЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ КРИЗЬ ПРИЗМУ
ПОВСЯКДЕННЯ ІЄРЕЇВ ПИРЯТИНСЬКОЇ ПРОТОПОПІ..... 175

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... 178

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Baranovska N.M., Hodovanska O.M.

FEATURES OF THE HIGHER TECHNICAL EDUCATION FUNCTIONING
OF THE WESTERN UKRAINIAN REGION IN CONDITIONS OF THE SOVIET
REORGANIZATION OF LVIV POLYTECHNIC..... 1

Bartkiv I.V.

INTERDISCIPLINARY APPROACHES TO THE STUDY OF THE PALEOLITHIC
ON THE EXAMPLE OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
OF THE PODILSKA UPLAND 8

Zhmaka V.M., Turkov V.V.

THE POLICY OF THE SOVIET STATE TOWARDS THE RUSSIAN POPULATION
OF UKRAINE IN THE 20'S–30'S TWENTIETH CENTURY 14

Zubko O.Y.

ARTISTIC AND LITERARY TASTE OF UKRAINIAN EMIGRATION IN INTERWAR
CZECHOSLOVACZCZYNA (1920–1930)..... 20

Maraiev V.R.

DECONSTRUCTING OF THE RUSSIAN HISTORICAL MYTH ABOUT DONBAS
AND CRIMEA AS «GIFTED LANDS» FOR UKRAINE 24

Martyniv M.A.

FINANCIAL SITUATION OF TERNOPIL INSTITUTE IMPROVEMENT
OF TEACHERS' QUALIFICATIONS (1957–1965)..... 29

Mateleshko Yu.P.

CULTURAL AND EDUCATIONAL DIRECTION OF CHINA'S SOFT POWER
IN UKRAINE: INSTITUTIONAL ASPECT (2007–2021)..... 37

Minchenko M.V.

EMPLOYEES OF THE NIZHYN DISTRICT COURT AND THEIR PARTICIPATION
IN THE FIRST WORLD WAR..... 45

Pavlovei I.M.

THE CHAPLAIN SERVICE IN THE UKRAINIAN GALICIAN ARMY 52

Paska B.V.

THE ACTIVITIES OF THE KGB IN PREVENTING RELATIONS BETWEEN UKRAINIAN
DISSIDENTS AND DIASPORA ORGANIZATIONS IN THE MID-1970S..... 58

Totska S.

RUSSIAN-UKRAINIAN WAR ON THE TERRITORY OF POLOHY
(FEBRUARY 2022 – FEBRUARY 2023)..... 65

Troyak Ya.

ORGANIZATIONAL ESTABLISHMENT AND START OF PRODUCTION ACTIVITIES
OF ALL-UKRAINIAN COMPANY «KOOPTAKH»..... 71

WORLD HISTORY

Iskhakova A.V.

TRANSFORMATION OF THE ACTIVITIES OF POLISH
NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF POST-SOCIALIST
DEMOCRATIZATION OF THE COUNTRY 76

Levenets O.M. SPECIFICS OF COVERAGE OF SOCIO-POLITICAL EVENTS IN CHILE IN 1970–1976 ON THE PAGES OF THE NEWSPAPERS OF THAT TIME VOLYN REGION.....	81
Ramzanov Sh.Sh., Levitas F.L., Trukhan O.F. LESSONS OF THE SECOND WORLD WAR: CHALLENGES FOR THE 21ST CENTURY.....	91
Shamilova A.M. THE IMPORTANCE OF LEGAL REFORMS IN STRENGTHENING AZERBAIJAN’S STATEHOOD (2016–2020)	98
ARCHEOLOGY	
Chentsov Y.M. SETTLEMENT MONUMENTS OF THE GOLDEN HORDE PERIOD IN THE STEPPE OF RIGHT BANK OF THE DNIPRO, UKRAINE	104
ETHNOLOGY	
Dmytrenko A.A. GASTRONOMIC TRADITIONS AND THEIR PLACE IN THE TOURISM INDUSTRY: BERRY DISHES (BASED ON MATERIALS FROM YEMILCHYSHCHYNA T.H.).....	110
HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES	
Zaporozhchenko Yu.V. HISTORIOGRAPHY DIMENSIONS OF SEPARATISM CHRONOTOPE IN INDEPENDENT UKRAINE	116
Saraieva O.V. THEORETICAL FRAMEWORK OF THE PHENOMENON OF “HISTORICAL NARRATIVE”	123
Cherkasov S.S. EASTERN EUROPEAN MODEL OF POLISH REFORMATION: HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE	129
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY	
Polonsky L.G., Tanovych L., Berdnychenko Ye.O. IVAN IVANOVYCH OHIENKO ON THE SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL MAP OF THE WORLD.....	137
HISTORY OF UKRAINIAN AND FOREIGN CULTURE	
Bilchenko I.V. BOOK FILIGREES IN THE EXPOSITION OF THE H. S. SKOVORODA MEMORIAL MUSEUM	143
Martynchuk I.I. MUSEUM INSTITUTIONS OF THE CITY OF MARIUPOL IN CONDITIONS RUSSIAN OCCUPATION	149
Tortika M.V., Bubenok O.B. SPECIFICS OF EXHIBITING OF THE PROTO-BULGARIAN COLLECTIONS IN THE MUSEUMS OF UKRAINE AND BULGARIA (ON THE EXAMPLE OF THE KHARKIV HISTORICAL MUSEUM AND THE NATIONAL ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE WITH MUSEUM OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES).....	155

Shchepanskyi V.V.

CULTURAL IMAGES OF INDIGENOUS PEOPLES OF THE ARCTIC:
EXPLORING THE LITERARY PERSPECTIVE OF MYKOLA TRUBLAINI..... 166

REVIEWS

Lazurenko V.M.

CHURCH LIFE IN EARLY MODERN UKRAINE THROUGH THE PRISM
OF THE CONSECRATION OF THE PRIESTS OF THE PYRATYN PROTOPOPIA 175

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS..... 178

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 378.4:62(477.83-25) + 005.591.4
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.1>

Барановська Н.М.

Національний університет «Львівська політехніка»

Годованська О.М.

Національний університет «Львівська політехніка»

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИЩОЇ ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ ПОЛІТЕХНІКИ

У статті висвітлюються процеси радянської реорганізації Львівської політехніки та їх вплив на зміст і принципи функціонування вищої технічної освіти Львова після встановлення радянської влади у Західній Україні та примусового возз'єднання з Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР) восени 1939 р. Охарактеризовано ознаки радянської моделі технічної освіти та конкретні приклади її впровадження на базі Львівського політехнічного інституту.

З'ясовано, що окупувавши західноукраїнський регіон, і, перетворюючи його на інтегральну частину Радянського Союзу, сталінський тоталітарний режим вважав запровадження моделі радянського зразка у вищій технічній освіті краю одним із неодмінних і важливих ідеологічно-виховних способів утвердження комуністичної системи на західноукраїнських землях, і був складником колоніальної стратегії у сфері освіти. Втручання радянського режиму у роботу Львівської політехніки, як провідного технічного закладу Західної України та Європи, виявилось у примусовій політизації його діяльності та ідеологічному тиску на колектив, зміні форм і методів науково-навчальної, організаційної та виховної роботи, русифікації навчального процесу й діловодства, систематичних перевірок і переслідуваннях професорсько-викладацького, інженерно-технічного та студентського складу із залученням партійних і репресивно-каральних органів НКВС. Це призвело до переважання у науково-технічних дослідженнях і проєктах марксистсько-ленінських засад, сприяло комуністичному підкоренню технічних наук, та витворило покоління науковців і студентів, травмованих страхом. На прикладі ЛПІ зрозуміло, що вища технічна освіта України пережила важкий досвід радянської тоталітарної колонізації у ХХ столітті, і особливо надається до застосування постколоніальної методології, яка демаскує відкриті та приховані механізми колоніального і неоколоніального поневолення.

Дослідження процесів радянської вищої технічної освіти на прикладі Львівського політехнічного інституту у постколоніальній парадигмі може бути спробою позбавлення від рудиментів і спадщини «радянського стилю» у закладах вищої технічної освіти, та усвідомлення завданих історичних травм.

Ключові слова: Західна Україна, Львів, радянська вища технічна освіта, колоніальна практика, Львівська політехніка, Львівський політехнічний інститут, радянський інженер.

Постановка проблеми. Примусове «возз'єднання» Східної Галичини, що охоплювала українські етнічні землі в складі Польщі у міжвоєнний період, з Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР) восени 1939 р., «запустило» процес радянської новопр-

єднаних теренів, що полягав у докорінній зміні освітнього, суспільно-політичного, економічного, культурного та повсякденного життя, а в подальшому і формуванню т. зв. радянського «life style». Від вересня 1939 р. радянське керівництво почало втілювати політику *divide et impera* (розділай і

владарюй), що її протягом попереднього двадцятиліття в УРСР ефективно використовували як головний інструмент управління суспільною поведінкою. Радянське керівництво була зацікавлене у якнайшвидшому і якнайширшому втіленні в життя радянських зразків. Поступово запроваджуючи власні порядки, впроваджувався і невіддільний від них терор і примус. Соцреалістичний фальш, що вчувався у заявах представників влади від самого початку, для більшості мешканців окупованих територій став очевидним обманом трохи згодом.

Серед пріоритетних напрямків радянзації була технічна освіта краю, що втілювалася в авторитетному навчальному закладі – Львівській політехніці. Дослідження процесів радянзації вищої технічної освіти на прикладі Львівського політехнічного інституту в постколоніальній парадигмі може бути спробою впровадити провідну цінність – звільнення від антагонізмів і конкурентних намірів колонізатора та колонізованого. Тобто, позбавлення рудиментів радянської моделі освіти та її спадщини.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити характерні риси колоніальної стратегії радянської системи освіти у вищих навчальних закладах технічного спрямування на прикладі переформатування Львівської політехніки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз засвідчує значну кількість досліджень про історію науки та техніки чи окремих технічних спеціальностей на території України, насамперед, у дорадянський період [1]. Натомість питанню трансформації технічної освіти в радянський час присвячено обмаль досліджень. Найчастіше вони представлені на сайтах сучасних вищих технічних навчальних закладів України в розділах про їх історію. У них зазвичай описано тільки радянське, так зване, вдосконалення роботи науково-педагогічних кадрів, перегляд навчальних програм, створення методичних рад, обмеженість бібліотечного фонду, нестачу навчальної літератури та спотворені форми «боротьби з космополітизмом» [2]. Водночас мало уваги приділено аналізу практик із впровадження колоніальної радянської системи освіти, спротив якій засвідчують антирадянські виступи студентів Львівського політехнічного інституту у 1944–1953 рр. і репресії щодо них з боку радянських органів НКВС, про що йдеться у праці Б. Левики [3]. Окремі питання радянського реформування ЛПІ із встановленням нового режиму на Західній Україні у 1939 р. окреслено у дослі-

дженні Н. Козел [4]. Загалом, на сьогодні цю проблематику ще далеко не вичерпано, що зумовило вибір теми дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ввівши свої війська на територію Західної України у вересні 1939 р. і перетворюючи регіон на інтегральну частину Радянського Союзу, сталінський режим, особливу увагу приділив Львову – найбільшому за кількістю населення місту краю, його політичному і культурному центрові, осередку науково-освітнього життя. Львів став головною сценою, на якій розігралися найважливіші події, пов'язані з творенням нового суспільного ладу, він був свого роду вітриною тих радянських нововведень, які стисло можна визначити терміном «радянізація», що кардинально змінила політичний, господарський, культурний, соціальний устрій західноукраїнських земель [5, с. 89].

Для радянської тоталітарної влади особливо важливе значення мали форма і зміст вищої освіти. Цим пояснюється факт, що вона намагалася провести радянізацію вищих навчальних закладів на окупованих нею територіях Західної України якомога швидше і в стислі терміни. Як свідчать опубліковані документи, вже на кінець 1939 р. львівські вузи змушені були перебудувати свою роботу відповідно до навчальних планів усіх радянських вищих навчальних закладів. Почали використовуватися класові принципи їх комплектування, організація прискореної загальноосвітньої підготовки робітничо-селянської молоді, відмінені національні обмеження стосовно здобуття вищої освіти для українського населення, запроваджені польською владою.

У усіх вузах Західної України почала реалізуватися виховна та пропагандистська функції комуністичного ладу. Не минуло це і установ вищої технічної освіти, зокрема, Львівської політехніки – провідного вищого технічного закладу Західної України та Європи з давньою історією і традиціями, який у жовтні 1939 р. був перейменований радянською владою на Львівський політехнічний інститут (ЛПІ) [6]. Від цього часу він мав готувати технічні кадри та керівників радянської промисловості і народного господарства для всього Радянського Союзу.

З перших днів втручання радянського режиму в роботу вузу розпочалася політизація та ідеологізація його діяльності. Політичним управлінням Українського фронту в ЛПІ було призначено політичного комісара, підполковника Червоної Армії З. Юсімова, який представився у такій ролі на загальному засіданні працівників і студентів інсти-

туту, яке зібрала спеціальна комісія з Москви на чолі із заступником всесоюзного комісара освіти, що з метою реорганізації навчального закладу та підвищення кваліфікаційного рівня викладання приїхала восени 1939 р. до Львова, і складалася з професорів київських та московських вузів. На засіданні повідомлялося про перебудову та перевлаштування навчально-виховного процесу відповідно до радянського законодавства, підкреслювалися переваги надання розвитку науки і техніки, застосування нових методів роботи на засадах соціалістичного прогресу [4, с. 308–309].

Офіційно радянська «Львівської політехніки» розпочалася 15 жовтня 1939 р. відстороненням від виконання обов'язків радянськими керівними органами демократично обраного ректора Львівської політехніки, професора і завідувача кафедри права факультету інженерії Антонія Верещинського, уродженця теперішньої Івано-Франківської області. Він пропрацював на своїй посаді менше, ніж два місяці, адже був обраний лише наприкінці серпня 1939 р. ректором на 1939–40 навчальний рік [7]. Була ліквідована і сама кафедра права, яку очолював А. Верещинський, а також навчальні об'єднання студентів. З політичних мотивів розпочалися перевірки викладацького та допоміжного персоналу. Тимчасовим управлінням міста Львова 6 грудня 1939 р. директором ЛПІ було призначено радянського інженера, начальника Київського трамвайного тресту, згодом директора Харківського електротехнічного інституту, М.П. Садовського. У «Повідомленні про перебудову роботи львівських вузів» за грудень 1939 р. зазначалося, що «закінчено новий прийом у політехнічний інститут. Відтак запрацювало шість факультетів: енергомашинобудівний, електротехнічний, хіміко-технологічний, архітектурно-будівельний, шляхово-водний та сільськогосподарський, на які «прийнято 728 чоловік» [8, с. 140–141]. У 1940 р. було створено сьомий факультет – лісовий. На той час в інституті функціонувало вже 79 кафедр, на яких працювали 395 викладачів. Навчальний заклад фінансувався з державного бюджету СРСР [9]. На першому курсі ЛПІ у 1940 р. студентів-українців було вже 50%, порівняно із 12,9% на грудень 1939 р. [10, с. 5].

Внутрішнє життя та навчальні програми Львівського політехнічного інституту почали активно реорганізувати за допомогою викладачів із СРСР та на основі «радянського стилю» в освіті. Відповідно до загальносоюзної структури в інституті утвердилася курсова система навчання, екзаменаційні сесії, обов'язкове відвідування лекцій, прак-

тика щотижневого проведення політгодин, чому сприяла створена кафедра основ марксизму-ленізму, «якій відводилася пріоритетна роль» [11].

Цілеспрямовану радянізацію ЛПІ на кілька років припинила нацистська окупація України 1941–1944 рр. та відступ зі Львова радянських військ. 1 липня 1941 р. цей вуз, як і інші вищі школи у Львові, було закрито взагалі [12, с. 112]. У березні 1942 р. нацистська окупаційна влада відкрила у місті на базі Політехніки Державний технічний інститут (в 1943 р. перейменований на Державні технічні спеціальні курси, про що повідомляла тогочасна преса [4, с. 319].

Вже після відступу нацистських військ і повернення радянської влади у Західну Україну в 1944 р. відновлюється повномасштабне реформатування закладу у кращих тоталітарних традиціях радянських вузів. Він знову був перейменований на Львівський політехнічний інститут і, переважно, зберіг структуру та функції, якими його наділяли у 1939–1941 рр. Було відновлено сім факультетів та всі вісімдесят кафедр. На перший курс у 1944 р. було зараховано 600 осіб, здебільшого молодь з Києва, Харкова, Одеси, Донбасу, Дніпропетровська, навіть з Москви та далекого Новосибірська. («З повідомлення про початок навчання у Львівському політехнічному інституті» за листопад 1944 р.) [8, с. 242]. У 1945 р. до ЛПІ увійшла філія Московського інституту нафти і газу і вже працювало 10 факультетів, два з яких – лісогосподарський і сільськогосподарський, були реорганізовані в самостійні інститути [3, с. 78]. Дещо поліпшилися матеріально-побутові умови студентів, викладачів та працівників вузу. Було налагоджено безперервну роботу інститутської їдальні, покращено обладнання студентського гуртожитку.

Водночас у післявоєнний період у вищій технічній освіті Західної України радянська влада продовжила використання колоніальних практик, якими можна вважати суттєві зміни у викладацькому складі, структурі та навчальному процесі ЛПІ. Директивами компартійно-радянської системи у цьому закладі технічної освіти, як і в інших, було впроваджено викладання короткого курсу історії ВКП(б) та єдиного навчального курсу «Основи марксизму-ленізму», в рамках якого розглядалися окремі історичні проблеми. Студенти після обов'язкового прослуховування курсу лекцій з марксизму-ленізму, які читалися російською мовою, неодмінно складали екзамен з цієї дисципліни.

У кожній академічній студентській групі інституту працювали агітатори, проводилися лекції з

історії СРСР, філософії, політекономії, з питань зовнішньої і внутрішньої політики радянської держави [13]. Студентів змушували систематично працювати над творами Леніна і Сталіна та вести конспекти, аби «домогтися відмінного засвоєння основ марксистсько-ленінської науки», адже тільки так, як заявляла радянська влада, вони могли стати висококваліфікованими спеціалістами технічного профілю [14].

Завідувачами кафедри основ марксизму-ленінізму призначалися уповноважені з різних регіонів СРСР, які скеровувалися до Львова за «путівками ЦК ВКП (б)». Саме за такою путівкою прибув до ЛПП професор В. М. Макеєв – випускник Самаркандського сільськогосподарського інституту, який у 1945–1946 рр. очолював кафедру основ марксизму-ленінізму. На цій посаді його змінив В. К. Астафєв (1946–1953 рр.), скерований із посади завідувача аналогічної кафедри Симбірського металургійного інституту. Надалі завідувачів кафедри основ марксизму-ленінізму призначали тільки на підставі рішення Обласного комітету КПРС, а відтак затверджували у профільному союзному міністерстві.

У рамках ідеологізації в ЛПП було організовано роботу філіалу вечірнього університету марксизму-ленінізму, слухачами якого стала значна кількість викладацько-професорського складу. Партійне бюро ухвалило рішення про створення системи контролю за навчанням і відвідуванням, відповідальність за що було покладено на керівництво факультетських парторганізацій. Вони мали заслуховувати звіти комуністів про хід навчання, засвоєння матеріалу і ступінь підготовки до екзаменів. Значним недоліком у роботі філіалу, як було визнано на одному із засідань партійного бюро ЛПП, була відсутність у бібліотеці інституту необхідної кількості літератури з курсу діалектичного та історичного матеріалізму та творів класиків російської філософії [14].

У повоєнні роки в ЛПП була утворена профспілкова організація працівників, адже її обов'язкова присутність в кожному колективі передбачалася самою комуністичною ідеологією. Оскільки від перших днів процеси створення та діяльність профспілки повністю контролювала державна адміністрація та структури комуністичної партії, то, очевидно, що профспілка будь якого колективу в колишній імперії – Радянському Союзі – нічого спільного з міжнародним профспілковим рухом не мала. Перший офіційний документ, в якому зафіксовано запис про профспілкову організацію працівників Львівського політехнічного інституту

датований 19 грудня 1947 р. Головами профкому здебільшого були члени КПРС і представники суспільних кафедр [15].

Студентів інституту примусово заставляли вступати не тільки до профспілки, а й до комсомолу та КП(б) У, готувати реферати з комуністичної тематики. У штаті інституту працював секретар партбюро, відповідальний за ідеологічну роботу. Ідеологічний тиск на студентів чинився із залученням НКВС, який здійснював серед них постійну агентурно-оперативну діяльність, за його вказівками підозрілих відраховували за «пропуски занять» [3, с. 80].

У другій половині 1940-х рр. основну увагу колективу ЛПП було звернено на повоєнну відбудову краю та інтеграцію західноукраїнських теренів в економічну систему СРСР. Перед науковцями вузу ставилося завдання надавати науково-технічну підтримку розвитку промисловості союзних республік задля перетворення Львова у потужний індустріальний центр Радянського Союзу відповідно до ухваленого сталінського п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства СРСР. Старший інспектор Головного управління політехнічних вузів МВО СРСР наголошував, що «різноманітність спеціальностей в ЛПП, велика кількість студентів, їх багатонаціональний склад, територіальне розміщення вузу на крайньому заході УРСР є передумовою того, що інститут може бути могутнім розсадником висококваліфікованих спеціалістів, які піднімуть на ще більший рівень народне господарство» [16].

Студентам ЛПП на останньому році навчання читався курс організації виробництва, в якому особлива увага приділялася завданням соціалістичної організації виробничого процесу. Цей навчальний курс, як стверджував староста групи ТМ-5 механічного факультету М. Зайцев, допоміг зрозуміти студентам групи, що «існує соціалістична організація виробництва, там мають місце перевиконання норм і дострокове виконання виробничої програми» [17]. Щорічно для студентів навчального закладу організувалася виробнича практика на найбільших союзних підприємствах, наприклад, Харківському турбогенераторному заводі, Дніпровській гідроелектростанції. Така практика була «одним із основних елементів формування майбутнього радянського інженера – командира соціалістичного будівництва» [17].

Відповідно до планів радянського керівництва, колектив Львівського політехнічного інституту

повинен був консультувати виробників щодо реконструкції окремих підприємств і розробки важливих технічних питань. До цього долучалися всі технічні кафедри, а тематика науково-дослідної роботи в інституті пов'язувалася із завданнями народного господарства СРСР. Науковці і студенти ЛПІ активно використовувалися у науково-технічних дослідженнях, спрямованих на удосконалення та розширення воєнно-промислового потенціалу СРСР. Між ЛПІ та багатьма підприємствами був встановлений «діловий зв'язок». Вченими інституту проводилися роботи із раціонального використання газу та скорочення його витрат на тогочасних нафтопромислах і підприємствах об'єднання «Укрнафта». На Львівському заводі «Теплоконтроль» кафедрою електромеханічних приладів було налагоджено випуск нових апаратів високого класу точності. Для допомоги Львівській електростанції в інституті була проведена експериментальна робота із впровадження методів визначення теплопровідної здатності. Було сконструйовано установку для боротьби з відкладенням накипу на конденсатор. Зокрема, співробітник науково-дослідного сектору Р.Т. Закіров запропонував вести добування нафти методом парогазу, що здешевлювало процес добування [18]. Завдяки успішній науково-практичній діяльності, у 1948 р. ЛПІ вийшов у ряди передових вузів України і був нагороджений почесною грамотою Управління в справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР і республіканського комітету профспілки працівників вищої школи. Інституту було присуджено перехідний Червоний Прапор обкому спілки працівників вищої школи «за виконання рішень партії та уряду» [19].

Водночас у 50-х рр. ХХ ст. продовжується ідеологізація змісту технічної освіти та навчально-виховного процесу. На партійних зборах, засіданнях партійних комітетів і бюро обкому партії, міських партійних конференціях відбувалися часозатратні та численні обговорення про «науку на службі соціалізму», про впровадження «досягнень соціалістичного інтернаціоналізму» та «марксистсько-ленінські засади» наукових проектів, що суттєво ускладнювало наукову та викладацьку роботу у вузівських колективах і обмежувало розвиток академічного життя ЛПІ. З 1956–1957 н. р. у всіх вищих технічних навчальних закладах СРСР, замість марксизму-ленінізму вводяться для загальнообов'язкового вивчення три самостійні суспільні дисципліни: історія КПРС, політична економія, діалектичний та історичний матеріалізм. Відтак у 1957 р. кафедра основ

марксизму-ленінізму Львівського політехнічного інституту на основі наказу ректора була перейменована на кафедру історії КПРС із збереженням на той час завідувача М. І. Рахно, призначеного на цю посаду на заміну В. К. Астаф'єву вже на другий день після захисту ним у Києві дисертації на тему: «КПРС в боротьбі за здійснення ленінсько-сталінської національної політики (1926–1932 рр. на матеріалах України)». Одночасно в ЛПІ вводилось викладання навчальної дисципліни «Історія КПРС» [20, с. 3].

Для того, щоб викладачі суспільних кафедр, які відповідали за ідеологічне виховання студентів, формування матеріалістичного світогляду та організацію «ідейно насиченого» студентського життя, мали більше часу для наповнення своїх лекцій прикладами і фактами з практики соціалістичного будівництва, їм було зменшено навчальне навантаження [21, с. 71]. Вони проходили річні курси підготовки при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, організовані для вищих навчальних закладів України радянськими партійними органами. Для усіх завідувачів суспільних кафедр проводилися місячні курси у Москві. З метою прискореної підготовки аспірантів суспільних наук у Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б) були створені групи, слухачі яких упродовж одного-півтора року мали підготувати й захистити кандидатську дисертацію [22, с. 147].

На основі постанов Ради міністрів УРСР і Центрального комітету КП (б) України для професорсько-викладацького складу та студентів ЛПІ систематично організовувалися культурно-ідеологічні «переймання передових досвідів» та екскурсійні відвідування центрів метрополії, насамперед, Москви та Ленінграда, що можна вважати ще одним прикладом втілення колоніальної практики Радянського Союзу в технічній освіті. Все це подавалося як ознайомлення з основними промисловими і культурними центрами країни. Для участі в екскурсіях залучали здебільшого кращих студентів 2–4 курсів, професорів і викладачів, які «показали зразки учбової і громадської роботи» [8, с. 472–473]. Один із таких громадсько-активних студентів групи ГФ-2 нафтового факультету Львівського політехнічного інституту згадує, що під час канікул їм було організовано екскурсії до Ленінграда та Москви із відвідуванням Красної площі та Мавзолею, що свідчить про «підприємливість рідної Батьківщини, партії і уряду про відпочинок молоді, якій треба ще наполегливіше вчитися, щоб стати інженерами» такої «чудової Вітчизни» [14].

Наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. для досліджень в ЛПІ створили мережу науково-дослідних лабораторій, які виконували за коштом державного замовлення та окремих промислових підприємств науково-дослідні роботи, зокрема, були сформовані «закриті відділи», які працювали на воєнну промисловість СРСР, де реалізували низку проєктів, спрямованих на воєнні потреби і розробки для космічної галузі.

З ідеологічних міркувань у 70-х рр. ХХ ст. у назву ЛПІ було введено радянські символи. У 1978 р. заклад був перейменований радянською владою на Львівський ордена Леніна політехнічний інститут імені Ленінського комсомолу.

Висновки. Отже, радянська влада розглядала освіту, і, зокрема, вищу технічну освіту Львова – історичної столиці Галичини, одним із найважливіших ідеологічно-виховних способів утвердження та зміцнення комуністичної колоніальної системи та диктаторського режиму на окупованих західноукраїнських землях. Впровадження радянської моделі технічної освіти, її ідеологічне навантаження, маркування освітнього технічного простору, які стали своєрідними колоніальними практиками у вибудові стосунків між московським центром і його периферією, активно відбувалося у провідному вищому технічному закладі Західної України – Львівській політехніці, реорганізованій у Львівський політехнічний інститут. ЛПІ мав готувати технічні кадри та керівників радянської промисловості і народного господарства у всесоюзному масштабі. Тому з перших днів втручання радянського режиму у роботу закладу розпочалася примусова політизація його діяльності та ідеоло-

гічний тиск на колектив, русифікація навчального процесу й діловодства, перевірки й переслідування професорсько-викладацького, інженерно-технічного та студентського складу із залученням партійних і репресивно-каральних органів НКВС. Серед методів радянзації цієї освітньої установи були і примусове втягування у ряди комсомолу та КП(б), і позирна українізація, впровадження принципів державного патерналізму та насаджування чужих радянських символів.

Радянська була найінтенсивнішою у 1939–1941 рр. і у перші повоєнні роки. Водночас вона не припинялася і впродовж усієї другої половини ХХ ст. до розпаду СРСР, засвідчуючи безальтернативність, категоричність та рішучість у впровадженні різних елементів радянської моделі технічної освіти, принципів і правил освітнього життя, характерних для радянської тоталітарної держави. Одними з її ознак було так зване запозичення «передового досвіду» та екскурсійні відвідування центрів радянської метрополії, створення і діяльність кафедри основ марксизму-ленінізму (згодом історії КПРС), викладання загальнообов'язкових для усіх студентів навчальних дисциплін: історії КПРС, політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму як невід'ємних елементів навчального процесу, штучне прив'язування «марксистсько-ленінських засад» до науково-технічних проєктів. Це посприяло комуністичному ідеологічному підкоренню технічних наук, істотно обмежувало розвиток академічного життя Львівського політехнічного інституту та суттєво ускладнювало наукову і викладацьку роботу.

Список літератури:

1. Історія науки і техніки України: Монографія / Л. Є. Дещинський, Я. Я. Денісов, Т. Г. Замлинський. Львів: Растр 7, 2011. 328 с.; Іскович-Лотоцький Р.Д., Севостьянов І.В. Історія інженерної діяльності: підручник. Вінниця: ВНТУ, 2015. 266 с.; Мельник О.О., Лобода О.І. Історія науки і техніки: навч. посіб. Мелітополь: ФО-Одноріг Т. В., 2018. 310 с.
2. 1945–1961: Підготовка фахівців та науково-педагогічних кадрів у повоєнні роки, 1995. URL: https://kpi.ua/history-training_1941-1960 (дата звернення: 08.10.2023).
3. Левик Б. Підпільна антирадянська діяльність студентів Національного університету «Львівська політехніка» в перші повоєнні роки (1944–1953 рр.) Схід. Київ, 2017. Вип. 1. С. 77–83.
4. Козел Н.В. Діяльність Львівської політехніки в період радянсько-німецької війни (1939–1944 рр.): за матеріалами часописів. Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства : матеріали четвертої міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 25 жовтня 2012 р. Львів, 2012. С. 305–324.
5. Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. Український визвольний рух: наук. зб. Львів, 2006. С. 89–119.
6. Витоки та етапи становлення Національного університету «Львівська політехніка» URL: <https://lpnu.ua/istoriia-universytetu/vytoky-ta-etapy-stanovlennia> (дата звернення: 08.10.2023).
7. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-33575> (дата звернення: 04.09.2023).
8. Радянський Львів. 1939–1955: Документи й матеріали / Архівне управління УРСР, ЛДА; ред. колегія: Івасюта М. К., Пащенко В. Я. та ін. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1956. 705 с.

9. Національний університет «Львівська політехніка» – історія і сучасність. URL: <https://old.lpnu.ua/nacionalnyu-universytet-lvivska-politehnika-istoriya-i-suchasnist> (дата звернення: 04.09.2023).
10. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України, (вересень 1939 – червень 1941 рр.). Український історичний журнал. Київ, 1992. № 2-3. С. 3–17.
11. Луцький О. Статті про Львів у роки Другої світової війни. 2. «Радянська» Львова – вересень 1939 – червень 1941 рр. URL: <https://map.lviv.ua/statti/luckij2.html> (дата звернення: 04.09.2023).
12. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953. / Упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів, Л. Батрак-Плодиста, Ю. Сливка, Л. Федоришин; Ред. кол.: Ю. Сливка (відп. ред.), Т. Галайчак, О. Луцький. НАН України. Інститут українознавства ім. І. І. Крип'якевича. Київ: Наукова думка, 1995. 750 с.
13. Радянський студент. 1949. 13 січня. № 2 (90).
14. Радянський студент. 1949. 10 лютого. № 4 (92).
15. Історія профспілки Львівської політехніки. URL: <https://lpnu.ua/profspilka-pratsivnykiv/istoriia-profspilku> (дата звернення: 04.09.2023).
16. Радянський студент. 1949. 20 січня. № 3 (91).
17. Радянський студент. 1949. 17 лютого. № 5 (93).
18. Радянський студент. 1949. 24 лютого. № 6 (94).
19. Радянський студент. 1949. 20 січня. № 3 (91).
20. Терський С. До 25-річчя кафедри історії України у Львівській політехніці. Держава та армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Львів, 2014. № 809. С. 3–6.
21. Вища школа Української РСР за 50 років. Ч. II. (1945–1967). Київ: В-во Київського університету, 1968. 538 с.
22. Шудрик І. О. Філософські дискусії в Харкові: монографія. Харків: ХДУХТ, 2014. 184 с.

Baranovska N.M., Hodovanska O.M. FEATURES OF THE HIGHER TECHNICAL EDUCATION FUNCTIONING OF THE WESTERN UKRAINIAN REGION IN CONDITIONS OF THE SOVIET REORGANIZATION OF LVIV POLYTECHNIC

The article covers processes of Soviet reorganization of Lviv Polytechnic and their influence on the content and principles of functioning of Lviv's higher technical education after the establishment of Soviet authorities in Western Ukraine and forced reunification with the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR) in the autumn of 1939. Features of the soviet model of technical education and specific examples of its implementation on the basis of the Lviv Polytechnic Institute are characterized.

It was found out that, having occupied the Western Ukrainian region, and, turning it into an integral part of the Soviet Union, the Stalin's totalitarian regime considered introduction of a Soviet model in higher technical education of the region as one of the indispensable and important ideological and educational ways of communist system establishment on Western Ukrainian lands and was a component of a colonial strategy in the field of education. Intervention of the Soviet regime in the work of Lviv Polytechnic, as a leading technical institution of Western Ukraine and Europe, was found in compulsory politicization of its activity and ideological pressure on the staff, change of forms and methods of scientific and educational, organizational and upbringing work, russification of the educational process and paperwork, systematic inspections and persecution of the academic teaching, engineering-technical and student staff with the involvement of party and repressive-punitive bodies of the NKVD. This led to the predominance of Marxist-Leninist principles in scientific and technical researches and projects, contributed to the communist conquest of the technical sciences, and created a generation of scientists and students injured by fear. On the example of LPI, it is clear that higher technical education of Ukraine has experienced the difficult experience of Soviet totalitarian colonization in the twentieth century, and is especially provided for application of postcolonial methodology, which unmasks open and hidden mechanisms of colonial and neocolonial enslavement.

The study of the Sovietization processes of higher technical education on the example of the Lviv Polytechnic Institute in the postcolonial paradigm, may be an attempt to get rid of the rudiments and inheritance of «Soviet style» in the higher technical educational institutions, and awareness of historical injuries.

Key words: *Western Ukraine, Lviv, Sovietization, higher technical education, colonial practice, Lviv Polytechnic, Lviv Polytechnic Institute, Soviet engineer.*

Бартків І.В.

Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПІДХОДИ У ВИВЧЕННІ ПАЛЕОЛІТУ НА ПРИКЛАДІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОДІЛЬСЬКОЇ ВИСОЧИНИ

У статті висвітлено головні міждисциплінарні підходи у вивченні палеоліту Подільської височини. Вказано важливість комплексного підходу у вивченні пам'яток кам'яного віку. Наголошено на актуальності поєднання методів, які дозволяють здійснити повне дослідження пам'яток дописемної історії та реконструювати життя давніх людей. Охарактеризовано основні міждисциплінарні підходи, які мали місце у вивченні досліджуваної території. Подано результати застосування найбільш затребуваних природничих методів (палеогеографічний, геоморфологічний, методи відносного та абсолютного датування) під час археологічних досліджень палеолітичних стоянок Великий Глибочок та Куличівка. Згадано, що отримані дані фахівцями геологічно-палеолітичного профілю, під час вивчення викопних ґрунтів і відкладів місць проживання давньої людини, надають сучасний детальний аналіз природного середовища Подільської височини. Наведено приклади геоморфологічного підходу у археологічних дослідженнях, які допомагають здійснити реконструкцію ландшафту проживання давньої людини. Наголошено на реконструкції екологічних особливостей проживання неандертальців на території Подільської височини на стоянці Великий Глибочок, яка отримана завдяки міждисциплінарній співпраці. Відображено важливість датування артефактів, що є свідченням повноти досліджень. Акцентовано увагу на різниці абсолютного та відносного методів датування. Згадано, що одними з найбільш поширених методів в Україні є радіовуглецевий, термолюмінісцентний та палеомагнітний. Вказано, що прикладом поєднання різних методів абсолютного датування є дослідження палеолітичної стоянки Куличівка на півночі Кременецької височини. Узагальнено, що міждисциплінарний підхід у вивченні палеоліту Подільської височини – це можливість отримати нову інформацію про первісне суспільство, його спосіб життя та взаємодію із навколишнім середовищем.

Ключові слова: міждисциплінарні підходи, археологічні дослідження, палеоліт, Подільська височина, палеогеографічний метод, геоморфологічний метод, методи датування.

Постановка проблеми. У процесі дослідження палеолітичних пам'яток перед археологами постає завдання отримати найбільш повну картину проживання давніх людей. Створення історичних реконструкцій дописемних періодів є можливим завдяки застосуванню міждисциплінарних підходів. Співпраця археологів із фахівцями природничих напрямків дозволяє дослідникам здійснити спробу реконструкції природно-кліматичних умов давньої людини, їх геологічного віку, сировинних ресурсів, взаємодію людини із природним середовищем, зокрема її впливу на природні ландшафти, а також виявлення інших аспектів життя давніх людей, які неможливо отримати лише археологічними методами. Дана співпраця дає змогу спрогнозувати формування стародавньої картини світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання міждисциплінарних підходів у

археологічних дослідженнях постійно перебуває у полі зору фахівців палеоліту. Важливою працею для нашого дослідження є колективна монографія «Давня людина: палеогеографія та археологія» [11], яка демонструє необхідність залучення палеогеографічного підходу, зокрема мікроморфології у вивченні давнього минулого. Прикладом використання природничих методів у археології є фахова польсько-українська монографія «Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej» [14]. Дана праця є узагальненням вивчення пері- і метакарпатської зони, яка включає територію Подільської височини. Основу розвідки становлять наукові напрацювання О. Ситника, Р. Коропацького, А. Богуцького та ін. [4; 7; 8; 9; 10], які значну частину свого життя присвятили вивченню палеоліту Подільської височини.

Метою статті є висвітлення головних між-дисциплінарних підходів у вивченні палеоліту на прикладі археологічних досліджень Подільської височини. Комплексні природничі дослідження археологічних пам'яток дозволяють дослідникам отримати найбільш об'єктивну картину проживання та господарювання давніх людей на досліджуваних теренах.

Виклад основного матеріалу. Міждисциплінарні підходи у вивченні палеоліту Поділля були застосовані наприкінці ХХ ст. завдяки зусиллям археолога О. Ситника, який налагодив наукову співпрацю між українськими та польськими інституціями [1, с. 40]. Це сприяло формуванню фахової українсько-польської команди геологічно-палеолітичного профілю: археологи (О. Ситник, Р. Коропецький), геологи четвертинного періоду, геоморфологи (А. Богущкий, М. Ланчонт, М. Мадейська, А. Яцишин, О. Томенюк, Б. Голуб). Для комплексного дослідження пам'яток залучаються спеціалісти інших природничих наук: палеоботаніки (М. Комар, Н. Калинович), палеозоології (М. і М. Крайцажи, А. Надаховський), палеомагнітного та термолюмінесцентного датування (Ю. Навроцький, Я. Кусяк, С. Федорович), малакології (Р. Дмитрук, І. Думас) та ін. [7, с. 70].

Варто усвідомити та охарактеризувати основні міждисциплінарні підходи.

Характерним у використанні міждисциплінарних досліджень є застосування палеогеографії. Це прикордонна наука, що виникла на стику декількох наукових систем: географії, геології, біології та історії. Предметом вивчення палеогеографії є історія розвитку сучасної природи земної поверхні, середовища існування людського суспільства та історія взаємодії природи і суспільства [5, с. 7].

Точка відліку палеогеографії розпочинається зі створення планети Земля, що згідно міжнародної хроностратиграфічної шкали налічує близько 4,56 млрд років. Відносно малий фінальний відлік часу – близько 2,58 млн років в ній відведено людській історії – четвертинному періоду або антропогену [13]. Це відрізок часу, який знаменується формуванням та біологічною еволюцією людини. Четвертинний період науковці поділяють на плейстоцен, що тривав близько від 2,58 млн до 11,7 тис. років тому і сучасну епоху – голоцен – від 11,7 тис. років тому до сьогодні [13].

З часом плейстоцену збігається перший археологічний період – палеоліт. Різниця геологічної шкали від археологічної полягає в тому, що в геологічну хронологію покладені кліматичні зміни,

а археологічні періоди мають під основою створення та використання давніми людьми інструментів господарювання.

Палеогеографія аналізує інформацію природного середовища та надає аналітичні дані для археологічної науки, що свідчать про палеоекологічні характеристики місцевості на час перебування тут людини чи які можуть бути використані для характеристики змін довкілля у часі: рештки рослин (найчастіше пилок і фітоліти), тварин (найчастіше кістки), мушлі [11, с. 9].

При дослідженні археологічних стоянок з позицій палеогеографії важливе значення мають давні ґрунти і відклади плейстоцену, які є природними пам'ятками палеогеографічних обстановок часу їх формування. Дослідженням плейстоценових і більш давніх ґрунтів та відкладів займається палеопедологія (галузь палеогеографії) [3, с. 46].

Плейстоценові ґрунти і відклади на археологічних пам'ятках використовуються як для вивчення їх еволюції і генезису (палеогеографічна складова), так і для вирішення питань умов проживання давньої людини, генезису і еволюції людського суспільства (археологічна складова). Об'єктом таких досліджень є викопні ґрунти і відклади місць проживання давньої людини, а предметом – розшифрування інформації про природне середовище проживання і діяльність людини, яка закодована в «пам'яті» цих ґрунтів і відкладів [11; 3, с. 46]. Часто палеопедологічні дослідження полягають у вивченні, як морфологічних (забарвлення, структура, гранулометричний склад, вологість, новоутворення, включення, перехід між горизонтами, межа) так і мікроморфологічних (скелет, плазма, колір, агрегованість, пористість, органічна і глиниста частини, мінеральний скелет, новоутворення, мікроструктура) особливостей давніх ґрунтів і відкладів [3, с. 46].

Такі дослідження дозволили фахівцям реконструювати екологічні особливості проживання неандертальців на території Подільської височини на стоянці Великий Глибочок. Первісне суспільство на вказаній пам'ятці перебувало під час формування ґрунту S2-II, що відповідає 7 морській киснево-ізотопній стадії (MIS 7), яка датується близько 243 тис. років тому [16] або 235 тис. років тому за датуванням IRSL (інфрачервона стимульована люмінесценція польового шпату) [15, с. 210].

За висновками дослідників поданих у статті «Stratigraphic position and natural environment of the oldest Middle Palaeolithic in central Podolia, Ukraine: New data from the Velykyi Glybochok site» на першому етапі ґрунт S2-II розвивався як

лісовий, коли домінували мішані ліси з переривчастим рослинним покривом. Рослинність була представлена мезофільними (вологолюбними) луками на днах долин та ксерофільною («посухолюбною») степовою рослинністю на плато. Знахідки кам'яних артефактів у горизонті Е цього ґрунту вказують на те, що первісне заселення пам'ятки Великий Глибочок може бути пов'язане саме з цим лісостепово-луговим ландшафтом. Концентрація глини в ґрунті підтверджує лісове середовище. Фрагментарно збережений потужний гумусовий горизонт свідчить, що помірний клімат наприкінці педогенезу (процесу ґрунтоутворення) S2-II став більш континентальним і сформувався чорнозем [15, с. 210].

Характер ґрунтів, результати геохімічних досліджень, та реконструйована рослинність вказують на те, що в період MIS 7 клімат на Поділлі був досить теплим і періодично вологим. Середньорічна кількість опадів змінювалася в діапазоні приблизно від 1150 мм до 1000 мм. На основі інформації про температурну толерантність видів рослин, що містяться в спектрах пилку з оптимальної частини MIS 7, температура найтеплішого місяця коливалася від 16 °C до 21 °C, а температура найхолоднішого місяця – від -7,5 °C до +8 °C [15, с. 211].

Отримані дані фахівцями геологічно-палеолітичного профілю під час вивчення викопних ґрунтів і відкладів місць проживання давньої людини надають сучасний детальний аналіз природного середовища Подільської височини.

Наступним важливим міждисциплінарним методом у археологічних дослідженнях є геоморфологічний. Геоморфологія – це наука про рельєф Землі, його походження, просторові, генетичні та історичні закономірності будови та розвитку [2, с. 5].

Особливим аспектом геоморфологічного дослідження є надання досліднику чіткого уявлення стосовно основних форм і типів рельєфу щодо території де проводяться дослідження. Правильне визначення основних рис рельєфу дозволяє археологу оцінити належні умови тих чи інших ландшафтів для проживання давньої людини, а значить знайти закономірності розселення первісних суспільств, що збільшує результативність проведення розвідок. Беручи це до уваги, фактор рельєфу грає важливу роль в пошуку давніх поселень та інших об'єктів.

Важливим прикладом обізнаності у визначенні основних рис рельєфу є вивчення стоянки Великий Глибочок. Заселяючи територію, давні

люди обрали місцем проживання найвищу точку навколишньої місцевості поблизу високих скель природного нагромадження – товтрових вапняків [8, с. 23]. Пагорб безумовно був привабливим для людей середнього та верхнього палеоліту, про що свідчить вік артефактів, знайдених навколо його вершини. На думку фахівців, найважливішими для давніх людей були такі особливості пагорба: ізольованість форми, можливість спостереження за навколишніми вершинами, і, особливо, можливість огляду та доступу до широкого дна долини річки Серет, по якій мігрували тварини. Відмітимо ще той факт, що голі вапнякові вершини зустрічалися в цій місцевості ще в плейстоцені, а наявність малих форм карстового походження, такі як ніші та нависаючі скелі, були гарними укриттями. Поблизу стоянки дослідниками було зафіксовано важливу для давніх людей сировину – туронські породи з конкреціями кременю, які виступають біля підніжжя пагорбів на обох берегах річки Серет. Таким чином, палеолітичне населення, яке заселяло вершину, мало вільний доступ до крем'яного матеріалу, і цей факт доповнює морфологічну цінність пагорба [15, с. 193].

Відомості геоморфологічного підходу у археологічних дослідженнях допомагають здійснити реконструкцію ландшафту проживання давньої людини та отримати інформацію про її господарську взаємодію із навколишнім середовищем.

Велике значення для вивчення матеріальних залишків людської діяльності доби палеоліту є датування артефактів, що є свідченням повноти досліджень. В археології використовують відносну та абсолютну системи датування.

До відносної хронології належать типологічний та стратиграфічний методи. Стратиграфія в археології – це порядок чергування нашарувань культурного шару по відношенню один до одного. Стратиграфія необхідна для встановлення відносного датування верств, прошарків (а також споруд, поховань, речей) [6, с. 85].

Для території всієї України прийняті єдині стратиграфічні рівні надгоризонтів і горизонтів. Кожний з надгоризонтів складається з двох горизонтів – нижнього (теплого періоду) і верхнього (холодного періоду). Під час теплих фаз формувалися переважно викопні ґрунти, під час похолодань – леси (потужний осад зазвичай жовтокоричневого кольору) і лесові породи. Отже, історія плейстоцену України виглядає як багатозафазове чергування етапів потеплінь і похолодань, що відображається у стратиграфічному розрізі чергуванням викопних ґрунтів і лесів [9, с. 15].

Дослідник середнього палеоліту Поділля О. Ситник для визначення відносного датування стратиграфічних рівнів стоянок Подільської височини використовує схему геолога А. Богуцького, розробленою для Волино-Поділля, яка співставляється і корелюється із моделями послідовності зледенень й міжльодовикових періодів А. Величка, М. Веклича, альпійською схемою [9, с. 17].

Вдало збережені стратиграфічні позиції культурних горизонтів середньопалеолітичних стоянок, а особливо, однієї з найдавніших на Поділлі – Великий Глибочок, дозволили дослідникам встановити, що найстарші середньопалеолітичні поселення Поділля пов'язані з коршівським викопним ґрунтовим комплексом (MIS 7), наступний етап заселення на думку фахівців приурочений до інтерстадіального тернопільського підгоризонту в межах MIS 6, що відповідно датуються 243 тис. років тому та 191 тис. років тому [16]. Приблизно у цей же час ранні неандертальські громади розселяються й по інших районах західноукраїнського краю – півночі Поділля (Буглів V, культурні шари I, II), Закарпатті (Королево I, шар V). Відмітимо, що техніко-типологічний і морфологічний методи показали, що їхні крем'яні комплекси неоднорідні, походять з різних центрів, незважаючи на близьке перебування поселенців, що варто враховувати при історичних реконструкціях [17, с. 957–958].

Типологічний метод в археології, метод систематизації і хронологізації археологічних пам'ятників, заснований на класифікації древніх речей (зброї, знарядь праці, прикрас і т. п.) за матеріалом, способом обробки, формою. Речі одного типу, тобто одного і того ж призначення, однорідні по вигляду, але що відрізняються в деталях, розміщують в типологічні еволюційні ряди, зіставлення яких дає можливість виявити групи предметів, характерних для певної епохи [6, с. 85].

Керуючись можливостями даного методу у 2012 р. археолог О. Ситник розробив робочу схему підрозділу пам'яток на індустрії за техніко-типологічним аспектом для кореляції з синхронними пам'ятками в Україні і на сусідніх територіях [10, с. 43].

За сумою специфічних ознак техніко-типологічного характеру (метрика, морфологія, форма, пропорції, технологічна послідовність, рівень фасетування, масивність, видовженість, типологічний ряд, перевага тих чи інших типів знарядь тощо) окремі комплекси левалуа були об'єднані археологом в такі головні індустрії, що названі за

опорними пам'ятками: Великоглибочецька індустрія, Буглівська індустрія, Пронятинська індустрія та ін. [10, с. 45–46].

Абсолютне датування палеолітичної пам'ятки стає можливим, якщо вона містить матеріали, вік яких можна визначити за допомогою відповідних природничих методів. На сьогодні існує кілька методів визначення абсолютного віку четвертинних відкладів чи об'єктів, виявлених у них, зокрема радіологічні (радіовуглецевий, калій-аргоновий, трековий, нерівновісноурановий, радіоберилієвий, радіокремнієвий, іоній-урановий) і фізико-хімічні (термолюмінесцентний, амінокислотний), метод електронно-парамагнітного резонансу (ЕПР, ESR) та ін. Одними з найбільш поширених методів в Україні є радіовуглецевий, термолюмінесцентний та палеомагнітний – допоміжний засіб, особливо, для найдавніших пам'яток [11, с. 20].

Однак, використання методів абсолютної хронології мають деякі обмеження, часом суттєві. Це, зокрема, може бути пов'язано з роботою методу лише з певним матеріалом, відкладами певного генезису (еоловими, льодовиковими іншого походження), або з відкладами певного віку [12, с. 3], наприклад, радіовуглецевий метод використовують лише для оцінки віку об'єктів менше 60 000 років [6, с. 86]. Тому часто дослідники палеоліту практикують використання відразу кількох методів для отримання більш точної дати, наскільки це дозволяють сучасні технології.

Прикладом поєднання різних методів абсолютного датування є дослідження палеолітичної стоянки Куличівка на півночі Кременецької височини.

У 2010–2012 роках археологи завдяки співпраці із лабораторією університету Марії Кюрі-Склодовської (РП, Люблін) та Познанської радіовуглецевою лабораторією зуміли отримати результати датування порід термолюмінесцентним та радіовуглецевими методами відповідно [4, с. 100].

Найбільше дат дослідники одержали для культурного шару III Куличівки, який за TL-даними датується в 34 ± 4 тис. років тому, а за даними радіовуглецевого датування 2010 року та 2012 року – 29700 ± 500 років тому (Poz–38145) – 33000 ± 400 років тому (Poz–51432) відповідно. Варто відмітити, що наведені дати не суперечать техніко-типологічному і загалом культурному образу пам'ятки, що є важливим доповненням для підтвердження віку об'єктів [4, с. 100–101].

Важливим джерелом концентрації вуглецю у радіовуглецевих дослідженнях є колаген. З фауністичного матеріалу, переданого археологами у Познанську радіовуглецеву лабораторію, достатню кількість колагену містив лише зуб мамонта з культурного шару II, що дозволило отримати його вік у 30980 ± 280 років тому, інші матеріали тваринного походження, на жаль, не вдалося продатувати через брак цього тваринного білка [4, с. 100–101].

Висновки. Отже, міждисциплінарний підхід у вивченні палеоліту Подільської височини, це не лише запозичення методів та розширення співпраці, а спосіб отримати нову інформацію про пер-

вісне суспільство, його спосіб життя та взаємодію із навколишнім середовищем. Загальний огляд одних з найбільш затребуваних природничих методів (палеогеографічний, геоморфологічний, методи відносного та абсолютного датування) у археологічних дослідженнях підтверджує важливість комплексного підходу у вивченні пам'яток кам'яного віку, який дозволяє здійснити повне дослідження пам'яток дописемної історії та реконструювати життя давніх людей шляхом вивчення викопних ґрунтів і відкладів, ландшафту знаходження стоянки та отримання віку матеріальних залишків людської діяльності всіма можливими методами датування.

Список літератури:

1. Богущкий А., Томенюк О., Яцишин А., Дмитрук Р. Палеогеографія антропогену у Львівському університеті: основні здобутки у XXI столітті та перспективи. *Проблеми геоморфології і палеогеографії*. 2020. Вип. 1. Т. 11. С. 30–70.
2. Геоморфологія і палеогеографія: методичні рекомендації до вивчення дисципліни для студентів денної форми навчання спеціальності 106 «Географія» ОС «Бакалавр» / укладачі Т.Ю. Лужанська, Н.С. Пятка, Л.І. Медвідь (видано вперше). Мукачево: МДУ, 2020. 79 с.
3. Матвіїшина Ж., Кармазиненко С., Рижов С. Палеогеографічні обставини плейстоцену та умови проживання давньої людини в районі хребта Великий Шолес на Закарпатті. № 9, 2017. С. 46–60. URL: http://vitaantiqua.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/04VA-2017-Matv_Karm_Ryzh-1.pdf (дата звернення 29.09.2023).
4. Нові датування палеолітичних шарів Куличівки. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* / Ситник О., Богущкий А., Коропецький Р. та ін. 2012. Вип. 16. С. 76–103.
5. Основи палеогеографії: навчальний посібник / автори-укладачі: С.Г. Половка, Д.О. Панкратенкова. Умань, 2015. 107 с.
6. Остапенко В. Датування в археології. *Інформаційно-діагностичні системи*. Наука і молодь. Прикладна серія. 2012. № 11–12. С. 85–88.
7. Ситник О., Коропецький Р. З глибини тисячоліть. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2011 р.*: Інформаційний бюлетень. Львів, 2012. С. 70–74.
8. Ситник О. З історії досліджень палеолітичних пам'яток Тернопільського осередку. *Леси і палеоліт Поділля*. 2015. С. 22–26.
9. Ситник О. Середній палеоліт Поділля. Львів, 2000. 372 с.
10. Ситник О. Середній палеоліт Поділля: підсумки, перспективи, прорахунки. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2012. Вип. 16. С. 38–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mdapv_2012_16_7.
11. Степанчук В., Матвіїшина Ж., Рижов С., Кармазиненко С. Давня людина: палеогеографія та археологія. Київ: Наук. думка, 2013. 204 с. – (Проект «Наукова книга»).
12. Яцишин А. Навчальна програма, практичні, самостійні завдання з курсу «Методи абсолютних датвань» для студентів географічного факультету. Львів, 2012. 40 с.
13. International chronostratigraphic chart. URL: <http://www.stratigraphy.org/ICSChart/ChronostratChart2023-06.pdf> (дата звернення 30. 09. 2023).
14. Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej (Палеолітична екумена пери- і метакарпатської зони) / M. Łanczont, T. Madeyska (red.). Wyd. UMCS, Lublin 2015. 972 stron.
15. Stratigraphic position and natural environment of the oldest Middle Palaeolithic in central Podolia, Ukraine: New data from the Velykyi Glybochok site. *Quaternary International* / M. Łanczont et al. 2014. Vol. 326, № 1. P. 191–212. URL: <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.08.045> (дата звернення 30. 09. 2023).
16. A Pliocene-Pleistocene stack of 57 globally distributed benthic $\delta^{18}O$ records. URL: http://www.lorraine-lisiecki.com/LR04_MISboundaries.txt (дата звернення 30.09.2023).
17. Zmienność paleokrajobrazów i paleośrodowiska oraz główne etapy rozwoju osadnictwa paleolitycznego w strefie pery- i metakarpackiej w okresie MIS 8–MIS 2 / Łanczont M., Madeyska T., Bogucki A. et al. / in M. Łanczont & T. Madeyska (Eds.), *Paleolityczna ekumena strefy pery- i metakarpackiej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish), 2015. P. 911–961.

Bartkiv I.V. INTERDISCIPLINARY APPROACHES TO THE STUDY OF THE PALEOLITHIC ON THE EXAMPLE OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE PODILSKA UPLAND

The article highlights the main interdisciplinary approaches to the study of the Paleolithic of the Podilska Upland. The importance of an integrated approach to the study of Stone Age monuments is emphasized. The relevance of combining methods that allow for a complete study of prehistoric monuments and reconstructing the lives of ancient people is emphasized. The main interdisciplinary approaches that have been used in the study of the research area are characterized. The results of the application of the most popular natural methods (paleogeographic, geomorphological, methods of relative and absolute dating) during archaeological research of the Paleolithic sites of Velykyi Hlybochok and Kulychivka are presented. It is mentioned that the data obtained by specialists of the geological and Paleolithic profile, during the study of fossil soils and sediments of ancient human habitats, provide a modern detailed analysis of the natural environment of the Podilska Upland. Examples of the geomorphological approach in archaeological research are given, which help to reconstruct the landscape of ancient man's habitation. The reconstruction of the environmental features of Neanderthal habitation on the territory of the Podilska Upland at the Velykyi Hlybochok site, which was obtained through interdisciplinary cooperation, is emphasized. The importance of dating artifacts, which is evidence of the completeness of research, is emphasized. The difference between absolute and relative dating methods is emphasized. It is mentioned that some of the most common methods in Ukraine are radiocarbon, thermoluminescence and paleomagnetic. It is pointed out that an example of a combination of different methods of absolute dating is the study of the Paleolithic site Kulychivka in the north of the Kremenets Upland. It is summarized that the interdisciplinary approach to the study of the Paleolithic of the Podilska Upland is an opportunity to obtain new information about the primitive society, its way of life and interaction with the environment.

Key words: *interdisciplinary approaches, archaeological research, Paleolithic, Podilska Upland, paleogeographic method, geomorphological method, dating methods.*

Жмака В.М.

Сумський фаховий коледж економіки і торгівлі

Турков В.В.

кандидат історичних наук, доцент

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО РОСІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 20–30-ТІ РР. ХХ СТ.

У статті розглядається політика радянської держави по відношенню до російського населення України у міжвоєнну добу. Перш за все, мова йде про проведення політики українізації в місцях компактного проживання росіян, здійснення культурно-освітньої роботи, створення національних районів, селищних рад, судових камер.

Наголошено на тому, що ще до 1917 р. росіяни в Україні були привілейованою нацією, маючи широкі можливості культурного, освітнього, духовного розвитку. Російська мова була панівною в усіх сферах життя, починаючи від установ державної влади і закінчуючи культурно-освітніми закладами.

Відзначено, що впровадження українізації в середовищі російського населення УСРР здійснювалося не без труднощів. Українізація, яка почала впроваджуватися у 20-х рр. ХХ ст. серед російського населення України часто отримувала спротив. Не рідко росіяни чи російськомовне населення не бажали вчити і послуговуватись українською мовою, вести діловодство, причому досить активний спротив чинився із боку державних службовців. Разом із тим, влада намагалась вирішувати різні проблеми існування російського населення: від задоволення освітніх потреб і ведення судочинства російською мовою до врахування етнічних факторів при адміністративно-територіальному поділі та ін. Незважаючи на це, українізація у місцях компактного проживання росіян все рівно проходила не надто ефективно.

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. українізація (коренізація) зазнала радикальних змін у зв'язку із посиленням сталінського тоталітарного режиму. Були реорганізовані національні райони та селищні ради, судові камери. Освітня мережа України перейшла на уніфіковану для всіх етнічних груп російську мову викладання. Російська національна меншина поступово ставала частиною штучно створеного етнічного об'єднання під назвою «радянський народ».

Ключові слова: російське населення України, українізація, національні райони, селищні ради, культурно-освітня робота.

Постановка проблеми. Путінська військова агресія проти незалежної України відбувається під гаслами захисту прав росіян та російськомовних українців, які в основному проживають на сході та півдні країни. У той же час перед вітчизняними дослідниками виникає питання про вивчення історії проживання росіян на території республіки та політики радянської держави по відношенню до цього етносу у ХХ ст., зокрема у міжвоєнну добу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політика радянської держави, по відношенню до російської національної меншини у 20–30-ті рр. ХХ ст. стала предметом вивчення таких вчених, як: О. В. Антонюк [1], О. В. Гонтар [3], Л. В. Гуцало [4], О. П. Данільченко [5], Н. Г. Мальярчук [11–12], В. А. Нестеренко [16], А. В. Черкаський [17], Б. В. Чирко [18], Ю. І. Шаповал [19], С. М. Шев-

ченко [20], Л. Д. Якубова [22–24]. Згадані автори визначили місця компактного проживання росіян на території України, їх чисельність, соціальний склад. З'ясували особливості державної політики по відношенню до російського етносу в гуманітарній сфері, що стосувалося українізації та заходів більшовицької влади у розвитку культурно-освітнього життя. Попри значні напрацювання з даної проблематики, окремі її аспекти не були достатньо висвітлені у науковій літературі. Водночас для дослідження теми є достатня джерельна база та опубліковані документи.

Постановка завдання. Мета статті. З огляду на вище зазначене, автори статті ставлять за мету дослідити проведення українізації, культурно-освітньої роботи та особливостей державного будівництва, що стосувалися створення націо-

нальних районів, селищних рад в місцях компактного проживання російського населення України у міжвоєнну добу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В 20-х рр. ХХ ст. росіяни були найчисельнішою національною меншиною в Україні. За переписом 1926 р. вони становили 2.677 тис. (9.2% населення республіки). З-них приблизно половина (1.343 тис.) проживало в містах (25,1% міського населення) [14, с. 14].

Ще до революції 1917 р. росіяни становили панівну націю й мали широкі можливості вільного духовного розвитку, державні та партійні установи УСРР досить послідовно почали проводити роботу в галузі національної політики в їх етнічному середовищі. Така діяльність була пов'язана з певними труднощами. На думку дослідниці Л. Д. Якубової: «...якщо на початку 20-х рр. центральні території країни переважно зберігали етнічну однорідність, що стало базою для формування ядра української нації, то периферійні регіони, зазнаючи, як впливу суміжних держав, так і специфічних історико-культурних обставин перетворилися на регіони із самотутнім етнічним обличчям» [23, с. 26].

Зокрема, представники російської національної меншини, мешкаючи відносно компактними масами у прикордонних районах Конотопської, Харківської, Луганської округ, а також у Нижньому Подніпров'ї, склали основу населення Путивльського, Великописарівського, Чугуївського, Олексіївського, Великотеплівського та Сорокинського національних районів. Менш компактно значна кількість російського селянства проживала по всьому прикордонню, в тому числі західному (в межах сучасних Житомирської та Вінницької областей), і лише в центральній Наддніпрянській Україні російські селяни були нечисельними [20, с. 135].

Діяльність державних установ серед російського населення, як і вся робота у міжнаціональній галузі мала два основних напрямки: коренізація (українізація) та заходи щодо національних меншин. На думку дослідника О. В. Антонока: «...такий курс був зумовлений... падінням престижу інтернаціональних гасел і цінностей в умовах переходу до непу, лібералізацією суспільства, зростання опозиційних настроїв у республіках і регіонах, складністю управління територіями з іншими мовними та культурними орієнтаціями населення» [1, с. 15].

Першим практичним кроком у напрямку українізації, тобто здійснення дерусифікації держав-

ного і суспільно-політичного життя, стало прийняття відповідних постанов. Зокрема, постанови ВУЦВК «Про застосування у всіх установах української мови нарівні з російською» (21 лютого 1920 р.); декрету РНК УСРР «Про заходи у справі українізації навчально-виховних і культурно-освітніх установ» (17 лютого 1923 р.); постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» (1 серпня 1923 р.) [2, с. 16]. Остання постанова орієнтувала на вивчення української мови державного та радянського апарату. За висновками дослідника О. В. Гонтаря: «... серед радянського апарату губерній в 1923 р. переважали росіяни. Українців було 28,8%, в округах 57,7%. Серед членів і завідуючих відділами губернських та округових виконкомів росіяни становили відповідно 46,9% і 42,4%. Українською мовою володіли 43% радянського апарату губерній і 60% округів [3, с. 126].

Практичні заходи з українізації, особливо в місцевостях із великою кількістю російського населення, мали певні труднощі. Так, 5 лютого 1926 р. на засіданні бюро Глухівського округового комітету КП(б)У була заслухана доповідь Камишнікова про хід українізації. Доповідач звернув увагу на негативні умови проведення українізації на Глухівщині, які склалися на його думку із специфіки прикордонної місцевості, поверхневого ставлення до українізації керівників установ, формалізму, недостатньої кількості навчальної літератури. Серед заходів, що були ухвалені на засіданні бюро Глухівського округового комітету КП(б)У, були наступні: «1) Запропонувати округовій комісії з українізації провести індивідуальну перевірку знань з української мови службовців радянських установ і на підставі виявлених результатів винести питання перед Центральною комісією з українізації щодо продовження терміну українізації на Глухівщині; 2) вважати за необхідне звільнення з посад службовців, які вороже ставляться до українізації» [6, арк. 19].

Великий обсяг роботи у середовищі етнічних груп населення України проводила створена у квітні 1924 р. Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК (ЦКНМ). Так, на з'їзді ЦКНМ від 12 травня 1926 р. під головуванням Лобанова було прийняте рішення про організацію окремої комісії для роботи безпосередньо із російським населенням України у складі Лобанова, Саулевича та Урбаха [8, арк. 37].

Слід зазначити про повільні темпи українізації, проблеми з її проведенням у районах, де

компактно проживали росіяни, державне та партійне керівництво республіки. Тому, у заяві ЦК КП(б)У надісланій до виконкому Комінтерну і затвердженій Пленумом ЦК КП(б)У в червні 1927 р. було наголошено на наступному: «...слід констатувати певний тиск на групи робітників та членів партій російської національної великодержавної стихії, що намагається зберегти в радянській Україні за російською культурою той привілейований стан, що ним вона користувалася за часів царату» [15, с. 137]. Звичайно, що вище партійне керівництво республіки мало певні підстави для оприлюднення вище наведеної заяви, але керівні державні установи більш реалістично розглядали проблему українізації. Так, у постанові РНК УСРР, підставою для якої була доповідь Центральної комісії з українізації радянського апарату «Про заходи щодо подальшого поглиблення українізації» від 23 вересня 1926 р. зазначалося наступне: «...підкреслити, що від співробітника (мали на увазі російськомовного – В.Т.), який працює в установах УСРР, треба вимагати не тільки знання української взагалі, а елементарної писемності (писати, читати, розмовляти)» [13, с. 165].

Поряд з українізацією, у 20-х рр. ХХ ст. державна політика в галузі національних відносин передбачала реалізацію спеціальних заходів, що повинні були сприяти політичному та культурному розвитку національних меншин, аж до врахування етнічних факторів в адміністративно-територіальному поділі. Це стосувалося і російського населення. В 1926 р. на теренах України з'явилися перші 122 російські національні сільські ради, наступного року їх нараховувалося вже 292. У 1931 р. росіяни мали 372 сільські ради та 9 селищних: Щербинівську, Артемівську, Північну, Добрянську, Путивльську, Радулівську, Сорокинську, Изваринську та Краснодонську [22, с. 197]. В 1927 р. були створені 9 російських національних районів: Путивльський (Глухівської округи), Кам'янський (Запорізької), Петровський, Сорокинський, Станично-Луганський (Луганської), Терпінянський (Мелітопільської), Олексіївський, Старовірівський та Чугуївський (Харківської округи). Станом на 1931 р. нараховувалося 8 російських національних районів: Путивльський, Великописарівський, Чугуївський, Олексіївський, Верхньо-Теплівський, Сорокинський, Кам'янський і Терпінянський [22, с. 197].

Держава також опікувалася розвитком освіти серед російського етносу республіки. Так, на засіданні ЦКНМ 5 лютого 1928 р. під головуванням секретаря ВУЦВК Буценка було акцентовано

увагу на «...забезпеченні культурного обслуговування російського населення (школа, сільбуд, хата-читальня)» [9, арк. 57].

Інформація про стан освіти у середовищі російської національної меншини стала складовою частиною доповіді Народного Комісара Освіти УСРР М. О. Скрипника 18 травня 1928 р. на засіданні Політбюро КП(б)У про стан трудових шкіл національних меншин. М. О. Скрипником була наведена статистична інформація про зменшення кількості учнів у школах з російською мовою викладання: «...1925/26 р. – 1214 шкіл і 235 189 учнів, ...1926/27 р. – 1997 шкіл і 234 703 учня» [13, с. 191]. Зменшення кількості російських учнів у трудових школах Нарком Освіти УСРР пояснював процесом українізації та підвищенням інтересу населення до української школи. Також доповідач звернув увагу на те, що «...в міських районах зі значною кількістю дрібнобуржуазного елементу російська школа ще виступає центром тяжіння до ворожих радянській освітній політиці соціальних груп [13, с. 191]. Наприкінці доповіді М. О. Скрипник проінформував присутніх, що для забезпечення російських шкіл учителями «...існують два педтехнікума з російською мовою викладання у Дніпропетровську та Києві» [13, с. 192].

Поряд з культурно-освітньою роботою органи державної влади продовжували роботу серед російського населення стосовно вдосконалення діяльності рад. Дана проблематика стала темою обговорення на засіданні ЦКНМ 23 травня 1928 р. під головуванням Буценка. На цьому засіданні було прийняте рішення наступного змісту: «...просити відповідні ОВК (округові виборчі комісії – В.Т.) вживати належних заходів щодо поживлення діяльності російських Рад, особливо сільрад зі слабким розвитком радянської ідеології та впливами клерикальних, сектантських елементів (старовіри) та ін.» [7, арк. 111].

Аналіз наведеного документу дає підстави стверджувати, що державне керівництво УСРР під гаслами вдосконалення діяльності національних рад, у тому числі російських, послідовно проводило боротьбу з «клерикальними елементами», що насправді було боротьбою із релігійною самобутністю російського населення України, складовою частиною яких були старовіри та представники інших релігійних конфесій.

Поліпшенню роботи серед національних меншин також сприяла організація діловодства в адміністративних та судових органах національними мовами. З 385 національних камер народних

судів, у яких в 1929 р. налічувалося 85 осіб, що вели судочинство національною мовою, 23 було російських [24, с. 46].

Незважаючи на зусилля влади, процес українізації у місцях компактного проживання росіян проходив не достатньо ефективно. Про це свідчить акт перевірки запровадження українізації на Глухівщині від 10 грудня 1929 р. комісією у складі Д. Тарасенка та Г. Кота, які перевіряли низку державних установ. Зокрема, комісія зафіксувала наступні недоліки: «1. При обстеженні держбанку виявлено, що виданий наказ, щодо українізації виконується кепсько. Усі звертання та відповіді селянам (незважаючи на те, що селяни запитують українською мовою) службовці проводять чисто російською мовою. 2. При обстеженні Глухівського округового сільськогосподарського банку виявилось, що в цій установі наказ щодо українізації в деякій мірі виконується... Але потрібно зазначити, що перешкода українізації... це надсилання до сільськогосподарського банку і одержання від низів (із сіл та районів) значної кількості заяв та листів написаних російською мовою... 3. При обстеженні Глухівської залізничної станції виявилось, що серед працівників українська мова... не запроваджувалась зовсім..., вони базуються на тому, що станція може вживати тільки одну російську мову, як інтернаціональну в нашому союзі. Також стверджують, що їм (робітникам станції) не надходило ніяких директив щодо українізації» [6, арк. 217].

Кардинальні зміни у становищі російського населення України відбулися у 1932–1933 рр. 14 та 15 грудня 1932 р. вийшли постанови ЦК ВКП(б), за якими всім національним меншинам СРСР, що проживали компактними масами, надавалися права на національно-культурне будівництво і відкриття шкіл, культурно-освітніх установ і навіть діловодство місцевого радянського та партійного апарату повинно було здійснюватися рідною мовою. Це стосувалося, як «титульних націй», так і тих національних меншин, які не мали своєї державності в межах СРСР. Росіяни ж, які компартійним керівництвом до 1933 р. вважалися національною меншістю на території національних республік, відтепер значилися поряд із титульною, основною нацією в будь-якій місцевості СРСР [10, с. 13].

Вже протягом 1933 значно збільшилася кількість учнів, що навчалися російською мовою. Так, в Харкові питома вага учнів, які навчалися російською мовою у повір'янні з 1932/33 рр., зростає з 20 до 39%, в Одесі – з 21% до 38%, у Херсоні – з

0% до 39%, у Макіївці – з 3 до 34%. [24, с. 47]. За даними відділу національних меншин ВУЦВК, що був утворений на базі ЦКНМ у 1934 р., на території України діяло 1166 російських шкіл, у яких навчалося 556 923 учнів [24, с. 50].

Слід зазначити, що у 30-ті рр. XX ст. постійно збільшувалася кількість шкіл із російською мовою викладання. На початку 1937/38 рр. їх налічувалося 1550 [13, с. 235].

Зростання кількості російських шкіл було пов'язане зі зміною політики державного та партійного керівництва УРСР, яке діяло за вказівками із Москви. У резолюції XIV з'їзду КП(б)У на звіт ЦК КП(б)У від 18 червня 1938 р. наголошувалося на тому, що існує необхідність ліквідації наслідків ворожого шкідництва у викладанні російської мови у неповних середніх та середніх школах, а також у вузах [13, с. 238].

Зміни у статусі викладання, а за ним і вживання російської мови в Україні, об'єктивно відповідали інтересам, як російської національної меншини, так і російськомовним українцям, особливо великих промислових районів півдня республіки. Але наступні заходи державного та партійного керівництва УРСР переключували всі визнання їх специфічних національно-культурних потреб. Доречно було б відзначити, що росіян вже не вважали за національну меншину, оскільки в Україні йшов процес зросійщення як українського населення, так і національних меншин. А це було не що інше, як трансформація етнополітики: російський народ спочатку стає немовби другою титульною нацією, а згодом і старшим братом для українського та інших народів. Тому не дивує й поява постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про обов'язкове навчання російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р., згідно з якою починаючи з 1938–1939 навчального року планувалося збільшити кількість годин на викладання російської мови в школах республіки. З 1 вересня 1938 р. викладання російської мови як навчального предмета вводилося в усіх неросійських школах України. А з 1 січня 1938 р. відповідно до рішення ЦК ВКП(б) в Україні було створено щоденну центральну російську газету – орган ЦК КП(б)У «Советская Украина» тиражем 350 000 [4, с. 154].

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що до революційних подій 1917 р. росіяни в Україні були панівною нацією і мали можливість вільного духовного розвитку, а російська мова була домінуючою, особливо в установах державної влади, освіти та культури. Політика

українізації, яку стало впроваджувати у життя у 20-х рр. XX ст. державне та партійне керівництво УСРР проходило у середовищі російського населення з певними труднощами, особливо у прикордонній місцевості. Труднощі були не безпідставні і пов'язані з небажанням частини російського населення і держаних службовців переходити на вживання української мови у всіх сферах життя, особливо у сфері ділового спілкування. Також дуже часто зустрічався формальний підхід відповідальних працівників до українізації, коли не були враховані місцеві специфічні умови в місцях компактного проживання російського етносу. Поряд з українізацією владні структури України провели певну роботу щодо вирішення специфіч-

них проблем існування російського населення. Це торкнулося, перш за все, формування російських національних районів і селищних рад. Судочинство у створених районах теж здійснювалося російською мовою. Проте у 30-х рр. XX ст. починаються кардинальні зміни в політиці державного керівництва УРСР та СРСР, що були пов'язані з впровадженням у життя сталінської національної політики. В цей час була згорнута українізація, розширена кількість шкіл з російською мовою викладання, реорганізовані російські національні райони та селищні ради. Російська національна меншина поступово ставала частиною штучно створеного етнічного об'єднання під назвою «радянський народ».

Список літератури:

1. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 15–28.
2. Буценко А. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. Харків: Видання оргінстру ВУЦВК, 1928. 25 с.
3. Гонтар О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки. *Український історичний журнал*. 1991. № 7. С. 125–130.
4. Гуцало Л. В. Трансформація етнополітики радянського уряду наприкінці 1920–1930-х рр. *Зовнішня політика і дипломатія: традиція, тренди, досвід. Серія «Історичні науки»*. 2015. Вип. 22. С. 150–157.
5. Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. Історичні зошити. / Академія наук України. Інститут історії України. Київ, 1993, 59 с.
6. Держархів Сумської області. Ф. Р. 2322. Оп. 2. Спр. 142а. 282 арк.
7. Держархів Сумської області. Ф. Р. 4563. Оп. 1. Спр. 1818. 196 арк.
8. Держархів Сумської області. Ф. Р. 5805. Оп. 1. Спр. 8. 98 арк.
9. Держархів Сумської області. Ф. Р. 5805. Оп. 1. Спр. 17. 82 арк.
10. Єфіменко Г. Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938). *Український історичний журнал*. 2000. № 5. С. 3–17.
11. Мальярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20–30 роки XX ст.). Донецьк: ПП Чернецька Н. А., 2011. 296 с.
12. Мальярчук Н. Г. Російське населення Східної України (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2017. № 1 (60). С. 51–61.
13. Національні відносини в Україні у XX ст. / Упор. М. І. Панчук, І. Л. Гошуляк, С. С. Діброва та ін. Київ: Наукова думка, 1994. 558 с.
14. Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас / Упоряд.: М. І. Панчук та ін. Київ: «Четверта хвиля»: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. 104 с.
15. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упор. І. О. Красько, В. Ф. Панібудьласка. Київ: Вища школа, 1997. Ч. 2. 704 с.
16. Нестеренко В. А. Росіяни на Поділлі в період «коренізації» в 20-ті роки XX століття. *Наукові записки КПДПУ. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський. 2000. Т. 4 (6). С. 209–214.
17. Черкаський А. В. До питання про етносоціальний склад населення півдня України у 20-ті роки XX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 11–12. С. 87–91.
18. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 рр. XX ст.). Київ: Асоціація «Україна», 1995. 215 с.
19. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки неписаної історії. Київ: Основа, 1993. 240 с.
20. Шевченко С. М. Стан розвитку російських шкіл в УРСР (кінець 30-х – 40-ві рр. XX ст.). *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2013. № 5. С. 272–279.

21. Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР (20-і – перша половина 30-х рр. XX ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. № 12. С. 176–224.
22. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денаціоналізація. *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 26–38.
23. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денаціоналізація. *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 41–55.

Zhmaka V.M., Turkov V.V. THE POLICY OF THE SOVIET STATE TOWARDS THE RUSSIAN POPULATION OF UKRAINE IN THE 20'S–30'S TWENTIETH CENTURY

The article examines the policy of the soviet state towards the russian population of Ukraine in the inter-war period. First of all, we are talking about the policy of ukrainization in places of compact residence of russians, implementation of cultural and educational work, creation of national districts, village councils, court chambers.

It is emphasized that even before 1917, russians in Ukraine were a privileged nation, having ample opportunities for cultural, educational, spiritual development. The russian language was dominant in all spheres of life, starting from public authorities and ending with cultural and educational institutions.

It is noted that the introduction of ukrainization among the russian population of the Ukrainian SSR was carried out not without difficulty. Ukrainization, which began to be implemented in the 20s. twentieth century. among the russian population of Ukraine, it often received resistance. It is not uncommon for russians or the russian-speaking population to be reluctant to learn and use the ukrainian language, to keep records, and quite active resistance was put up by civil servants. At the same time, the authorities tried to solve various problems of the existence of the russian population: from meeting educational needs and conducting legal proceedings in the russian language to take into account ethnic factors in administrative-territorial division, etc. Despite this, ukrainization in places of compact residence of russians was still not very effective.

At the end of the 30s. twentieth century ukrainization (indigenization) has undergone radical changes in connection with the strengthening of the stalinist totalitarian regime. National districts and village councils, as well as court chambers were reorganized. The educational network of Ukraine has switched to a unified russian language of instruction for all ethnic groups. The russian national minority gradually became part of an artificially created ethnic association called the «soviet people».

Key words: *russian population of Ukraine, ukrainization, national districts, village councils, cultural and educational work.*

Зубко О.Є.

Донецький національний університет
імені Василя Стуса

ХУДОДЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНІ СМАКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАНЦІЇ НА ТЕРЕНАХ МІЖВОЄННОЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1920–1930 РР.)

У статті здійснено спробу дослідити читацькі смаки українських політичних вихідців, що опинилися на теренах міжвоєнної Чехословаччини у 1920–1930 рр. Зокрема, відзначено, що українська еміграція поруч із фаховими та високоінтелектуальними творами потребувала так званої «легкої» літератури, яка в ті часи була представлена жанром «сенсаційної повісті» та «сенсаційного роману» як попередників українських детективів. Найбільш відомими українськими авторами, котрі працювали у цьому жанрі були Григорій Лужницький та Юрій Липа.

Григорій Лужницький у своїх історичних творах використовував переважно детективно-пригодницький сюжет. Найбільш затребуваними його творами були: трилогія «Багряний хрест», «Срібний череп» й «Чорна ігуменя», де розповідалося про козацьку контррозвідку, а сенсаційна повість «Сім чаю» розповідала вже про змагання першої мазепинської еміграції з підступами російської агентури. А таких його повістях як «Перша ніч», «Товариші усміху», «Кімната з одним входом», «Годинник з надбитим склом», «Стріл у ночі», «Гальо!.. Гальо!.. Напад на банк!» фігурували діячі націоналістичного підпільного руху міжвоєнної Галичини або аналогічні образи інших рухів.

А твори Юрія Липи подобались українській еміграційній спільноті життєвим реалізмом та пригодницько-славетним минулим, про що свідчили зачитані до дірок авторські повісті та роман «Козаки на Московії».

Значення українських еміграційних «сенсаційних повістей» та романів з детективно-пригодницьким сюжетом можна підсумувати словами сучасних українських критиків про те, що «сенсаційні повісті та романи» надавали рідкісну можливість скористатися своїми здібностями до діалектичного мислення, можливість застосувати на практиці (нехай і у штучних умовах інтелектуальної забавки) ту частину свого духовного потенціалу, яка властива кожній людині, але не знаходить свого застосування у повсякденному житті, й специфічне інтелектуально-читацьке задоволення.

Ключові слова: міжвоєнна Чехословаччина, українська еміграція, сенсаційна повість, роман з детективно-пригодницьким сюжетом, Лужницький, Липа.

Постановка проблеми. Для українських вихідців (зауважимо, різних соціальних категорій, а це близько 20 000 осіб), котрі опинилися у міжвоєнній Чехословаччині внаслідок програшу національно-визвольних змагань 1917–1921-х рр., романи, оповідання та повісті в жанрі «сенсація» в умовах непростих побутових повсякденних еміграційних реалій (відсутність даху над головою, непевність соціально-юридичного статусу та матеріальна скрута) виступали окремим підвидом культурного відпочинку й психологічного релаксу. Поняття «сенсаційна повість» говорило само за себе – це був якийсь твір гостросюжетного характеру, чи то з елементами авантюри, чи то детективу, чи то навіть фантастики. Тобто, «сенсаційна повість» з одного боку поєднувала в собі легкість, масовість, високий рівень викладу. А з іншого несла в собі психологічне розвантаження,

а отже, зняття емоційної напруги. Отож, ми вестимемо мову про те, які саме зразки культури, творені рідною мовою, були вподобані «празькими українцями» у міжвоєнний час.

Аналіз останніх досліджень й публікацій. При написанні даної статті нами використані наукові розвідки Олександра Вешелені [1], Віри Просалової [2], повісті Юрія Липи [3].

Метою публікації є звернення уваги на такий окремий підвид культурного відпочинку українських емігрантів у міжвоєнній Чехословаччині в умовах непростих повсякденних реалій як читання книг.

Виклад основного матеріалу. Діяльність українського еміграційного осередку в міжвоєнній Чехословаччині, осередку, не тільки політичного, а й інтелектуального за своєю сутністю була не тільки феноменом як таким, а й яскравим яви-

щем української науки та культури, бо відірвана від батьківщини та позбавлена елементарних засобів праці (бібліотек, архівів, колекцій, власних матеріалів) еміграція змогла не тільки витворити змістовний і привабливий образ українства, а й піднести його науково-культурний доробок до явища світового рівня. Тому не дивно, що потреба у хорошій книзі в еміграційному колі була реально нагальною потребою. З книг черпалася наснага до творчості, праці, з книг черпалася наснага до самого життя. Однак, як вже зазначалося вище, крім фахової й науково-навчальної літератури, існував й запит на літературу іншого ґатунку – легку, емоційно-розважально-розвантажувальну.

Така література, як підвид культурного еміграційного відпочинку, була представлена в тамтешній еміграційній спільності «сенсаційними повістями» Григорія Лужницького та «сенсаційними новелами» й «сенсаційним романом» Юрія Липи.

Якщо вести мову про Григорія Лужницького (1903–1990) – поета, драматурга, театрального критика, історика театру, театрознавця й прозаїка, – то потрібно зазначити, що празький його період припав на 1922–1926 рр., коли йому довелося завершувати навчання у Карловому університеті статусі докторанта «*landabilem legitimus*». Навесні 1922 р. письменник спершу виїхав до Австрії у м. Грац, де продовжив навчання в університеті ім. Карла Франца та згодом змушений був переїхав до Праги, оскільки тут була одна з найкращих кафедр порівняльної славистики, а ще тут прожила його рідна сестра Юлія [4]. Тема докторської дисертації Лужницького звучала так: «Розвій української лірики в ХІХ столітті». І хоча Григорій Леонідович повернувся до Львова у 1927 р., він не переставав творити в свідомо обраному жанрі «сенсаційної повісті», хіба, що писав під різними псевдонімами.

Як блискучий стиліст, у своїх історичних творах Лужницький використав переважно детективно-пригодницький сюжет. Наприкінці 1930-х це яскраво відобразиться у трилогії «Багрянний хрест», «Срібний череп» й «Чорна ігуменя», де розповідалося про козацьку контррозвідку. (Львівське видавництво Івана Тиктора в 1937 р. надрукує повісті Лужницького «Багрянний хрест» та «Срібний череп», під псевдонімом Семен Ордівський). Тоді як в сенсаційній повісті «Сім чаш» йшлося вже про змагання першої мазепинської еміграції з підступами російської агентури.

Суто міжвоєнними були також наступні його «сенсаційно-пригодницькі повісті», вподобані українською празькою еміграційною спільно-

тою: «Перша ніч» (1928), «Товариші усміху» (1929), «Кімната з одним входом» (1931), «Годинник з надбитим склом» (1933), «Стріл у ночі» (1934), «Гальо!.. Гальо!.. Напад на банк!» (1935), де фігурували діячі націоналістичного підпільного руху міжвоєнної Галичини або аналогічні образи інших рухів, оскільки Григорій Леонідович був сам учасником українського підпільного руху. Завдяки цьому факту, підпільна організація у творах Лужницького поставала в уяві читача здебільшого своєрідною державою в державі, де панує власний порядок, норми поведінки, наявна конспірація. Наприклад, у повістях «Перша ніч» та «Товариші усміху» головним героєм виступав професор археології Слуцький, котрий удаючи з себе далеку від політики людину, відвертав увагу поліції й очолював підпільну організацію. А в першому, конфіскованому польською цензурою в 1934 р., виданні повісті «Стріл у ночі» український націоналістичний рух маскувався автором під хорватський з відповідною зміною персонажів.

«...Нагло недалечко грянув стріл. Марковський з Павловським зірвались з місця і вхопили кріси в руки, а шофер повиволі держав авто. Мотор пискливо відсапнув, а ліворуч з-за дерева блимнув вогонь і коло вуха Марковського пронизливо засвистало.

Напад, крикнув Павловський, і не міряючи стрілив ліворуч...» [5, с. 14].

Пригодницько-детективні твори Лужницького припали до смаку «празьким українцям» з декількох причин. По-перше, як спосіб втечі від реальності буття й стресу. Швидкий темп оповідання, насичений подіями та несподіваними поворотами сюжету, захоплював та відволікав останніх від повсякденних турбот. По-друге, передбачуваність сюжету заспокоювала міжвоєнних читачів. У детективах й пригодах справедливість завжди тріумфувала, система правосуддя працювала як належить, усім проблемам знаходилося логічне пояснення, негідники отримували за заслуги, а все у купі було разючим контрастом із власним еміграційним життям. По-третє, детективи та пригоди були найбільш інтерактивною формою розважального (отого так званого легкого) читання. Тобто, емігрант-читач мав змогу приміряти на себе маску детектива та власноруч вести слідство, перебуваючи, наприклад, у гуртожитку на «Сліпенці» або ж в орендованій квартирі/кімнаті/будинку Ржевниць, Модржан, Чорношиць або тієї ж Праги: він сам збирав підказки, сам намагався розгадати, хто та чому скоїв злочин, паралельно

досліджуючи власні глибинні страхи й приховані бажання. Отже, цікавість читача задовольнялася в безпечній обстановці. А по-четверте, читання детективів і пригод була можливістю для українського вихідця зазирнути в голову злочинцям, зрозуміти, що спонукало їх до немислимих вчинків, черговою змогою пережити гострі відчуття, страху за героїв, з чією долею можна порівняти власний життєвий досвід, а, отже, отримати ту емоційну розрядку, якої так не вистачало.

Не менш цікавими для «празьких українців» були новели та романи Юрія Липи (1900–1944) – свідомого прозаїка-реаліста «Празької поетичної школи», що приваблювали так званими авторськими літературними принципами: «принципом черепахи» та «принципом сокола». За першим принципом сюжетна побудова «сенсаційної новели» була такою, коли пролог, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, спад дії, розв'язка й епілог здавалось би були відсутніми, проте вони були в середині, як кінцівки і голова черепахи, сховані під панцир в момент загрози. За другим – вся суть «сенсаційної новели» ховалася у несподіваній її розв'язці.

Наприклад, найбільш близькою до реалій, легкою і навіть частково містичною з любовним сюжетом новелою, побудованою за «принципом сокола», були Липівські «Гадючки». У цій новелі йшлося про холодне, фінансово скрутне, а, головне голодне життя у винайманій кімнаті за межами Праги Мартусі-студентки, її брата – учня Матуральних курсів, котрий постійно мріяв про віднайдення на вулиці зеленої доларової банкноти та їжу й постійно згадував Київ, бідне студентське життя «на салі та ковбасах» і визвольні змагання; двох Мартусиних сусідів – хіміка та електротехніка Української Господарської академії в Подєбрадах – колишніх старшин-запорожців, теж бідних, голодних і таких, що ностальгували за славетним минулим, та Михайла-шофера – колишнього гарматника, закоханого в Мартусю, котрий і приніс до її хатини чудернацькі гриби:

«...Тоді застукало на сходах, заскрипіли двері і з-під одвірка вихилив велику, волохату голову Михайло.

– От, – сказала Мартуся докірливо, – а ми на вас чекаємо!

Михайло усміхався лагідно, поглянув на всіх, а потім поклав на стіл щось велике, завинене в хустку. Зчинився гамір, усі кинулись розпаковувати.

– Гриби!

– Але що то за гриби?

Гриби лежали жовтавою масою, повигинані, вихрясті і вогкі.

– Сироїжки, – сказав впевнено хімік, але скуштував одного, пожував і скривився.

– Опеньки, козубеньки?..

– Чи ж ви самі збирали?

– Сам, – оживився Михайло, – там за фабрикою, знаєте, там, де ті болота. А ці гриби, я знаю, можна їсти, – в нас на Поділлі на них кажуть «гадючки»...» [2, с. 42].

Мартуся виварила та посмажила ті дивні гадючки, про котрі вона ніколи не чула, і всі їх їли. Хіба брат Мартусі тільки тихцем сказав їй, що «йому здається ніби він поповнює самогубство». Однак, голод переміг усі аргументи та страхи.

А вночі Мартуся на диво неспокійно спала: *«Снилося їй, що вона встала, вікно відчинила, а за вікном стоять тисячі війська, тільки то не військо, а тисячі смертей-костомаш у білих габах із опущеною блискучою косою. Потім місяць плив, – але був чорний.*

Потім лиця жорстокі, уперті в чернечих рясках зближались до її ліжка з усіх боків, швидко бубнячи щось до себе. Мартуся відпихала їх круглі голови, а вони все зближувались і – раптом почали її душити.

Мартуся з криком зірвалася з ліжка...» [2, с. 44].

А вранці: *«Вранці, ще в сірому довітку – якась людина наполохана таракотіла пальцями по шибках, бігала нетерпляче перед вікнами.*

Коли Мартуся відчинила вікно, – там був Михайло у футряній куртці до праці, він важко дихав, уста його кривились.

Він відітхнув повними грудьми.

– Я так боявся за вас. Я цілу ніч не спав. Я думав, – а таки, може, вони отрутені?

Він стояв, як добрий великий ведмідь, і трясся від болю.

– Що отрутені?

– Гадючки. ...» [2, с. 45].

Міркуємо, що еміграційного читача приваблювало в липівських новелах ще і щире, виписане в різноманітних формах, емігрантське сподівання на ласку Всевишнього: *«Боже, – почала говорити Мартуся, – помози це пережити, помози це все пережити...»*

Вона говорила виразно «це все», щоб хтось «це все» зрозумів і «це все» відчув. Хтось високо. Хтось – над нею» [2, с. 45].

А ось Липівський «сенсаційний роман» «Козаки на Московії», що вийшов друком у Варшаві в 1934 р., тяжів вже до детективу, апелюючи

до славетного минулого України: «Завданням фортеці Мінде, вибудованої біля самого входу данцігської гафи, було не тільки контролювати і давати перепустки кораблям, що прибували й відходили, але залага фортеці мала обов'язок помагати бурмістрові й поліції Данцігу в усіх важніших справах» [6, с. 3].

«Голод і рани докучали пану Григорієві, – а ще більший смуток душевний. Ідучи понад сморідливими водами Москви-ріки, такими словами до себе говорив:

–О, Москва, Москва, чи зогню в тобі так, як усі в тобі гниють? Скільки нещастя в тобі, скільки сліз і горя, що й у цілому світі тільки не має. Найбідніший чабан козацький щасливіший за твоїх царів. Скрізь гниль у тебе і потопання віри й любови, і скрізь безнадії знак...» [6, с. 77].

«І в вигуках юрб, і в виблисках голих шабель старшинства, і в золоті сріблі стягів, в звитязній ауреолі монархи Богом даного, – почув він надпотужний людський голос. То велитенський лев козацький з головою понад хмарами ричав опромінений і роздражнений, і простягав залізну лапу над своєю багатою землею» [6, с. 219].

Висновки. Отже, потреба української еміграційної спільноти в легкій літературі була викликана тим, що її щоденне життя було ніби рухом через сюжет, який був досить складним, тоді як останній хотілося мати територію де все було просто, де у принципі було відомо усе, що й відомо герою, відомо, що він скаже чи поміркує. Така література для пересічного читача-емігранта була не просто близькою, а й дозволяла психологічно розвантажуватися.

Список літератури:

1. Вешелені О. Жанр «сенсаційної повісті» в українській еміграційній літературі // Питання літературознавства. Збірник наукових праць. Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т 2013. Вип. 87. С. 311–321. (416 с.).
2. «Празька школа»: Хрестоматія прозових творів / Упоряд., передм. і приміт. В. А. Просалової. Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. 236 с.
3. Липа Ю. Гадючки. В кн.: «Празька школа»: Хрестоматія прозових творів/ Упоряд., передм. і приміт. В. А. Просалової. Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. С. 40–43. (236 с.).
4. Вічарик Н. Григорій Лужницький: митець, який назавжди залишився українцем. URL: <https://dyvoslovo.com.ua/wp-content/uploads/2016/03/15-0316.pdf> (дата звернення: 25.10.23 р.).
5. Полянич Б. Стріл у ночі. Філядельфія. Видавництво: Конотоп. 1974. 111 с.
6. Липа Ю. Козаки на Московії. Роман із XVII століття. Краків: Українське видавництво, 1942. 225 с.

Zubko O.Y. ARTISTIC AND LITERARY TASTE OF UKRAINIAN EMIGRATION IN INTERWAR CZECHOSLOVACZCZYNA (1920–1930)

The article attempts to investigate the reading tastes of Ukrainian political immigrants who found themselves on the territory of interwar Czechoslovakczyna in 1920–1930. In particular, it is noted that Ukrainian emigration, along with professional and highly intellectual works, needed so-called «light» literature, which was presented at that time genre of «sensational story» and «sensational novel» as the predecessors of Ukrainian detective. The most famous Ukrainian authors who worked in this genre were Hryhoriy Luzhnytskyi and Yuriy Lyba.

Hryhoriy Luzhnytskyi used mainly detective-adventure plot in his historical works. His most popular works were: the trilogy «The Crimson Cross», «The Silver Skull» and «The Black Abbess», which told about Cossack counter-intelligence, and the sensational story «Seven Cups» already told about the competition of the first Mazepa's emigration with the tricks of the Russian agents. And in such novels as «The First Night», «Comrade Smiles», «The Room with One Entrance», «The Stained Glass Clock», «Shot in the Night», «Hallo!..Hallo!.. Attack on the Shore!» depicts figures of the nationalist underground of interwar Galicia or similar images of other movements. And the Ukrainian emigration community liked Yuri Lyba's works for their life realism and adventurously glorious past, as evidenced by the author's short story collections and the novel «Cossacks in Muscovy».

The significance of Ukrainian emigration «sensational stories» and novels with a detective-adventure plot can be summed up by the words of modern Ukrainian critics that «sensational stories and novels» provided a rare opportunity to use their abilities for dialectical thinking, the opportunity to apply them in practice (albeit in artificial conditions intellectual fun) that part of one's spiritual potential, which is characteristic of every person, but does not find its application in everyday life, and a specific intellectual-reading pleasure.

Key words: interwar Czechoslovakczyna, Ukrainian emigration, a sensational story, a novel with a detective-adventure plot, Luzhnytskyi, Lyba.

Мараєв В.Р.

Науково-дослідний центр
гуманітарних проблем Збройних Сил України

ДЕКОНСТРУКЦІЯ РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МІФУ ПРО ДОНБАС І КРИМ ЯК «ПОДАРОВАНІ ЗЕМЛІ» ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті на основі історичних джерел та наукової літератури проаналізовано мету й особливості створення російського історичного міфу про Донбас і Крим як землі, що були «подаровані» Україні за рішенням російського та радянського політичного керівництва. Встановлено, що автори історичного міфу вдаються до фальсифікації історичних фактів і маніпуляції історичним знанням із політичною метою – сформуванню уявлення про Україну як «штучну державу», що не має історичного підґрунтя, а також спробувати обґрунтувати «права» Російської Федерації на окупацію та анексію східних, південних областей України та Автономної Республіки Крим.

У процесі дослідження з'ясовано, що одним із перших у публічній площині цей міф озвучив письменник і публіцист Олександр Солженіцин у 1994 р. Проведено аргументовану деконструкцію російського міфу. Наголошено на тому факті, що переважна частина Донбасу була включена до складу Української Народної Республіки ще до того, як більшовицький режим почав спроби встановлення військово-політичного контролю над Україною. В подальшому політичне керівництво Радянського Союзу не ставило під сумнів приналежність основної частини Донецького кам'яновугільного району до України, однак у 1925 р. вилучило південно-східний Донбас (Таганрозьку та Шахтинську округи) зі складу Радянської України та передало їх до складу Радянської Росії, внаслідок чого вони залишилися у складі Російської Федерації після розпаду СРСР у 1991 р.

Наголошено також, що Кримська область була передана зі складу Радянської Росії до Радянської України в 1954 р. не в якості «акту дарування», а з метою прискорення повоевної відбудови економіки півострова та оптимізації управлінських процесів. Особливу увагу акцентовано на тому, що непорушність державних кордонів України підтверджується низкою міжнародних угод, зокрема Заключним актом Наради з безпеки й співробітництва у Європі 1975 р., Резолюціями Генеральної Асамблеї ООН та серією міждержавних договорів України та Російської Федерації, які були підписані протягом 1990-х – 2010-х рр. та в односторонньому порядку порушені Російською Федерацією з 2014 р.

Ключові слова: Донбас, Крим, Україна, Російська імперія, СРСР, історичний міф, Російська Федерація, Радянська Росія, Радянська Україна.

Постановка проблеми. Сучасна Російська Федерація, що з лютого 2014 року веде агресивну війну проти України, а в лютому 2022 року почала широкомасштабне вторгнення в нашу державу, регулярно вдається до використання історії в інтересах своєї пропаганди та обґрунтування власної загарбницької політики. Одне з головних місць в російській міфотворчості посідають Донбас і Крим. І на найвищому політичному рівні, і в численних публікаціях в друкованих та електронних ЗМІ поширюється відверто викривлена, спотворена інформація про історію цих регіонів із метою «довести», буцімто вони ніколи раніше не належали Україні, не були заселені етнічними українцями, а сучасна Українська держава буцімто не має на них юридичних прав. У зв'язку з цим

нагальною проблемою для українських істориків є аргументоване спростування російських історичних наративів, які безпосередньо підважують суверенітет і територіальну цілісність України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх десятиліть українська історична наука зробила значний внесок у дослідження історії Донбасу та Криму, осмислення місця цих регіонів в історії України, їхнього нерозривного зв'язку з іншими історико-культурними регіонами нашої держави. Найбільше ця тематика знайшла вияв у працях П. І. Лаврива [7], В. Сергійчука [11], В. Брехуненка [1], Д. Вортмана [2], Г. Єфіменка [6], С. Громенка [3]. Згадані дослідники проаналізували широкий спектр проблематики – від історії колонізації територій

південно-східної України до впливу російської та радянської імперської політики на розвиток українсько-кримськотатарських відносин.

Метою статті є аналіз сутності одного з основних російських історичних міфів про «незаконне» включення Донбасу та Криму до складу України та його деконструкція.

Виклад основного матеріалу. Теза про Донбас і Крим як «подаровані землі» для України є складовою частиною ширшого історичного міфу – про те, буцімто територію України сформували росіяни. Він почав активно поширюватися після розпаду СРСР у 1991 р. та є типовим прикладом «історичного ревізйонізму», з кількома конкретними завданнями. По-перше, створити уявлення про Україну як про клаптикову державу, що складається з різних, непок'єднаних один із одним регіонів, співіснування яких у межах однієї держави є протиприродним і нелогічним із точки зору історії. По-друге, продемонструвати цілковиту неповносправність України як незалежної держави, яка буцімто з'явилася в сучасному вигляді лише завдяки Росії, а тому має завжди перебувати у зоні її політичного, економічного та культурного впливу. По-третє, обґрунтувати «права» Російської Федерації на Крим і Донбас в умовах збройної агресії проти нашої держави.

Міф про Донбас і Крим як «російські подарунки» для України був відомий ще з початку 1990-х рр. Наприклад, відомий письменник-дисидент і лауреат Нобелівської премії з літератури Олександр Солженіцин 4 травня 1994 р. на шпальтах московської газети «Ізвестія» (№ 83) у статті під промовистою назвою «Вибратися з-під уламків комунізму» зробив псевдоісторичну заяву: «Придусуючи в 1919-му Україну, Ленін заради втішання її самолюбства прирізав до неї кілька російських областей, що ніколи в історії не належали Україні: південні й східні території нинішньої України. У 1954-му Хрущов, свавільним капризом сатрапа, «подарував» Україні ще й Крим».

Необхідно уточнити, що Донбас – Донецький кам'яновугільний басейн – це не лише Донецька й Луганська області України. Південь Донецької області з Маріуполем – це частина історичного Приазов'я. Північ Луганської області – частина Слобожанщини, активно заселена виходцями з Лівобережної та Правобережної України з XVII ст. Натомість Донбас – це також схід Дніпропетровської області України, а також захід Ростовської області РФ. Тобто, сучасній Україні належить не весь Донбас – частина його розташована в межах Російської Федерації.

Чи справді ці території в часи Леніна були заселені переважно росіянами, а українці становили там меншість? Помічним у цьому стане перепис населення 1926 р. Ленін на той час уже два роки як помер, але хронологічно то був найближчий до його епохи перепис, тому точніших даних знайти неможливо.

Основними адміністративними одиницями на 1926 р. були не області, а округи. Донбас в основному розташовувався в межах 3-х округ: Луганської, Сталінської та Артемівської. Співвідношення на цих територіях українців та росіян було таким.

Луганська округа: українці – 51,7%, росіяни – 42,8%.

Сталінська округа: українці – 56,5%, росіяни – 31,4%.

Артемівська округа: українці – 72,6%, росіяни – 20% [9].

Отже, Донбас у 1920-ті рр. – регіон, де українці становили абсолютну більшість населення. Можливо, підставою стверджувати про належність Донбасу росіянам є те, що він адміністративно належав до складу Росії, і більшовики передали його до складу України? Проте й цього не було: після початку революції та краху багатонаціональної Російської імперії окремі нації творили нові держави з новими кордонами, що їх визначали за справедливим критерієм – національним складом населення.

20 листопада 1917 року Українська Центральна Рада своїм III Універсалом проголосила Українську Народну Республіку. Територія УНР – це 9 губерній колишньої Російської імперії, де більшість населення становили саме українці. Серед цих 9-ти губерній була й Катеринославська, до якої належала більша частина Донбасу [8]. Отже, Ленін навіть теоретично нічого не міг «подарувати» чи «передати», оскільки більшовицька Україна була проголошена пізніше за Українську Народну Республіку (а саме, 25 грудня 1917 р.). На той момент Донбас уже було заявлено у складі УНР.

Однак проголошення більшовиками своєї влади в Україні 25 грудня 1917 р. було чисто декларативним кроком. Цю владу їм ще належало завоювати, тому проголошення супроводжувалося вторгненням більшовицьких військ із Росії. Після кількох років війни й кількох спроб вони здобули військову перемогу над Українською Народною Республікою (хоча урядові структури УНР продовжували діяти в еміграції до 1992 р.).

Виходячи з російського історичного міфу, епізод із «даруванням» Донбасу від Росії до України

міг би мати місце в 1920-х рр., після встановлення більшовицького режиму на переважній частині території України. Однак насправді більшовики заявили Донбас частиною своєї, більшовицької України вже від самого початку – від 25 грудня 1917 р. Тому Донбас після революції адміністративно не належав Росії ніколи, за винятком хіба що його найсхіднішої частини або дуже короткого періоду, коли весь Донбас контролювали російські білогвардійці (у 1919 р.).

«Аргументом» на користь російського міфу могла би стати Донецько-Криворізька Радянська Республіка, яка формально контролювали території Донецького кам'яновугільного та Криворізького залізорудного басейнів. Однак її проголосили ще пізніше, ніж більшовицьку Україну (в середині лютого 1918 р.), всього через місяць – повернули до складу більшовицької України, а через два місяці вона припинила існування, оскільки ці території були зайняті німецькими, австро-угорськими військами та Армією УНР [5].

Необхідно також додати, що більшовики навіть відокремили частину Донбасу на користь Росії. 16 жовтня 1925 р. від України було відділено східний Донбас і Таганрозьку округу. Причому, якщо на сході Донбасу й тоді, і зараз чисельно переважали росіяни, то в Таганрозькій окрузі за переписом 1926 р. українці становили 71,7%, росіяни – лише 22% [6]. Але внаслідок дій більшовицької влади ці землі донині офіційно перебувають у складі Російської Федерації.

Крим, на відміну від Донбасу, дійсно перебував у складі Радянської Росії до 1954 р. За всіма переписами населення, почавши з кінця XIX ст., росіян тут було більше, ніж українців. Відповідно, принаймні Крим можна було би вважати російським подарунком для України. Проте й це міф.

Передусім, Хрущов не дарував Крим: в Указі Президії Верховної Ради СРСР про передання Кримської області зі складу Радянської Росії до складу Радянської України немає підпису Хрущова. Натомість, є підписи голови Президії Верховної Ради Климента Ворошилова (до речі, уродженця Донбасу) та секретаря Президії Миколи Пегова [12].

Чому ж саме Хрущову приписують дарування Криму Україні? Це наслідок спрощеного й схематичного сприйняття історії. На думку таких міфотворців, після смерті Сталіна Радянським Союзом керував Хрущов, отже він і ухвалював таке рішення. Проте одразу після смерті Сталіна (як свого часу й після смерті Леніна) був період так званого «колегіального керівництва» і боротьби за

владу. Хрущов як лідер СРСР однозначно утвердився тільки з 1955 р. А в 1954 р. більший вплив, ніж Хрущов, мав голова уряду Георгій Маленков, і проєкт Указу Президії Верховної Ради було затверджено на засіданні Президії ЦК КПРС саме під головуванням Маленкова [10].

За офіційною версією, Крим було передано насамперед із економічних міркувань: «Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки» півострова з Україною. Немає жодної згадки про «подарунок», а надто з нагоди 300-річчя Переяславської ради (яке широко відзначали в СРСР 1954 р. із пропагандистською метою). Причому, оголосивши саме ці причини передання Криму, самі ж радянські керівники визнали, що з Росією Крим має значно менше економічної, територіальної та культурної близькості, ніж з Україною.

Крим передавали для того, щоби відродити його українськими руками. За роки Другої світової війни населення півострова скоротилося втричі (з 1 млн 200 тисяч до 400 тисяч мешканців). Було зруйновано Севастополь і Керч, 127 сіл, сотні підприємств, десятки тисяч споруд. Сталінський тоталітарний режим здійснив примусове виселення кримців, німців, болгар, греків, вірмен із Криму. Тому в повоєнні роки головним стало питання відбудови та заселення півострова переселенцями. І якщо промисловість до середини 1950-х рр. у цілому відбудували й вона досягла довоєнного рівня, то сільське господарство перебувало в глибокому занепаді. Керівництво СРСР розраховувало на те, що руками досвідчених і працьовитих українських селян, українських переселенців економіку Криму вдасться повноцінно відродити. Переселенські потоки з континентальної України були в основному спрямовані на Крим, план переселення до Казахстану (на «освоєння цілинних земель») зменшили. Цей розрахунок радянської влади виявився правильним: у 1963 р. перший секретар Кримського промислового обкому КПУ Микола Суркін у бадьорій радянській стилістиці звітував: «Випуск валової продукції промисловості області збільшився за десять років у 3,4 рази. Капітальні вкладення у народне господарство за цей час зросли майже в три рази і склали понад 1,5 мільярда карбованців. До ладу діючих увійшло 76 крупних промислових об'єктів» [11, с. 187].

Зрештою, Крим не був «подарунком» тому, що завдяки йому радянське керівництво прагнуло ще більше змішати різні нації та якомога тісніше прив'язати Україну до Росії. До складу

Україні було передано область, де на той момент росіяни чисельно переважали українців утрічі. Розрахунок полягав у тому, що українські переселенці в Криму будуть швидко зросійшуватися. Крім того, Крим – це головна база загальносоюзного Чорноморського флоту, і вже навіть з цієї причини він не міг стати цілком підконтрольним керівництву УРСР.

Події, що сталися вже після розпаду СРСР, продемонстрували, що російський Чорноморський флот може бути не лише дієвим інструментом тиску на Україну, а й учасником збройної агресії та анексії півострова.

Передача Криму до складу України в 1954 р. було не актом «дарування», а далекосяжним прагматичним кроком Кремля, що діяв винятково в інтересах Радянського Союзу, а не українського народу. Та попри це, сучасна Російська Федерація не має жодних законних підстав переглядати це рішення та здійснювати анексію півострова. Адже принцип непорушності кордонів і територіальної цілісності держав був затверджений ще Заключним актом Ради з безпеки й співробітництва у Європі 1975 р. Непорушність українсько-російського державного кордону підтверджена цілою низкою договорів між Україною та Російською Федерацією. Зокрема – договором від 28 січня 2003 р., який досі (станом на кінець 2023 р.) зберігає свою чинність [4]. А 27 березня 2014 р. 100 держав-членів ООН офіційно підтримали територіальну цілісність України (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 68/262). Вимога повного виведення російських військ із території України міститься також у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1 від 2 березня 2022 р. (141 голос «за»).

Висновки. Таким чином, російський міф про Донбас і Крим як «подаровані землі» для України виявився складовою частиною ширшого міфу про штучне формування території України російською та радянською владою в період Московського царства, Російської імперії та СРСР (XVII–XX ст.).

Він почав активно поширюватися в інформаційному просторі з 1990-х рр. із метою сформувати уявлення про Україну як «штучну державу», поява якої на політичній мапі світу сталася завдяки заходам російського та радянського політичного керівництва, а також обґрунтувати «права» Російської Федерації на загарбання суверенних територій України з цілковитим порушенням норм міжнародного права, проте спираючись на аргумент «історичної справедливості». У процесі дослідження цей міф було деконструйовано. З'ясовано, що переважна частина Донбасу була включена до складу Української Народної Республіки в 1917 р. до того, як більшовицький режим почав спроби встановлення свого військово-політичного контролю над Україною. Проте навіть після створення більшовицької квазідержавності у формі Української Соціалістичної Радянської Республіки ані політичне керівництво Радянської Росії, ані згодом – Радянського Союзу не ставило під сумнів приналежність основної частини Донецького кам'яновугільного басейну до України. Одним із основних аргументів на користь безумовної приналежності цих територій Україні було те, що етнічні українці становили абсолютну більшість населення Луганської, Сталінської та Артемівської округ. Кримська область була передана зі складу Радянської Росії до Радянської України в 1954 р. не в якості «акту дарування», а з метою прискорення повоєнної відбудови економіки півострова та оптимізації управлінських процесів, причому ініціатором такого кроку був не особисто Микита Хрущов, а «колегіальне керівництво» Радянського Союзу на чолі з тодішнім фактичним лідером Георгієм Маленковим. Непорушність державних кордонів України визначена Заключним актом Ради з безпеки й співробітництва у Європі 1975 р., Резолюціями Генеральної Асамблеї ООН та низкою міждержавних договорів України та Російської Федерації, які були підписані протягом 1990-х – 2010-х рр. та в односторонньому порядку порушені Російською Федерацією з 2014 р.

Список літератури:

1. Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. К., 2017. 280 с.
2. Вортман Д., Галушка А., Гордієнко Я., Майоров М., Синиця Є. TERRA UCRAINICA. Історичний атлас України і сусідніх земель. Від кіммерійців до сьогодні. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 224 с.
3. Громенко С. 250 років фальші: російські міфи історії Криму. Харків: «Фоліо», 2019. 254 с.
4. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text
5. Донецько-Криворізька республіка проіснувала лише два місяці, – історик Єфіменко. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/intervyu/donecko-kryvorizka-respublika-proisnuvala-lyshe-dva-misyaci-istoryk-yefimenko>

6. Єфіменко Г. Формування кордону між УСРР та РСФРР в 1917–1928 рр. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1342-hennadii-yefimenko-formuvannia-kordonu-mizh-usrr-ta-rsfr-r-1917-1928-rr>
7. Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України. К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 192 с.
8. Літопис українського Донбасу. Донбас в часи Визвольних Змагань 1917–1921 років. Ічня: ПП «Формат», 2018. 308 с.
9. Майоров М. Національний склад УСРР та Криму (за даними перепису населення СРСР 1926 року). URL: <https://likbez.org.ua/ua/census-data-for-the-ussr-in-1926.html>
10. Протокол № 49 засідання Президії Центрального Комітету КППС від 25 січня 1954 року.
11. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. К.: Українська видавнича спілка, 2000. 432 с.
12. Указ Президії Верховної Ради СРСР 64. Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. *Відомості Верховної Ради СРСР (українське видання)*. 1954. № 4. С. 147.

Maraiev V.R. DECONSTRUCTING OF THE RUSSIAN HISTORICAL MYTH ABOUT DONBAS AND CRIMEA AS «GIFTED LANDS» FOR UKRAINE

Based on historical sources and scientific literature, the article analyzes the purpose and peculiarities of creating the Russian historical myth of Donbas and Crimea as lands that were «donated» to Ukraine by the decision of the Russian and Soviet political leadership. It is established that the authors of the historical myth resort to falsification of historical facts and manipulation of historical knowledge for political purposes – to form an idea of Ukraine as an «artificial state» that has no historical basis, as well as to try to justify the «rights» of the Russian Federation to occupy and annex the eastern and southern regions of Ukraine and the Autonomous Republic of Crimea.

The study reveals that the writer and publicist Aleksandr Solzhenitsyn was one of the first to voice this myth in the public sphere in 1994. The author provides a reasoned deconstruction of the Russian myth. The author emphasizes the fact that most of Donbas was incorporated into the Ukrainian People's Republic even before the Bolshevik regime began its attempts to establish military and political control over Ukraine. Subsequently, the political leadership of the Soviet Union did not question the affiliation of the main part of the Donetsk coal mining basin to Ukraine, but in 1925, it withdrew the southeastern Donbas (Taganrog and Shakhtyn districts) from Soviet Ukraine and transferred them to Soviet Russia, which resulted in their remaining part of the Russian Federation after the collapse of the USSR in 1991.

It is also emphasized that the Crimean region was transferred from Soviet Russia to Soviet Ukraine in 1954 not as an «act of donation» but to accelerate the post-war economic reconstruction of the peninsula and optimize management processes. Particular attention is paid to the fact that the inviolability of Ukraine's state borders is confirmed by a number of international agreements, in particular the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe of 1975, UN General Assembly Resolutions and a series of interstate agreements between Ukraine and the Russian Federation signed during the 1990s – 2010s and unilaterally violated by the Russian Federation since 2014.

Key words: Donbas, Crimea, Ukraine, Russian Empire, USSR, historical myth, Russian Federation, Soviet Russia, Soviet Ukraine.

УДК 378.046-021.68:005.3](477.84)«XX»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.6>

Мартинів М.А.

Тернопільський національний
педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ФІНАНСОВЕ СТАНОВИЩЕ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ УДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ (1957–1965 РР.)

Стаття присвячена аналізу особливостей фінансового становища Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (далі – ТІУКВ), забезпечення установи всім необхідним для проведення курсів підвищення кваліфікації освітян – від канцелярського приладдя і методичної літератури – до постільної білизни тощо. Аналізуються зміна окладу заробітної плати штатних працівників упродовж досліджуваного періоду. Фіксується зміна назв кабінетів, плинність у штатному складі працівників інституту, причини перевитрат деяких статей бюджету та додаткове фінансування ТІУКВ.

Архівні матеріали містять документи щодо кошторисного фінансування ТІУКВ, але значна їх кількість вилучена з фондів Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО). Виходячи з цього, не повною мірою розкриваються питання фінансового становища у 1965 рр. Питання фінансування організації потребувало широкого вивчення, враховуючи покладені на нього завдання в сфері освіти області, зокрема тотального контролю над учителями. Інститут посідав помітне місце в процесі перепідготовки освітянських кадрів, виконував «соціальне замовлення» тодішньої радянської системи. Безперерійність навчального процесу вимагало коштів. Про це свідчать видатки, пов'язані із проведенням педагогічних читань, а кращі методичні розробки працівників, після отримання схвальних рецензій методистів ТІУКВ, публікувалися. Стаття витрат з відряджень була стабільною, необхідні кошти щороку компенсувалися обласним бюджетом.

У статті звернено увагу на службові зловживання щодо матеріальної бази освітніх закладів на основі звітів ревізійних комісій, фіксації втрат матеріальних цінностей. Наукове зацікавлення становить придбання літератури та газет відповідної тематики в «дусі» того часу. Вказано витрати на побутові витрати та їх збільшення. Зауважено, що потреби у фінансуванні зростали щороку, що зафіксовано у касових книгах, звітах бухгалтерії ТІУКВ. Якщо коштів бракувало – використовували профспілку, яка додатково фінансувала посади водія, сторожа, прибиральниці. Особливу увагу звернено на закупівлю інвентаря, канцтоварів, витрат, пов'язаних із ремонтом приміщень.

Ключові слова: Тернопільський інститут удосконалення кваліфікації вчителів, заробітна плата, статті видатків, матеріально-фінансове становище, грошова реформа.

Постановка проблеми. Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що тема є специфічна, оскільки ще не вивчалася науковцями і не була предметом їх цілісного вивчення. Дослідження ТІУКВ на рівні локальної історії дасть можливість зрозуміти механізми впливу державних органів на освітян в цілому. Увага акцентована на вивченні особливостей фінансового становища інституції – як основи запровадження «передових» радянських технологій як ефективного «узурпації» учительської спільноти. «Вливання» грошей у педагогічні читання, систематичний друк методичних розробок, оплата їх рецензування: усе це скеровувалося на допомогу вчителів у його діяльності та головним чином містило агітаційний ідеологічний зміст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовні дослідження фінансового становища ТІУКВ фактично відсутні, за невеликим винятком окремих публікацій, у яких фрагментарно згадуються окремі аспекти його діяльності. Зокрема, І. Дрогобицький досліджував функціонування згадуваної структури як основи утвердження радянської влади на західноукраїнських землях [19]. Л. Кравчук описував ідеологічні та методичні аспекти радянської освіти Тернопільщини в 40-х рр. ХХ ст. [20]. Наукові публікації авторки статті стосуються початкової фази становлення ТІУКВ у ідеологічному, фінансовому та кадровому аспекті [21, 22, 23, 24].

Виклад основного матеріалу дослідження. З аналізу архівних документів ТІУКВ відомо, що

на 1957 р. заклад знаходився на вул. Міцкевича, 13, йому виділили видаткові кошти в сумі 569 тис. крб., з них 321 тис. крб. Закладено ресурси на заробітну плату працівників, у тому числі й нештатних в розмірі 22158 крб. На поточний рік в ТІУКВ числилося 30 осіб у відповідності зі штатним розписом. Площа приміщення закладу становила 418 м², прибудинкова територія 425 м², функціонувало 9 пічок для обігріву. Опалення обходилося в сумі 5 тис. крб., світло – 3600 крб., вода і каналізація – 3 тис. крб., ремонт приміщення – 4600 крб., ремонт інвентаря – 2 тис. крб., відрядження – 3600 крб., закупівля книг для поповнення бібліотечного фонду – 2 тис. крб., передплата журналів – 5600 крб. [1, арк. 1–7].

Особливу увагу звертаємо на видатки, пов'язані із популяризацією кращих методичних розробок педагогів області. Це включало в себе інформацію про поширення передового досвіду роботи педагогів – 3 тис. крб., рецензування доповідей на обласні педагогічні читання – 2500 крб. За кращі доповіді, представлені на педагогічних читаннях платили 3500 крб. Видатки, пов'язані з поширенням передового досвіду на педагогічних читаннях – 9200 крб., поповнення кабінетів програмами та методичною літературою – 4500 крб. [1, арк. 2–3]. Фінансово стимулювали та пропагували доповіді та методичні розробки уроків тих освітян області, що підлаштовувалися до вимог системи діючої влади. Останні були не тільки на шпальтах періодичних видань, а й отримували суттєве грошове заохочення.

На балансі інституту перебувало 72 одиниці навчального приладдя, вартість якого становила 28 800 крб., автомобіль – 12 тис. крб., столи (16 шт.) – 2400 крб., диван – 1200 крб., стільці (16 шт.) – 800 крб., доріжки (40 м) – 3200 крб., дві шафи – 1600 крб. Загалом витратна частина складала 50 тис. крб. [1, арк. 4]. Обслуговування автомобіля обходилося в 1743 крб. на один рік [2, арк. 4].

На 1958 р. сума витрат закладалася в розмірі 569 тис. крб., з них 330 тис. крб. становила заробітна плата працівників ТІУКВ, зарплата нештатних працівників – 8 тис. крб. Площа приміщення закладу не змінювалася, зменшилася кількість пічок для обігріву (7 шт.), що, ймовірно, пов'язано або з економією ресурсів або ж обмеженням на їх використання.

Канцелярські і господарські витрати склали 38 тис. крб., відрядження – 38 тис. крб., витрати на навчальні потреби – 34 тис. крб., придбання інвентаря – 50 тис. крб., капітальний ремонт при-

міщення – 9 тис. крб.. У порівнянні з попереднім роком закладено 8 тис. крб., витрачено – 11 тис. крб. Закупівля книг на суму 12 тис. крб., поповнення кабінетами методичною літературою – 4500 крб., рецензування доповідей – 2500 крб., педагогам за кращі доповіді, опубліковані в збірнику – 500 крб. (150–200 крб.), видавничі видатки, пов'язані з публікаціями – 11 500 крб. [3, арк. 1–13]. Вважаємо, що значні суми коштів виділялися на придбання інвентаря, укомплектування усім необхідним ТІУКВ, що становило основний пріоритет радянської влади. Так, освітяни за доповіді, оголошені на педагогічних читаннях, отримували 150 крб., а щомісячна зарплата прибиральниці становила 30 крб.

Привертають увагу витрати статті 3 щодо канцелярських видатків. Для роботи працівників інституту закупляли папір для друкарських машинок на 950 крб., папір для машинки-ротатора – 600 крб., канцелярський папір (в пачках) – 300 крб., афішний папір – 216 крб., копіювальний папір – 290 крб., папки – 215 крб., чорнило – 115 крб., пера, ручки, скріпки, кнопки – 250 крб., типографія – 4500 крб., зошити – 100 крб., папки-скорозшивачі – 175 крб., чорнильні прилади – 175 крб. Загалом на суму 8255 крб. Поштово-телеграфні витрати становили: абонентська плата в розмірі 1300 крб., міжміські переговори – 2400 крб., поштові марки – 2300 крб., поштові послуги – 1 тис. крб., конверти – 500 крб. Передплата газет складала 1223 крб. Вони мали промовисті ідеологічні назви: «Правда», «Піонерська правда», «Комсомольська правда», «Правда України», «Зірка», «Блокнот агітатора», «Радянська культура», «Учительська газета» та інші [3, арк. 1–6]. Половину витрат статті 3 зосереджено на типографії, а відтак можемо констатувати факт популяризації комуністичних ідей в освітянську спільноту області. Допомогати в цьому мав ТІУКВ, забезпечуючи необхідними матеріалами вчителів Тернопільської обл.

Опалення обходилося в 3100 крб., освітлення – 5100 крб., каналізація, водопостачання – 2 тис. крб., поточний ремонт – 2400 крб., ремонт дрібного інвентаря – 900 крб. Усі ці суми суттєво вирізнялися за 1957 р., хоча «перекидання» коштів з однієї статті видатків не змінювало загальної картини. Зокрема, витрати на підготовку учителів становили 22 тис. крб., придбання книг – 6400 крб., журналів – 5600 крб. [3, арк. 7–13].

За бюджетні кошти у 1958 р. закуплено 10 кінофільмів вартістю 27 тис. крб., дві шафи для їх збереження – 1 тис. крб., п'ять портретів – 2 тис. крб.,

автомобіль – 20 тис. крб. Введено посаду до штатного розпису ТІУКВ водія легкового автомобіля із заробітною платою 410 крб. у відповідності з листом Міністерства освіти УРСР від 8 травня 1958 р. № 18-28/649 [3, арк. 7–13]. 1958 р. можна вважати «золотим» для ТІУКВ у фінансовому аспекті за рахунок придбання автомобіля та розширення матеріально-технічної бази кабінету кіно з метою агітаційного та пропагандистського впливу на учителів Тернопільської обл. Адже сферою освіти було охоплено в основному молоде підростаюче покоління, тому візуальні форми впливу через використання кінофільмів мали позитивне значення для формування радянської ідеології.

Незважаючи на загалом прогресивні форми реалізації комуністичних ідей через використання кіно та інших форм впливу на свідомість школярів, маємо приклади зловживання службовим становищем в особі адміністрації ТІУКВ. Відомо, що 1 лютого 1958 р. у відповідності з актом приймання-передавання майна, «бувний директор ТІУКВ Шепченко Д. Е., з іншого новопризначений директор Богайчук В. І.» в присутності дванадцяти працівників інституту передав гербову печатку, затверджений бюджет на 1958 р., літературу в кількості 29180 примірників та брошур 4263 шт. Такі дії пов'язували зі зловживаннями підвідомчих установ обласного відділу народної освіти (далі – ОВНО), про що свідчив наказ від 5 лютого 1958 р. № 34. У ньому йшлося про попередження зловживань і розтрат коштів. Ревізія ОВНО фінансово-господарської діяльності виявила, що працівники Збараського дитячого будинку не ліквідували списаних речей, а підмінювала їх на нові. Такі випадки були не поодинокі. Внаслідок чого посилювався контроль за матеріальними цінностями та фінансово-господарськими документами [4, арк. 1–3]. Вважаємо, що зміна директора ТІУКВ пов'язана зі згадуваним інцидентом.

На 1959 р. сума витрат на утримання і функціонування ТІУКВ становила закладалася 581 тис. крб., з них 330 тис. крб. заробітна плата працівників і нарахування до неї 19 тис. крб., зарплата нештатних працівників – 33 тис. крб. [6, арк. 1–10]. У поточному році списано дрібного інвентаря на суму 1472 крб. [5, арк. 1–5]. Канцелярські і господарські витрати склали 38 тис. крб., відрядження – 42 тис. крб., навчальні витрати – 36 тис. крб., що передбачали придбання книг, журналів для поповнення бібліотечних фондів – 50 тис. крб., капітальний ремонт приміщення – 9 тис. крб. [6, арк. 1–10]. Варто зауважити, що штатна структура ТІУКВ складалася з

науково-педагогічного та адміністративно-управлінського персоналу. До останнього входило 9 осіб [6, арк. 1–10].

Зацікавленість складають предмети закупівлі в розмірі 50 тис. крб. Зокрема, придбано 117 кінофільмів – 23400 крб., дві шафи-вітрини – 2 тис. крб., десять шаф – 7 тис. крб., п'ять столів – 2500 крб., двадцять напівм'яких крісел – 1200 крб., тридцять крісел – 1200 крб., доріжки (36 м) – 3600 крб., десять скатертин – 2 тис. крб., один стелаж для бібліотеки – 3 тис. крб., одну друкарську машинку – 1600 крб., п'ять комплектів карнизів – 2500 крб. На курси підвищення кваліфікації освітян області виділили 57 тис. крб. [6, арк. 1–10]. Списано дрібного інвентаря в поточному році на суму 200 крб. [7, арк. 2]. Основна сума коштів використовувалася як і в попередні роки, на кабінет кіно та бібліотеку, які безпосередньо здійснювали масову роботу із освітянами області.

Варто зауважити, що архівні дані з фінансової діяльності ТІУКВ за 1960 р. відсутні. Однак деякі відомості містяться в документах за 1961 р. Наприклад, чисельність працівників залишалася в кількості – 31 особа із фондом місячної зарплати 2610 крб. [8, арк. 1]. Списано дрібного інвентаря в поточному році на суму 214 крб. [9, арк. 1–6]. Більше відомостей щодо фінансової діяльності ТІУКВ містяться в документах за 1961 р. Сума витрат в поточному році закладалася 66 тис. крб., з них 34 тис. крб. заробітна плата працівників ТІУКВ і нарахування до неї 1900 крб., зарплата нештатних працівників – 5 тис. крб. Площа приміщення закладу 513 м², функціонувало 11 пічок для обігріву [10, арк. 1–8]. Як видно із документу суми на ТІУКВ зменшилися вдесьтеро, що пов'язано з грошовою реформою 1961 р. і стосувалося всього населення. За рахунок чого збільшувалося приміщення до 513 м² у джерелах не вказано.

Канцелярські витрати становили 544 крб., навчальні видатки – 2720 крб., закупівля поліграфії – 1280 крб., капітальний ремонт – 5630 крб., обласні семінари – 8 тис. крб. Закуплено на потреби ТІУКВ в 1961 р. кінофільмів на суму 2600 крб., п'ятдесят стільців – 250 крб., п'ять шаф – 225 крб., доріжка (40 м) – 400 крб., десять комплектів карнизів – 600 крб., п'ять шаф для кінофільмів – 350 крб., один кіноапарат – 575 крб. [10, арк. 1–8]. Зауважуємо, що витрати, пов'язані із закупівлею інвентаря, різко зменшилися у зв'язку із грошовою реформою. Важливим було те, що 10 лютого 1961 р. голова профспілки з необхідних коштів виділив 50% коштів для доплати водієві ТІУКВ за ненормований робочий день [10, арк. 1–8].

Адміністративно-управлінського персоналу на 1962 р. в ТІУКВ числилося 8 осіб [11, арк. 4]. Списано малого інвентаря на суму 248 крб. [12, арк. 3]. Заробітна плата працівників залишалася стабільною і складала 32 тис. крб., окремо обліковувалася робота курсів підвищення кваліфікації освітян Тернопільської обл. і складала 10 тис. крб., відрядження – 18 тис. крб. [12, арк. 3]. На 1962 р. сума витрат закладалася в бюджет установи в розмірі 64 тис. крб., з них 34 тис. крб. заробітна плата працівникам і нарахування до неї 1900 крб., зарплата нештатних працівників – 2200 крб. Площа приміщення закладу 513 м², яку обігрівало 13 пічок. Дрібні витрати становили канцелярське приладдя, папір, скріпки, зошити, стрічки до друкарських машинок – 370 крб., поштово-телеграфні послуги – 1200 крб., передплата газет: «Зірка», «Учительська газета», «Молодь України», «Берлінер цейтунг», «Радянський спорт», «Радянська Україна», «Радянський освіта», «Комсомольська правда», «Москау нюс», «Нейес лебен» – 90 крб. Типографія обходилася в 2 тис. крб., опалення – 123 крб., світло – 544 крб., господарські видатки на придбання віників, мила, щіток для підлоги та інше – 293 крб., закупівля дрібного інвентаря – 359 крб. [13, арк. 1–5]. Змінювалася упродовж 1957–1962 рр. кількість пічок для обігріву, можна припустити про їх встановлення та модернізацію в заявлені роки. Можливо це спричинено неможливістю централізованого опалення забезпечити значну площу опалення достатньою кількістю тепла.

У архівних документах є детальна інформація щодо оплати семінарів підвищення кваліфікації вчителів. Зокрема, одноденні семінари (740 осіб, 24 групи слухачів по 30 осіб у кожній), разом з відрядженням становили – 2520 крб. Дводенні семінари, розраховані (на 300 осіб) – 1550 крб., обласні педагогічні читання – 1900 крб. [13, арк. 6–12]. Отож, на 1962 р. підвищили педагогічну майстерність 1040 освітян Тернопільської обл.

На потребі ТІУКВ закуплено в 1962 р. десять гардеробних шаф – 600 крб., сто стільців – 750 крб., десять диванів – 750 крб., доріжку (60 м) – 300 крб., сто простирадл – 700 крб., сто покривал – 1 тис. крб., п'ятдесят подушок – 250 крб., тридцять два ліжка – 650 крб., шість письмових двотумбових столів – 450 крб., шість книжкових шаф – 300 крб. Вводилася посада сторожа із заробітною щомісячною платою – 30 крб. [13, арк. 6–12]. Констатуємо факт укомплектування гуртожитку інституту для забезпечення місцями проживання освітян області під час їхнього навчання в ТІУКВ.

На 1963 р. сума витрат закладалася в розмірі 99 тис. крб., з них 34 тис. крб. заробітна плата працівників ТІУКВ, нештатних працівників – 11 тис. крб., на проведення курсів підвищення кваліфікації – 35 тис. крб. Нарахування до заробітної плати становило 1900 крб., господарські видатки і канцтовари – 5300 крб., відрядження – 6 тис. крб., навчальні видатки – 4 тис. крб., придбання інвентаря – 5 тис. крб., капітальний ремонт – 2 тис. крб., інші витрати – 6 тис. крб. Списано дрібного інвентаря на суму 9 тис. крб. [14, арк. 1–4]. Дані про заробітну плату працівників та закупівлі в архівних даних за 1963 р. відсутні. Проте є дані в документах за 1964 р., що містять відомості про заробітну плату працівників за 1963 р., які фактично не змінилися.

На 1964 р. кількість працівників сягала 28 осіб. З'являються відомості про гуртожиток ТІУКВ, на який виділено 400 крб. [15, арк. 3]. На поточний рік з бюджету виділено 99 252 крб., з них 36 тис. крб. заробітна плата працівників ТІУКВ, для нештатних працівників – 2200 крб., курси підвищення кваліфікації – 35 тис. крб. Нарахування до заробітної плати – 2100 крб., господарські видатки і канцтовари – 5500 крб., відрядження – 6500 крб., навчальні видатки – 6500 крб., придбання інвентаря – 10 тис. крб., капітальний ремонт – 25 тис. крб. Площа приміщення закладу збільшилася і складала 776,6 м², які обслуговували 8 пічок для обігріву та адреса розміщення змінювалася з вул. Сталіна, 7 – на вул. Карла Маркса, 7. Штатний персонал становив 35 осіб. Цікавим фактом було те, що за рахунок економії коштів утримували методиста кіно, експедитора та 0,5 ставки прибиральниці. Вперше згадується обслуговуючий персонал гуртожитку ТІУКВ: одна ставка коменданта зі щомісячною зарплатою в розмірі 36 крб. та 3 ставки прибиральниць із зарплатою в 30 крб. на місяць [16, арк. 1–16].

Передплата газет проводилася стабільно із зазначеними назвами та в сумі 90 крб., поштово-телеграфні видатки – 1457 крб., канцелярські видатки на скріпки, кнопки, олівці, папір для машини, папір копіювальний, чорнила, папки, зошити, папки-скорозшивачі – 621 крб. і видатки на опалення – 123 крб. електрика – 618 крб., поліграфічні послуги – 1400 крб., господарський реманент – 736 крб. видатки в сумі (стаття 3) – 5500 крб. [16, арк. 1–6].

Звертаємо увагу на витрати, пов'язані із відрядженнями, які в 1964 р. передбачали поїздки до Києва для 27 осіб за викликом Міністерства освіти УРСР в сумі 980 крб. Відрядження у школи,

дитячі садки, дитячі будинки та інші освітні заклади області (27 осіб) – 5520 крб. Рецензії методичних матеріалів, придбання книг, журналів, видавництво брошур – 5600 крб., хоча планувалося 14 тис. крб., але не здійснено закуплю кінофільмів, а їх придбання перенесено на кінець року на суму 4500 крб. Проведення семінарів для освітян області: дводенні (70 осіб) – 2520 крб., триденні (300 осіб) – 1500 крб., обласні педагогічні читання (400 осіб) – 6 тис. крб., капітальний ремонт гуртожитку – 25 тис. крб. [16, арк. 7–8]. У 1964 р. збільшується матеріально-технічна база із появою гуртожитку та його реконструювання. Помітно відчувуються затримки у фінансуванні

ТІУКВ, можливо пов'язані із капітальним ремонтом гуртожитку.

У 1964 р. придбано шістьдесят ліжок на суму 2400 крб., п'ятдесят крісел – 250 крб., десять столів – 500 крб., двадцять п'ять тумбочок – 750 крб., десять картин – 500 крб., п'ятдесят килимів на стіну – 500 крб., доріжку (100 м) – 1 тис. крб., тридцять столів – 600 крб., вісімдесят крісел – 320 крб., один ротатор з електронікою – 230 крб., десять карнизів карнизів – 500 крб., спортивний інвентар – 300 крб., навчальне приладдя – 150 крб., кінофільми – 7350 крб. [16, арк. 9–16].

Інформація щодо штатних одиниць ТІУКВ, ставок щомісячної оплати праці подано в таблиці.

Таблиця

№	Назва посади	Число штатних одиниць	Ставка на місяць (крб.)							
			1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
	Директор	1	1518	1265	1265	-	138	138	138	138
	Заступник директора по науковій частині	1	1092	1201	1201	-	120	120	120	120
	Завідувач кабінету математики і фізики	1	1020	1020	1020	-	102	102	93	93
	Завідувач кабінету мови і літератури	1	1020	1020	1020	-	102	102	102	102
	Завідувач кабінету освіти дорослих	1	-	-	-	-	-	-	102	102
	Завідувач кабінету біології і хімії	1	1020	1020	1020	-	102	112	112	112
	Завідувач кабінету історії та географії	1	1232	1232	1020	-	102	102	102	102
	Завідувач кабінету педагогіки	1	1020	1020	1020	-	102	102	102	102
	Завідувач кабінету фізичного виховання	1	850	850	935	-	93	93	102	102
	Методист фізики	1	710	710	710	-	85	85	85	85
	Завідувач кабінету позакласної (з 1973 р. та піонерської) роботи	1	935	935	935	-	93	93	85	85
	Завідувач кабінету дитячих садочків	1	850	850	935	-	93	93	104	104
	Завідувач кабінету дошкільних установ	1	-	-	-	-	-	-	93	93
	Завідувач кабінету іноземної мови	1	935	935	1 020	-	102	102	102	102
	Методист з іноземної мови	1	765	690	710	-	93	76	-	-
	Завідувач кабінету кіно	1	935	935	935	-	102	102	102	102
	Завідувач кабінету виховного навчання	1	-	-	-	-	-	-	102	102
	Методист географії	1	850	850	850	-	85	85	-	-
	Методист педагогіки	1	850	850	850	-	93	85	-	-
	Завідувач кабінету початкової школи	1	1 020	1 020	1 020	-	102	102	102	102
	Методист хімії	1	710	710	-	-	85	85	85	85
	Методист сільського господарства	1	710	710	710	-	85	85	85	85
	Методист машинознавства	1	720	710	-	-	71	85	-	-
	Методист навчальних приладів	1	-	-	-	-	-	-	76	76
	Методист співів	1	-	-	690	-	71	85	-	-
	Методист трудового навчання	1	-	-	690	-	-	-	-	-
	Завідувач кабінету трудового навчання	1	-	-	1020	-	102	102	-	-
	Методист слюсар справи	1	720	710	795	-	-	-	-	-
	Методист дитячих садочків	1	-	-	-	-	-	79	-	-
	Методист мови і літератури	1	710	710	850	850	85	85	85	85
	Монтажник експедитор	1	450	450	-	-	-	45	45	45
	Експедитор	1	360	360	450	-	45	-	45	45
	Завідувач дитячих будинків	1	1020	1020	1049	-	104	104	-	-

Бухгалтер	1	410	410	410	-	41	41	41	41
Секретар	1	360	360	360	-	36	36	36	36
Бібліотекар	1	640	640	640	-	64	64	64	64
Завідувач господарської частини	1	450	450	450	-	45	45	30	30
Прибиральниця	1	300	300	300	-	36	30	30	30
Шофер	1	-	410	676	-	-	-	-	-
Сторож	1	-	-	-	-	-	-	30	30

[1, арк. 1–7; 3, арк. 1–13; 6, арк. 1–10; 11, арк. 1–24; 13, арк. 1–12; 16, арк. 1–16].

Аналіз таблиці свідчить про те, що упродовж восьми років суттєвих мін не зазнала. Не враховуючи грошову реформу 1961 р., коли прибутки населення удвічі знецінилися. Зростання заробітної плати зафіксовано лише у директора ТІУКВ та його заступника. Суттєві зміни стосувалися назв методичних кабінетів. Наприклад, кабінет дошкільних установ функціонував до кінця 1950-х рр., а починаючи з 1960-х рр. ввели в структуру ТІУКВ кабінет виховного навчання. Кабінет позакласної роботи (1963 р.) змінив назву на кабінет позакласної та піонерської роботи. Основна частина кабінетів та методистів залишалася сталою про що свідчать дані таблиці. Від фінансової спроможності закладу залежала ставка сторожа та водія. Останнього дофінансовувала профспілкою за ненормований робочий час. Про відсутність деяких ставок методистів, можемо припустити, що це пов'язано із браком кадрів. Чіткішу картину фінансово-господарської діяльності закладу в означених роках неможливо висвітлити через відсутність архівних документів.

Баланс виконання кошторису витрат на 1965 р. свідчив, що на діяльність закладу виділено на початок року суму в розмірі 89 тис. крб., на кінець року вона становила 110 тис. крб. На курси підвищення кваліфікації виділено 19 тис. крб., що включало в себе заробітну плату в розмірі 7 тис. крб., нарахування – 406 крб., адміністративно-господарські видатки – 344 крб., відрядження – 11 050 крб., навчальні витрати – 200 крб. Привертає увагу кредиторська заборгованість на 1 січня 1966 р., що становила 1230 крб. Найбільша заборгованість була в оплаті мережі зв'язку, обласній друкарні, ремонтно-побутовому управлінню. Із запланованих коштів в розмірі 19 тис. крб., фактично витрачено 16 500 крб. Гуртожиток інституту профінансовано в розмірі 14 530 крб. [17, арк. 1–9]. Аналіз фінансування ТІУКВ свідчив про те, що видатки були набагато вищими, ніж заплановані кошти, закладені в бюджет установи. Це пов'язано зі збільшенням відряджень працівників інституту, які виконували контролюючі функції, в сфері

дошкільної та шкільної освіти Тернопільської обл., капітальний ремонт гуртожитку ТІУКВ, що потребувало значних ресурсів.

Заробітна плата штатних працівників залишалася стабільною в розмірі 36 тис. крб., нарахування до неї – 2 тис. крб., канцелярські і господарські видатки – 5500 крб., відрядження – 6500 крб., закупівля книг – 14 тис. крб., хоча було заплановано – 5600 крб., придбання інвентаря – 7 тис. крб., капітальний ремонт – 20 тис. крб., інше – 6 тис. крб. Окремо дофінансовували кошти на відрядження до Києва на 5 днів (для 27 осіб) в сумі 866 крб., постійно здійснювалися виїзди в школи та освітні заклади області (на 120 днів) для 27 осіб в сумі 5600 крб. Вагомою закупівлею було придбання кінофільмів – 8 тис. крб., книги – 2 тис. крб., передплата журналів – 500 крб., рецензії, доповіді – 1420 крб., видавництво брошур, методичних збірників, плакатів – 2080 крб. Стабільно проводили дводенні та триденні семінари та обласні читання для 1320 освітян області. Інвентар який закупили на потреби інституту – простиралка (200 шт.) – 1600 крб., покривала (100 шт.) – 400 крб., карнизи (20 шт.) – 1 тис. крб., стільці (30 шт.) – 120 крб., столи (10 шт.) – 300 крб., тумбочки (10 шт.) – 100 крб., шафи гардеробні (2 шт.) – 560 крб., стенди (5 шт.) – 425 крб., стелажі для бібліотеки (10 шт.) – 550 крб., портрети (10 шт.) – 420 крб., арифмометр (1 шт.) – 25 крб., спортивне приладдя та наочний інвентар – 1500 крб. [18, арк. 1–44].

Варто зауважити, що 1964–1965 рр. ознаменувалися повною реконструкцією та капітальним ремонтом гуртожитку ТІУКВ, його укомплектуванням всім необхідним для прийому слухачів курсів підвищення кваліфікації освітян Тернопільської обл. Важливо, що упродовж зазначених років виділялися значні фінансові вливання на укомплектування бібліотечного фонду ТІУКВ. Закуплено багато фільмів та спеціальних шаф для їх зберігання. До штатного розпису ТІУКВ водилися чотири посади: завідувач фільмотекою (2 особи) з окладом заробітної плати в 85 крб. на місяць і фільмоперевірники (2 особи) з окладом

заробітної плати в 47 крб. на місяць. Важливим документом був кошторис спеціальних коштів ТПУКВ на 1965 р. на 70 ліжко-місць. У якому йдеться про 60 місць-ліжок з оплатою 70 коп. на добу для слухачів курсів підвищення кваліфікації вчителів [18, арк. 1–44].

Висновки. Отож, упродовж 1957–1965 рр. ТПУКВ отримував фінансування з державного бюджету. Однак запланованих коштів постійно бракувало, що свідчило про тотальну економію ресурсів. Важливо підкреслити, що контроль з боку ревізійних структур відбувався у фінансовій площині, про що свідчить факт виявлення зловживань, пов'язаних зі списанням матеріальних цінностей. Внаслідок чого посилювався контроль за фіксацією інвентаризації закладів освіти та обов'язкового факту оформлення актів прийому-передачі майна. Грошове заохочення до написання виступів на педагогічних читаннях, рецензування методичних матеріалів – свідчило про доволі «оригінальний

інструмент» в руках органів радянської влади для здійснення соціалістичної пропаганди в регіоні. Тим не менше, основні статті видатків, пов'язані з виплатою заробітної плати працівникам, повністю покривалися. Фінансувалося у повному обсязі придбання кінофільмів, пропагандистських книг та журналів. Достатнє фінансування сприяло тому, що у 1965 р. відкриваються нові посади, пов'язані із поширенням візуальних технічних засобів кіно, їх впливу на молоде покоління. Усі решту статті бюджету ТПУКВ не завжди виконувалися. Зокрема, додаткового дофінансування вимагали статті витрат на відрядження до Києва і у дошкільні та шкільні навчальні заклади Тернопільської обл. Результати проведеного дослідження свідчать про те, що фінанси в основному виділялися на пропаганду та популяризацію радянського ладу, соціалістичного способу життя серед освітян регіону, які мали сприяти формуванню нового покоління «будівників комунізму».

Список літератури:

1. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 7
2. Там само. Спр. 110. Арк. 4
3. Там само. Спр. 112. Арк. 13
4. Там само. Спр. 114. Арк. 3
5. Там само. Спр. 141. Арк. 3
6. Там само. Спр. 143. Арк. 10
7. Там само. Спр. 172. Арк. 4
8. Там само. Спр. 185. Арк. 1
9. Там само. Спр. 187. Арк. 6
10. Там само. Спр. 189. Арк. 8
11. Там само. Спр. 195. Арк. 24
12. Там само. Спр. 197. Арк. 3
13. Там само. Спр. 199. Арк. 12
14. Там само. Спр. 211. Арк. 4
15. Там само. Спр. 228. Арк. 3
16. Там само. Спр. 230. Арк. 16
17. Там само. Спр. 239. Арк. 9
18. Там само. Спр. 241. Арк. 44
19. Дрогобицький І. Ідеологічний аспект діяльності установ післядипломної педагогічної освіти у західноукраїнському регіоні 1939 – 1950 рр. (на прикладі Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти) // *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія: Історія.* № 24. 2009. С. 110–119.
20. Кравчук Л.В. Радянська освіта Тернопільщини в 40-х роках: ідеологічний і методологічний аспекти // *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць.* 2015. Випуск 99. С. 30–41.
21. Мартинів М.А. Особливості кадрової політики радянської влади у системі перепідготовки учительських кадрів у Тернопільській області в повоєнний період // *П'ять Геретівські читання: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Тернопіль: ТОКІППО.* 2021. С. 166–171.
22. Мартинів М.А. Особливості становлення і функціонування Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (перша половина 40-х рр. ХХ ст.) // *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2022. Том 33 (72) № 3. С. 69–77.
23. Мартинів М.А. Особливості фінансового та матеріального становища Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів 1945–1950 рр. // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* 2022. Том 2 (47). С. 51–59.

24. Мартинів М.А. Ідеологічна складова навчально-виховної діяльності Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів 1945–1950 рр. // *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. Том 34 (73) № 2. С. 63–70.

Martyniv M.A. FINANCIAL SITUATION OF TERNOPIL INSTITUTE IMPROVEMENT OF TEACHERS' QUALIFICATIONS (1957–1965)

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the financial situation of Ternopil Institute for the Improvement of Teachers' Qualifications (hereinafter referred to as TIITQ), provision of the institution with everything necessary for conducting qualification improvement training courses for educators – from stationery and methodical literature to bed linen, etc. It analyzes the changes in the salary of full-time employees during the researched period. Also, the change in the names of the offices, the turnover in the full-time staff of the institute, the reasons for overspending of some budget items and additional funding of TIITQ are being noted.

The historical data contains documents related to the estimated financing of TIITQ, but a significant number of them were removed from the funds of the State Archive of Ternopil Region (hereinafter – SATR). Based on this, the issues of the financial situation in 1965 are not fully revealed. The issue of financing the organization required extensive study, taking into account the tasks assigned to it in the field of education throughout the region, in particular, total control over teachers. The institute was holding a prominent place in the process of retraining educational personnel, and was fulfilling the “social procurement” of the then-Soviet system. Continuity of the educational process required funds. This is evidenced by the expenses associated with conducting pedagogical readings, when the best methodical developments of employees, after receiving favorable reviews from TIITQ methodologists, were published. The budget item envisaging expenses for business trips was stable, and the necessary funds were compensated by the regional budget every year.

The article draws attention to official abuses regarding the material base of educational institutions as attested by the reports of audit commissions, as well as by the recordings of material losses. Scientific interest is evoked by the acquisition of literature and newspapers on the relevant subject in the spirit of those times. It is indicated what were the costs of household expenses and how they increased. It was noted that the financing needs grew every year, which was recorded in the cash books and reports of TIITQ Accounting Department. If there was a lack of funds, a trade union was engaged, which additionally financed the positions of a driver, a watchman, and a cleaner. Special attention was paid to the purchase of inventory, stationery, expenses related to the renovation of premises.

Key words: *Ternopil Institute for the Improvement of Teachers' Qualifications, salary, budgetary expenses items, material and financial situation, monetary reform.*

Мателешко Ю.П.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ НАПРЯМ «М'ЯКОЇ СИЛИ» КИТАЮ В УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ АСПЕКТ (2007–2021)

На основі застосування концепції американського вченого Дж. Ная з'ясовано головні напрями та особливості діяльності інституцій культурно-освітнього «м'якого» впливу Китайської Народної Республіки в Україні. Наукова новизна полягає в застосуванні концепції «soft power» при дослідженні китайського впливу в Україні, а також у комплексному висвітленні цієї теми. Під терміном «м'яка сила» розуміється здатність одного актора впливати на інших, використовуючи привабливість (своєї культури, цінностей, політики тощо), переконання та залучення, на відміну від жорсткого примусу та підкупу. Основні хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 2007 р., коли почалося становлення інституцій китайської «м'якої сили» в Україні, до початку повномасштабної російсько-української війни, яка децю загальмувала «м'який» вплив КНР на країну. Робота побудована на використанні матеріалів інтернет-сторінок відповідних інституцій, міжнародних рейтингів, нормативно-правових документів та опублікованих наукових праць українських та зарубіжних авторів.

Інституційною основою культурно-освітнього напрямку «м'якої сили» Китайської Народної Республіки в Україні, стрижневим елементом якого виступає китайська мова, є Інститути та Класи (Школи) Конфуція, а також приватні компанії та громадські організації. Сприяння розвитку цих інституцій тією чи іншою мірою здійснює КНР, зокрема через своє Посольство в Україні. Можна підтвердити поширену в українському та зарубіжному наукових дискурсах тезу про культуроцентричність китайської «м'якої сили», тоді як у «soft power» західних демократій ключову роль відіграє ціннісна (політична) складова. «М'який» вплив Китайської Народної Республіки гальмується прозахідним курсом України, пов'язаною з ним антикомуністичною політикою її керівництва, а також дружніми відносинами КНР з РФ під час російсько-української війни.

Ключові слова: «м'яка сила», Україна, Китай, культура, освіта, зовнішня політика, міжнародні відносини.

Постановка проблеми. Інтерес КНР до засобів власного «м'якого» впливу проявився ще на початку 1990-х рр., проте лише в 2007 р. «м'яка сила» (перш за все культурна) була визначена як важлива складова національної політики на 17 з'їзді Комуністичної партії Китаю [33]. Одночасно із зростанням ролі країни у світовій економіці та політиці, вона почала формулювати власну теоретико-практичну модель «м'якої сили», засновану на поєднанні марксистських і конфуціанських ідей. Китайські цінності стали розглядатися як такі, що здатні конкурувати з американськими ідеалами демократії, прав людини та свободи слова, які поширюються по всьому світу через використання Сполученими Штатами власної «soft power». Згідно даних лондонського агентства Portland, протягом 2015–2019 рр. КНР в глобальному рейтингу «м'якої сили» входила в останню п'ятірку топ-30 країн [35]. Світова консалтингова компанія Brand Finance розмістила Китай на четвертому місці (після США, Брита-

нії та Німеччини) серед топ-10 найвпливовіших держав за рейтингом «soft power» 2022 р. [32]. Актуальність дослідження «м'якої сили» Китаю в Україні, зокрема її культурно-освітнього напрямку, обумовлюється зростаючим глобальним лідерством КНР, широкими перспективами розвитку україно-китайських відносин, а також недостатнім висвітленням цієї теми в науковій літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча тема китайської «м'якої сили» привертала увагу багатьох науковців, український аспект цієї проблеми загалом залишається малодослідженим. Вчені перш за все цікавились культурними складовими «soft power» КНР. Так, Чень Ченьлін з Університету Хучжоу, спираючись на статистичні дослідження, спробував з'ясувати вплив культурної «м'якої сили» Китаю на Україну [36, с. 22–23]. Також науковець на основі китайського досвіду розробив рекомендації для нарощування української «м'якої сили» культури [36, с. 23–24]. О. Ворожбит досить детально розглянула

культурні та економічні складові «soft power» Китаю в Україні [1]. А. Кравченко стисло охарактеризувала основні напрями культурної дипломатії Китаю в Україні (мова, освіта, традиційна та сучасна культури тощо) [13, с. 101–102]. Деякі аспекти діяльності Інститутів Конфуція в Україні розглянув Ю. Мателешко [15, с. 114–115]. Окремо варто згадати публікацію І. Климчук та С. Орлова щодо проникнення так званої «гострої сили» Китаю (цю силу пов'язують із маніпулюванням громадською думкою авторитарними режимами) в українське інформаційне середовище, її вплив на формування суспільної думки, зокрема через медіа, культурний та освітньо-науковий простори [12].

Мега статті – спираючись на базові положення концепції Дж. Ная, з'ясувати головні напрями та особливості діяльності культурно-освітніх інституцій китайської «м'якої сили» в Україні протягом 2007–2021 рр. Нижня та верхня хронологічні межі роботи визначені на основі появи першої та останньої на сьогодні інституцій культурно-освітнього «м'якого» впливу КНР в Україні. З 2022 р., після початку повномасштабної російсько-української війни, відбувається гальмування поширення китайської «soft power» в країні.

Виклад основного матеріалу. В науці, зокрема українській, поширений культуроцентричний підхід щодо розуміння «м'якої сили» КНР. Домінування культури в стратегії «soft power» КНР пояснюють багатим самобутнім культурно-історичним потенціалом китайської цивілізації, а також браком, на відміну від країн Заходу, достатньої політичної привабливості (авторитаризм, порушення прав людини тощо) [16, с. 158]. За критерієм культури позиції КНР в глобальному рейтингу є значно вищими за її сукупний показник «soft power» (відповідно 8 та 27 місця згідно даних «Portland» за 2019 р.) [14, с. 214]. Успішному розвитку цього напрямку сприяє наявність розгалуженої мережі Інститутів Конфуція, що відповідають за поширення китайської мови та культури у світі. Ці інституції є некомерційними культурно-мовно-освітніми центрами при зарубіжних навчальних закладах-партнерах.

Через 15 років після появи першого у світі Інституту Конфуція в Сеулі (2004 р.), у 162 країнах та регіонах світу, які розташовані на шести континентах, функціонувало вже 550 Інститутів Конфуція (кінець 2019 р.) [31]. В Україні перша така інституція була заснована в 2007 р. у Луганському національному педагогічному університеті [18] (з 2008 р. – Луганський національний

університет ім. Т. Шевченка). На жаль, сьогодні інформація про Інститут на сайті вишу відсутня. У 2008 р. був заснований Інститут Конфуція при Харківському національному університеті ім. В. Каразіна, 2009 – Київському національному університеті ім. Т. Шевченка, 2013 – Київському національному лінгвістичному університеті, 2014 – Південноукраїнському національному педагогічному університеті ім. К. Ушинського, 2021 – Вінницькому національному технічному університеті, а також Тернопільському національному педагогічному університеті ім. В. Гнатюка [15, с. 114; 31]. Крім того, в 2019 р., за підтримки Центральної консерваторії Китаю, при Національній музичній академії України ім. П. Чайковського був заснований перший в Європі Музичний центр Конфуція [20]. Приблизно така ж кількість аналогічних китайських інституцій функціонує в Португалії, Польщі, Угорщині Румунії та Білорусі [15, с. 114].

Інститути Конфуція – це некомерційні установи, які є складовою частиною приймаючих університетів та діють на основі двосторонніх договорів між сторонами. Фінансування діяльності цих інституцій в Україні здійснюється з трьох джерел: 1) платні освітні послуги самих центрів; 2) кошти приймаючих університетів; 3) фінансові надходження від уряду Китаю у вигляді грантів і дотацій [2, с. 49].

Головними завданнями Інститутів Конфуція є розвиток спілкування китайською мовою, поглиблення розуміння китайської культури та мови у світі, а також сприяння міжлюдським обмінам між КНР та іншими країнами [15, с. 114–115]. Сприяння вивченню мови, літератури, історії, географії та культури КНР шляхом заохочення діяльності Інститутів Конфуція в Україні закріплено статтею 8 Угоди між Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України і Міністерством освіти Китайської Народної Республіки про співробітництво в галузі освіти від 28 березня 2012 р. [22]. На основі аналізу матеріалів веб-сайтів Інститутів Конфуція в Україні, можна виділити такі спільні для них види діяльності: 1) організація курсів із вивчення китайської мови та проведення тестування (іспиту) на знання цієї мови, результати якого визнаються в багатьох країнах світу; 2) підготовка та атестація викладачів і вчителів китайської мови; 3) участь в організації різноманітних конкурсів з китайської мови, зокрема щорічної університетської олімпіади «Китайський міст»; 4) сприяння науковим дослідженням у галузі китаєзнавства; 5) організація різноманіт-

них курсів із китаїстики (вивчення традиційної китайської медицини, історії та філософії Китаю тощо); 6) проведення просвітницьких заходів, спрямованих на просування китайської культури, мови та історії (виставки китайської каліграфії та образотворчого мистецтва, фестивалі ліхтарів і човнів-драконів, святкування китайського Нового року та Дня заснування КНР тощо); 7) організація та стипендіальна підтримка короткострокових та довгострокових стажувань у КНР для українських студентів і викладачів китайської мови; 8) консультації щодо навчання в Китаї; 9) підготовка та видання літератури (переважно навчальної) з китаїстики [4; 5; 6; 7; 17].

Аналогами Інститутів Конфуція є Класи Конфуція (Школи Конфуція), що, як правило, працюють в системі загальної освіти. В Україні згадані інституції створюються при університетах та спеціалізованих школах. Підтримку діяльності Класів (зокрема й фінансову) надають китайський уряд, Посольство Китайської Народної Республіки в Україні та Інститути Конфуція.

Сьогодні Класи Конфуція функціонують в Сумському державному університеті (з 2010 р.) [11] та Київському університеті імені Бориса Грінченка (з 2018 р.) [10]. Крім того, в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» та Запорізькому національному університеті діють Школи Конфуція (розпочали роботу відповідно в 2011 та 2017 рр.) [28; 27].

Слід зазначити, що Школа Конфуція Києво-Могилянської академії, яка виникла на базі Центру сходознавства, займається переважно організацією та координацією міждисциплінарних наукових досліджень у галузі орієнталістики [28]. Види діяльності інших створених при українських вищих навчальних закладах Класів (Шкіл) Конфуція загалом подібні до Інститутів Конфуція: 1) курси китайської мови для підготовки до складання кваліфікаційних іспитів із китайської мови (HSK і HSKK); 2) організація курсів підвищення кваліфікації для майбутніх та діючих вчителів (викладачів) китайської мови; 3) участь в проведенні науково-методичних семінарів, конференцій та інших подібних заходів для викладачів китайської мови; 4) організація лекцій з китаїстичної тематики (зокрема за участі китайських професорів); 5) розвиток взаємозв'язків між загальноосвітніми школами та університетами КНР та України; 6) сприяння участі в програмах академічних обмінів для студентів та викладачів китайської мови; 7) майстер-класи та курси для місцевих жителів, спрямовані на популяризацію

китайської культури; 8) підготовка до видання навчальної та методичної літератури з китайської мови; 9) переклад класичної китайської літератури українською мовою [11; 10; 27].

Класи Конфуція також створені в Київській гімназії східних мов № 1 (2015 р.) та Одеській спеціалізованій школі № 117 (2020 р.), де вони, спираючись на відповідну методичну та матеріально-технічну базу, здійснюють такі види діяльності: 1) організація курсів китайської мови для школярів і батьків з використанням можливостей мультимедіа та Інтернет-ресурсів; 2) проведення лекцій та семінарів, присвячених культурі, традиціям та найбільш яскравим подіям із життя сучасного Китаю; 3) проведення олімпіад та конкурсів із китайської мови та країнознавства; 4) тестування учнів з метою отримання ними сертифіката на рівень знання китайської мови HSK (стандартизований кваліфікаційний іспит для осіб, що не є носіями мови); 5) сприяння стажуванням у Китайській Народній Республіці; 6) організація традиційних китайських свят і театралізованих обрядів; 7) демонстрація китайських фільмів і телепередач [21; 25]. Варто зазначити, що в Класах Конфуція, так само як і в Інститутах, працюють носії китайської мови, педагоги з КНР, оплату праці та проживання яких оплачує (повністю або частково) Китай.

Зведена інформація про Інститути, Школи та Центри Конфуція в Україні подана у вигляді таблиці (табл. 1).

Крім Інститутів та Класів Конфуція, китайську мову як професійний напрям протягом періоду незалежності України викладали (викладають) у шістнадцяти університетах: Київському національному лінгвістичному університеті (з 1989 р.), Київському національному університеті ім. Т. Шевченка (з 1990 р.), Дніпровському національному університеті ім. О. Гончара (з 1992 р.), Краматорському економіко-гуманітарному інституті (1992–2016 рр.), Харківському національному педагогічному університеті ім. Г. Сковороди (з 1994 р.), Національному педагогічному університеті ім. М. Драгоманова (з 1996 р.), Київському міжнародному університеті (з 1996 р.), Київському університеті «Східний світ» (1997–2012 рр.), Луганському національному університеті ім. Т. Шевченка (з 2001 р.), Прикарпатському університеті ім. В. Стефаника (з 2003 р.), Львівському національному університеті ім. І. Франка (з 2015 р.), Київському інституті міжнародних відносин, Київському університеті ім. Б. Грінченка, Південноукраїнському

Головні культурно-освітні інституції «м'якої сили» Китаю в Україні

Назва	Місце базування та рік заснування	Головні напрями діяльності
Інститути Конфуція	1. Луганський національний університет ім. Т. Шевченка (2007). 2. Харківський національний університет ім. В. Каразіна (2008). 3. Київський національний університет ім. Т. Шевченка (2009). 4. Київський національний лінгвістичний університет (2013). 5. Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Ушинського (2014). 6. Вінницький національний технічний університет (2021). 7. Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка (2021).	1) організація курсів із вивчення китайської мови та проведення кваліфікаційного тестування з цієї мови; 2) підготовка та атестація викладачів і вчителів китайської мови; 3) участь в організації конкурсів (олімпіад) з китайської мови; 4) сприяння науковим дослідженням у галузі китаєзнавства; 5) організація різноманітних курсів із китаїстики (медицина, історія, філософія тощо); 6) проведення просвітницьких заходів, спрямованих на просування китайської культури, мови та історії (виставок, фестивалів тощо); 7) організація та стипендіальна підтримка короткострокових та довгострокових стажувань у КНР для студентів і викладачів; 8) консультації щодо навчання в Китаї; 9) підготовка та видання літератури з китаїстики.
Класи (Школи) Конфуція	1. Сумський державний університет (2010). 2. Запорізький національний університет (2017). 3. Київський університет ім. Б. Грінченка (2018).	1) курси китайської мови; 2) курси підвищення кваліфікації для вчителів (викладачів) китайської мови; 3) участь в проведенні науково-методичних семінарів, конференцій тощо; 4) організація лекцій з китаєзнавчої тематики; 5) розвиток зв'язків між загальноосвітніми школами та університетами КНР та України; 6) сприяння участі в програмах академічних обмінів для студентів та викладачів; 7) майстер-класи та курси, спрямовані на популяризацію китайської культури; 8) підготовка до видання навчальної та методичної літератури з китайської мови.
	1. Київська гімназія східних мов № 1 (2015). 2. Одеська спеціалізована школа № 117 (2020).	1) організація курсів китайської мови для школярів і батьків; 2) проведення лекцій та семінарів на китайську тематику; 3) проведення олімпіад та конкурсів із китайської мови та країнознавства; 4) тестування учнів з метою отримання ними сертифіката на рівень знання китайської мови; 5) сприяння стажуванням у КНР; 6) організація традиційних китайських свят і театралізованих обрядів; 7) демонстрація китайських фільмів і телепередач.
Музичний центр Конфуція	Національна музична академія України ім. П. Чайковського (2019).	1) ознайомлення українців з традиційною та сучасною китайською музикою; 2) участь в організації та проведенні різних музичних заходів; 3) організація зустрічей-дискусій про китайську культуру; 4) сприяння налагодженню прямих контактів між музичними навчальними закладами України та Китаю.

національному педагогічному університеті ім. К. Ушинського, Харківському національному університеті ім. В. Каразіна та Університеті «Україна» [9, с. 51].

Окрім університетів, китайську мову як предмет у 2019/2020 навчальному році вивчали в 19 закладах середньої освіти Києва (8 шкіл, гімназій та ліцеїв), а також Одеської (4), Харківської (2),

Полтавської (2), Київської (1), Львівської (1) та Рівненської (1) областей. Загальна кількість загальноосвітніх закладів з вивченням китайської мови протягом другої половини 2010-х рр. збільшилася майже у 2,5 раза, а чисельність учнів – на 60%. Якщо у 2015/2016 навчальному році китайську мову в Україні вивчало 1412 школярів, то вже в 2018/2019 рр. – 2981. [9, с. 51].

У 2016 р. за сприяння профільних міністерств України та КНР та за підтримки посольства Китайської Народної Республіки в Україні було створено Українсько-китайський центр розвитку культури і освіти (організаційно-правова форма – товариство з обмеженою відповідальністю). Головними завданнями Центру є сприяння: 1) зростанню інтересу до китайської історії та культури; 2) вивченню китайської мови в Україні; 3) якісному діалогу між Україною та КНР. Центр займається проведенням фестивалів, виставок, концертів, святкувань, а також організовує курси китайської мови та авторські курси (каліграфія, чайна церемонія, тайцзицюань) [23]. Сприяння популяризації китайської культури в Україні та просування міждержавних культурних відносин також є цілком створеною в 2017 р. громадської організації «Центр Культури та Мистецтв Китаю» [26].

Серед головних напрямів діяльності створеної за підтримки посольства КНР у 2016 р. громадської організації «Китайська діаспора в Україні» є: сприяння викладанню китайської мови, поширення інформації про історію та культуру Китаю; просування освітнього, наукового та культурного обміну між КНР та Україною; створення позитивного іміджу китайського народу в Україні, зокрема шляхом організації громадських заходів (Тижня китайсько-українського культурного обміну, святкування китайського Нового року в Україні тощо) [8].

Культурні функції покладені й на створену в 2008 р. українську редакцію Медіакорпорації Китаю (Міжнародного радіо Китаю, CRI), яка сьогодні має свій сайт, on-line мовлення українською мовою, сторінку в Facebook (330 тисяч читачів) і друковані видання, за допомогою яких вона взаємодіє з українською аудиторією. В 2018 р. редакція у співпраці з українськими медіа започаткувала на українському телебаченні щотижневу програму «П'ять хвилин про Китай». Останніми роками українська редакція сприяла виданню низки книжок («Домалювати дракону зіниці – Історія Китаю у 50 фразеологізмах», «Китайські історичні розповіді», «Кістки дракона – Історія китайської писемності» та ін.), що популяризують китайську історію, традиційну культуру та мову в Україні. [3].

Уявлення про китайську культуру серед українців відображені в результатах опитування, наведеного в праці Чень Ченьліна з Університету Хучжоу (на жаль, автор не вказав першоджерела): китайські бойові мистецтва (кунгфу) – 34%, куль-

тура харчування – 33%, китайська мова – 14%, традиційна медицина – 6%, китайський живопис – 5%, каліграфія – 4,5%, китайська опера – 3,5% [36, с. 23]. Ставлення українців до китайців, згідно цього джерела, виглядає наступним чином: дружні – 50%, розумні та працьовиті – 31%, патріотичні – 16%, амбітні – 3%.

Вища освіта є одним з найбільш ефективних напрямів «м'якої сили» Китаю, який передбачає розвиток академічної мобільності, надання грантів закордонним студентам, реалізацію спільних освітніх програм, популяризацію китайських вишів (зокрема через їх входження у світові освітні рейтинги) тощо.

Згідно рейтингу QS World University Rankings 2022 шість китайських вищих навчальних закладів увійшли до топ-100 найкращих у світі, причому Університет Цінхуа та Пекінський університет посіли відповідно 17 та 18 місця [34]. Дипломи китайських вишів відповідають міжнародним стандартам та визнаються в більшості країн світу, зокрема в США, Канаді та європейських державах [30].

Привабливість китайської вищої освіти також обумовлюється: 1) високою якістю навчання; 2) наявністю державних стипендій; 3) набагато нижчою ціною навчання та проживання, ніж в США та ЄС; 4) можливістю вчитися англійською мовою; 5) перспективами працевлаштування в Китаї [30].

З метою підвищення рівня поінформованості щодо навчання в КНР за ініціативи Міністерства освіти Китаю в 2008 р. була створена потужна інформаційна система CUCAS (China's University And College Admission System), що є офіційним онлайн-порталом для іноземців, які хочуть навчатися в університетах та коледжах країни. Сьогодні CUCAS став найбільшою платформою для іноземних студентів, які подають заявки на вступ до китайських вишів онлайн (понад 4000 щороку) [29].

На міждержавному рівні сприяє розвитку програм академічного та культурного обміну студентами утворена в 2011 р. Підкомісія з питань співробітництва в галузі освіти між Україною та КНР. У 2021 р. під час засідання Підкомісії з нагоди відзначення десятої річниці встановлення відносин стратегічного партнерства між державами відбулася церемонія заснування Альянсу українських та китайських університетів. Одними з пріоритетних напрямів діяльності Альянсу, що об'єднав 92 китайських та 49 українських закладів вищої освіти, визначено розвиток академічної

мобільності студентів та науково-педагогічних працівників [19].

Сприяє участі українських студентів у грантових програмах КНР недержавна компанія Українсько-Китайський центр Шовкового Шляху. Центр включено до китайських реєстрів іноземних компаній, з якими рекомендовано співпрацю в освітній та наукових сферах для подачі грантових запитів Пекінської Біржі Високих Технологій. Для участі українських студентів у стипендіальних програмах вищої освіти всіх рівнів спільно із китайською стороною запущено єдину в Україні грантову аплікаційну систему ChinaStudy: Online. Українсько-Китайський центр Шовкового Шляху має розгалужену мережу партнерських університетів КНР, з якими він має контракти та замовлення на набір українських студентів та виступає офіційним представником приймальної комісії. [24; 30].

У 2017 р. у Китайській Народній Республіці навчалось 2600 українських студентів, а в 2019 р. їхня кількість перевищила 3000 осіб [9, с. 44]. З початком пандемії коронавірусу рівень академічних обмінів між Україною та КНР суттєво знизився: якщо у 2018/2019 навчальному році в Китаї проходили навчання 3090 українських громадян, то у 2019/2020 – 2290, а у 2020/2021 – 1830. Станом на травень 2022 р. у Китайській Народній Республіці здобували освіту 1505 студентів з України [19].

У Китайській Народній Республіці добре розвинена програма стипендій для іноземних студентів, втіленням якої займається державне агентство Китайська рада із стипендій. У 2018/2019 навчальному році уряд країни профінансував 76 стипендій для українських студентів, які здобувають освіту в китайських університетах. У 2021 р. для громадян України були виділені 54 стипендії [2, с. 45].

Висновки. Отже, інституційна основа культурно-освітнього напрямку китайської «м'якої сили» в Україні почала формуватися з 2007 р. із появою першого в країні Інституту Конфуція. Стрижневим елементом цього напрямку є китайська мова. Сьогодні культурно-освітня складова «м'якого» впливу КНР в Україні має досить розгалужену інституційну основу у вигляді Інститутів та Класів (Шкіл) Конфуція, приватних компаній та громадських організацій. Китай тією чи іншою мірою сприяє розвитку цих інституцій, зокрема через своє Посольство в Україні. Можна підтвердити поширену в українському та зарубіжному наукових дискурсах тезу про культуроцентричність китайської «м'якої сили», тоді як у «soft power» західних демократій ключову роль відіграє ціннісна (політична) складова. «М'який» вплив Китайської Народної Республіки гальмується прозахідним курсом України, пов'язаною з ним антикомуністичною політикою її керівництва, а також дружніми відносинами КНР з РФ під час російсько-української війни.

Список літератури:

1. Ворожбит О., Лапа тигра. М'яка сила Китаю в Україні. *Український тиждень*. 2019. № 32(612). URL: <https://tyzhden.ua/lapa-tyhra-m-iaka-syla-kytaiu-v-ukraini/> (дата звернення: 25.09.2023).
2. Горюнов Д., Прохоров Б., Сахно Г. Китайський економічний слід в Україні: аналітична записка. 2021. 62 с. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/Китайський-економічний-слід-в-Україні-1.pdf> (дата звернення: 27.09.2023).
3. Знайомство з українською редакцією при Центрі мовлення на країни Європи та Латинської Америки Медіакорпорації Китаю. URL: <https://ukrainian.cri.cn/brief/index.shtml> (дата звернення: 24.09.2023).
4. Інститут Конфуція Вінницького національного технічного університету. URL: <https://confucius.vntu.edu.ua/> (дата звернення: 28.09.2023).
5. Інститут Конфуція Київського національного університету ім. Т. Шевченка. URL: <https://philology.knu.ua/instytut-konfutsiya/> (дата звернення: 29.09.2023).
6. Інститут Конфуція Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. URL: https://tnpu.edu.ua/Confucius_Institute/ (дата звернення: 16.10.2023).
7. Інститут Конфуція Харківського національного університету ім. В. Каразіна. URL: <https://confucius.karazin.ua/> (дата звернення: 16.10.2023).
8. Китайська діаспора в Україні (сайт громадської організації). URL: <http://dciu.org.ua/> (дата звернення: 17.10.2023).
9. Кіктенко В., Дроботюк О. Науково-освітнє співробітництво між Україною та КНР у період 2016–2020 рр. *Східний світ*. 2021. № 4(113). С. 33–55. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.04.033>
10. Клас Конфуція Київського університету імені Бориса Грінченка. URL: <https://fsm.kubg.edu.ua/informatsiya/studentam/tsentry-formuvannia-kompetentnosti/1188-klas-konfutsiia.html> (дата звернення: 15.10.2023).
11. Клас Конфуція Сумського державного університету. URL: <https://study.sumdu.edu.ua/uk/klas-konfutsiya.html> (дата звернення: 25.09.2023).

12. Климчук І., Орлов С. «Гостра сила» Китаю в контексті України. *Молодий вчений*. 2021. № 10(98). С. 188–191. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-10-98-40>
13. Кравченко А. Культурна дипломатія Китаю в Україні: ціннісні вектори взаємодії. *Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»*: зб. наук. праць. Переяслав, 2021. Вип. 75. С. 98–103.
14. Мателешко Ю. Культурно-освітні інструменти «м'якої сили» Китайської Народної Республіки. *Китайська цивілізація: традиції та сучасність: матеріали XIV міжнародної наукової конференції* (5 листопада 2020 р., м. Київ). Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 214–218.
15. Мателешко Ю. Особливості інститутів Конфуція як інструментів «м'якого» впливу Китаю. *Китайська цивілізація: традиції та сучасність: матеріали XVI міжнародної наукової конференції* (30 листопада 2022 р., м. Київ). Львів–Торунь: Liha-Pres, 2022. С. 114–117. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-284-8-28>
16. Мателешко Ю. «М'яка сила» Китаю: напрями та особливості українського наукового дискурсу. *Регіональні студії*. 2023. № 34. С. 157–162. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2023.34.27>
17. Освітньо-культурний центр «Інститут Конфуція» Університету Ушинського. URL: <https://pdpu.edu.ua/ko/osvitno-kulturnij-tsentr-institut-konfutsiya> (дата звернення: 18.10.2023).
18. Сайт Посольства Китайської Народної Республіки в Україні. URL: <http://ua.china-embassy.gov.cn/> (дата звернення: 11.10.2023).
19. Співпраця у сфері освіти. URL: <https://china.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/4965-spivpracya-v-galuzi-osviti> (дата звернення: 11.10.2023).
20. У Києві відкрили перший у Європі Музичний центр Конфуція. *Україна – Китай*. 2019. № 17(3). URL: <https://sinologist.com.ua/u-kyievi-vidkryly-pershij-u-yevropi-muzychnyj-tsentr-konfutsiya/> (дата звернення: 28.09.2023).
21. У Києві відкрито Клас Школи Конфуція з поглибленим вивченням китайської мови. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-oblastej-2015-12-23-u-kyievi-vidkrito-klas-shkoli-konfucziya-z-pogliblenim-vivchennyam-kitajskoj-movi> (дата звернення: 22.09.2023).
22. Угода між Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України і Міністерством освіти Китайської Народної Республіки про співробітництво в галузі освіти від 28.03.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156_096#Text (дата звернення: 27.09.2023).
23. Українсько-китайський центр розвитку культури і освіти (сайт товариства). URL: <http://www.uccscentre.com/> (дата звернення: 23.09.2023).
24. Українсько-китайський центр Шовкового шляху (сайт компанії). URL: <https://uccsr.org.ua/> (дата звернення: 19.10.2023).
25. Урочисте онлайн-відкриття Класу Конфуція на базі Освітньо-культурного центру «Інститут Конфуція» Університету Ушинського. URL: <https://pdpu.edu.ua/ko/osvitno-kulturnij-tsentr-institut-konfutsiya/5277-uovkknboktikuu-20201019> (дата звернення: 15.10.2023).
26. Центр культури та мистецтв Китаю (сайт громадської організації). URL: <https://cocaoc.com.ua/> (дата звернення: 16.10.2023).
27. Школа Конфуція Запорізького національного університету. URL: <http://sites.znu.edu.ua/confucius/> (дата звернення: 17.10.2023).
28. Школа Конфуція Національного університету «Києво-Могилянська академія». URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/176-pritsak-center/281-tsentr-skhodoznavstva> (дата звернення: 26.09.2023).
29. China's University and College Admission System (CUCAS). URL: <https://www.cucas.cn/> (дата звернення: 19.09.2023).
30. ChinaStudy – грантова стипендіальна програма вищої освіти. URL: <https://chinastudy.com.ua/> (дата звернення: 29.09.2023).
31. Confucius Institute. URL: <https://www.cief.org.cn/kzxy/> (дата звернення: 17.10.2023).
32. Global Soft Power Index 2022 by Brand Finance. URL: <https://brandfinance.com/press-releases/global-soft-power-index-2022-usa-bounces-back-better-to-top-of-nation-brand-ranking> (дата звернення: 22.09.2023).
33. Hu Jintao's report at 17th Party Congress (Oct. 15, 2007). URL: <http://www.china.org.cn/english/congress/229611.htm#7> (дата звернення: 24.09.2023).
34. QS World University Rankings 2022. URL: <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2022> (дата звернення: 29.09.2023).
35. The Soft Power 30: Overall Ranking by Portland. URL: <https://softpower30.com/> (дата звернення: 20.10.2023).
36. 陈陈林. 中国文化软实力发展对乌克兰的启示. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. 2018. № 3-4(22-23). С. 19–24.

Mateleshko Yu.P. CULTURAL AND EDUCATIONAL DIRECTION OF CHINA'S SOFT POWER IN UKRAINE: INSTITUTIONAL ASPECT (2007–2021)

The article highlights the main institutions and directions of the cultural and educational soft influence of the People's Republic of China in Ukraine. The study is based on the application of the concept of the American scientist J. Nye. The term «soft power» means to the ability of one actor to influence others using attraction (of one's culture, values, politics, etc.), persuasion and involvement, as opposed to hard coercion and bribery. The main chronological framework of the study covers the period from 2007, when the formation of Chinese soft power institutions in Ukraine began (the first Confucius Institute was founded), to the beginning of the full-scale Russian-Ukrainian war, which somewhat slowed down the China's soft influence on the country. The work's source base consists published scientific works of Ukrainian and foreign authors, Internet pages of various institutions, international ratings and legal documents.

The institutional basis of the cultural and educational soft power of the PRC in Ukraine are the Confucius Institutes and Classes (Schools), as well as private companies. China, to one degree or another, contributes to the development of these institutions through its Embassy in Ukraine. The core element of the China's cultural and educational soft influence in Ukraine is the Chinese language. In general, it is possible to confirm the thesis widespread in in Ukrainian and foreign scientific discourses about the culture-centricity of Chinese soft power, while the value component plays a key role in the soft power of Western democracies. The spread of the China's soft power is hindered by the pro-Western course of Ukraine, the anti-communist policy of its leadership, as well as friendly relations between the PRC and the RF during the Russian-Ukrainian war.

Key words: *soft power, Ukraine, China, culture, education, foreign policy, international relations.*

УДК 347.96:929:94(477)«1914/1918»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.8>

Мінченко М.В.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

ПРАЦІВНИКИ НІЖИНСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ ТА ЇХ УЧАСТЬ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

У статті проаналізовано життєвий, професійний шлях посадовців Ніжинського окружного суду, які проходили військову службу у період Першої світової війни: Ф.П. Житков, В.К. Завадський, М.Г.(Ю.) Лубченко, В.В. Миславський, Г.В. Місняєв, М.М. Рапорт, Б.Г. Рожалін, О.Я. Фененко. Для зазначеної розвідки залучено архівні матеріали. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму й об'єктивності.

З'ясовано, що особи були православного віросповідання і здебільшого походили з дворян. Вони здобули освіту у Віленському військовому училищі, Глухівській чоловічій гімназії, Київському Імператорському університеті Святого Володимира, Київському військовому училищі, Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька, Олександрівському грецькому училищі, Ярославському юридичному ліцеї. До вступу на військову службу особи обіймали посади судового слідчого (виконували обов'язки судового слідчого), завідувача слідчих дільниць, секретаря, помічника секретаря окружного суду, нотаріуса, виконували обов'язки судового розсильного.

Зафіксовано, що з липня 1914 р. посадовці розпочинали військову службу, але здебільшого – у період з 23 лютого до 27 жовтня 1916 р. Так, Ф.П. Житков вступив як вільновизначений 2-го розряду, працював каноніром Управління 1 запасного мортирного артилерійського дивізіону в Серпухові Московської губернії; В.К. Завадський – доброволець команди служби зв'язку штабу 2 армійського корпусу; В.В. Миславський – прапорщик 23 мортирного артилерійського дивізіону, командир 1-ої категорії; Г.В. Місняєв – поручик, служив у 152 піхотному Владикавказькому полку; М.М. Рапорт – прапорщик запасу легкої артилерії, служив у 129 парковому артилерійському дивізіоні; Б.Г. Рожалін – капітан, був на службі у 24 піхотному запасному батальйоні; О.Я. Фененко – ратник 757 пішої дружини 117 бригади Державного ополчення.

Після закінчення терміну військової служби В.В. Миславський, М.М. Рапорт, Б.Г. Рожалін продовжили працювати судовим слідчим, а О.Я. Фененко – нотаріусом. Схвалення роботи посадовців офіційною владою підтверджувалося їхніми нагородами, послужними досягненнями згідно з Табелем про ранги. Так, Г.В. Місняєв, О.Я. Фененко дослужилися до XII чину, В.К. Завадський, В.В. Миславський – до X чину, М.М. Рапорт – до VIII чину, Б.Г. Рожалін – до VII чину. Вони були нагороджені світло-бронзовою медаллю «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових», орденами Святого Станіслава II, III ступенів, Святої Анни III, IV ступенів «За хоробрість», Георгіївським Хрестом IV ступенів.

Ключові слова: Ніжинський окружний суд, Перша світова війна, кадрове забезпечення, правник, канцелярист, судовий розсильний, військовий.

Постановка проблеми. Щодня громадяни України виборюють демократичні людські цінності. Шана воїнам та усім українцям, які наближають цю перемогу. Пам'ятаємо історичне минуле світових війн. Під час дослідження кадрового забезпечення Ніжинського окружного суду виявлено правників, канцеляристів, службового розсильного, які мали досвід проходження військової служби у період Першої світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доцільно відзначити науковців, які вивчали питання участі українських правників у світових війнах: Б.Й. Тищик, С.Й. Кобута, Н.С. Мисак [9, 10, 14]. Так, у своїх дослідженнях вони описували

життєвий шлях, особливості фахової діяльності правників та їх місце у період світових війн.

Мета статті – ідентифікувати життєвий, професійний шлях посадовців Ніжинського окружного суду та їх участь у військових підрозділах у період Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Джерельною базою розвідки є матеріали, що зберігаються у фонді 358 Державного архіву Чернігівської області (м. Ніжин), а також у Російському державному військово-історичному архіві. На основі їх аналізу вдалося ідентифікувати вісім осіб.

Житков Філіп Павлович народився 9 січня 1886 р. у сім'ї запасного писаря, міщанина

православного віросповідання Павла Ілліча. Ф.П. Житков вступив до Олександрівського грецького училища (м. Ніжин) 18 серпня 1899 р., проте був звільнений із третього класу згідно прохання.

Філіп Павлович у період з 5 липня 1908 р. до 11 вересня 1909 р. працював канцелярським служителем 2-го розряду Ніжинського окружного суду, де отримував 420 рублів на рік. З 15 вересня 1910 р. знову був призначений канцелярським служителем суду, а з 31 березня 1915 р. – виконував обов'язки (далі – в.о.) судового розсильного з місцем проживання в м. Ніжин.

Упродовж 15–17 лютого 1916 р. Ф.П. Житков проходив іспит в Історико-філологічному інституті князя Безбородька (м. Ніжин). У результаті отримав право вступити на військову службу вільновизначеним 2-го розряду, а 28 березня 1916 р. – призваний. Відомо, що Філіп Павлович був каноніром, молодшим писарем Управління 1 запасного мортирного артилерійського дивізіону в м. Серпухів Московської губернії. Ф.П. Житков отримав світло-бронзову медаль «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових» [3].

Завадський В'ячеслав Казимирович народився 15 грудня 1882 р., православного віросповідання, походив із спадкових дворян. Батько – Казимир Варфоломійович, на момент хрещення сина (19 січня 1883 р.) був студентом Імператорського Санкт-Петербурзького університету і римо-католиком, мати – Євгенія Августівна, православна. У 1911 р. В'ячеслав Казимирович закінчив Ярославський юридичний ліцей зі званням дійсного студента.

В.К. Завадський розпочав службову діяльність 28 листопада 1911 р. молодшим кандидатом у Ярославському окружному суді. Він був відряджений у такі відділення: цивільне (з 15 січня 1912 р. на два місяця), кримінальне (з 21 березня 1912 р. на три місяця).

З 13 червня 1912 р. посадовець був переміщений у Могильовський окружний суд, з 8 серпня – у І кримінальне відділення. Після цього В'ячеслава Казимировича направили для заняття в камеру до судового слідчого Гомельського повіту 1-ої дільниці (з 18 грудня 1912 р.), 2-ої дільниці (з 25 лютого 1913 р.), в 1-шу слідчу дільницю Могильовського повіту (з 2 травня 1913 р.).

У Ніжинський окружний суд В.К. Завадський був переміщений 18 березня 1914 р., а 28 квітня – відряджений для заняття до судового слідчого 2-ої дільниці Ніжинського повіту. Звання старшого кандидата на посади по судовому відомству присвоєно службовцю 30 травня.

В'ячеслав Казимирович був відряджений: у Ніжинський повіт на допомогу до судового слідчого з правом провадження самостійних дій таких дільниць: 2-ої (з 9 червня 1914 р., з 15 січня 1915 р., з 23 вересня 1915 р.), 1-ої (з 9 січня 1915 р.); у Конопотський повіт: в.о. судового слідчого 2-ої дільниці (з 17 березня 1915 р. на один місяць і 15 днів, з 6 травня на два місяця, з 5 серпня 1915 р. до 22 серпня 1915 р.), завідувати 2-ою (21 липня 1915 р., 30 березня 1916 р.), 3-ою (з 30 січня 1916 р.), 1-ою і 3-ою (з 15 червня 1916 р.) слідчими дільницями.

З 23 серпня 1916 р. до 1 березня 1918 р. проходив військову службу добровольцем у команді служби зв'язку штабу 2 армійського корпусу.

З 5 червня 1918 р. до 17 липня 1918 р. В.К. Завадський в.о. секретаря реєстраційного відділення Ніжинського окружного суду. Цікаво, що з 14 червня 1918 р. він був зарахований до Міністерства судових справ з відрядженням до в.о. судового слідчого 1-ої дільниці Рильського повіту округу Сумського окружного суду. З 20 вересня 1918 р. повернувся в округ Ніжинського окружного суду і в.о. судового слідчого з боротьби зі спекуляцією.

В.К. Завадський вступив 20 серпня 1919 р. вільновизначеним 1-го розряду у Добровольчу армію у 3 кінний зведений полк 2 кавалерійської дивізії у 5 корпус.

Він дослужився до чину колезького секретаря (28 листопада 1913 р.), отримав світло-бронзову медаль «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових» [7].

Микола Георгійович (Юрков) Лубченко народився 31 липня 1891 р. у родині колезького радника, лікаря православного віросповідання Георгія Олександровича. У 1914 р. він закінчив повний курс юридичних наук в Київському Імператорському університеті Святого Володимира та отримав диплом другого ступеня. Микола Георгійович (Юрков) розпочав службову діяльність 3 березня 1915 р. молодшим кандидатом на посади по судовому відомству при Ніжинському окружному суді. З 16 березня 1915 р. він працював помічником секретаря у канцелярії цивільного відділення, з 1 вересня 1915 р. тимчасово виконував обов'язки, з 17 лютого 1916 р. був призначений. Службовець отримував оклад у розмірі 300 рублів на рік.

М.Г.(Ю) Лубченко розпочав військову службу 23 лютого 1916 р. У справі канцеляриста збережене посвідчення №2468 від вересня 1916 р. [8, арк. 20]. Відомо, що 5 квітня вже був демобілізований [8, арк. 19]. Микола Георгійович отримав

18 вересня 1918 р. звання старшого кандидата на посади по судовому відомству [8].

Володимир Васильович Миславський народився 8 червня 1889 р. у м. Чернігів у родині протоієрея. По закінченню повного курсу юридичних наук в Київському Імператорському університеті Святого Володимира отримав диплом другого ступеня.

Шлях службовця розпочав 27 вересня 1913 р. у Ніжинському окружному суді молодшим кандидатом на посади по судовому відомству, з 15 квітня 1915 р. отримав звання старшого кандидата. Володимир Васильович працював у канцелярії кримінального відділення (з 10 жовтня 1913 р.), виконував обов'язки помічника секретаря (з 16 січня 1914 р. до 13 травня 1915 р.), був відряджений до судового слідчого 1-ої дільниці Ніжинського повіту з правом самостійного провадження слідчих дій (з 13 липня 1915 р.), завідував 1-ою слідчою дільницею Ніжинського повіту (з 1 до 30 серпня 1915 р.), був судовим слідчим 2-ої дільниці Конотопського повіту (з 31 серпня 1915 р. до 5 січня 1916 р.).

Кар'єрний рух В.В. Миславського підтверджували послужні досягнення згідно з Табелем про ранги. Так, був затверджений у чині колезького секретаря (з 27 вересня 1915 р.). На 1 жовтня 1913 р. штатний оклад молодшого кандидата на посади по судовому відомству становив 300 рублів на рік, а через три роки штатний оклад старшого кандидата – 900 рублів [5, арк. 5–8, 36, 45].

В.В. Миславський з 25 лютого 1916 р. вступив як доброволець на правах вільновизначеного 1-го розряду у 1 батарею 23 мортирного артилерійського дивізіону. Упродовж 1916 р. він поступово займав військові чини: бомбардир (з 14 травня), молодший феєрверкер (з 25 червня), прапорщик (легкої артилерії з 31 серпня). Цікаво, що з 31 серпня 1916 р. до 1 січня 1917 р. був призначений молодшим офіцером 1 батареї. Доречно вказати, протягом відпустки (з 3 жовтня 1916 р.) завідував 1-ою слідчою дільницею Конотопського повіту.

У 1917 р. В.В. Миславського призначали в.о. керівника служби зв'язку дивізіону (січень), ад'ютантом дивізіону (1 лютого), ад'ютантом 2 відділення пункту слабких артилерійських і обозних коней 8 армії (16 червня), членом дивізіонного комітету (17 червня), головою дисциплінарного суду (20 червня), командиром 1-ої категорії (з 12 вересня до 30 жовтня) [5, арк. 15,16]. Після отримання контузії голови Володимир Васильович, за рішенням комісії лікарів Київського військового госпіталю, був зарахований до

2-го розряду 3-ої категорії (17 липня), а через 3 місяця – до 4-ої категорії [5, арк. 17 а, 19].

Цінними є збережені матеріали про походи і бої В.В. Миславського проти австрійців, німців. Так, упродовж 1916–1917 рр. був у походах у складі 23 армійського корпусу у Прибалтійському краї (з 25 лютого до 28 травня), на Волині (з 8 червня до 8 серпня), Лісистих Карпатах (з 27 серпня до 2 грудня; з 15 березня до 28 квітня); у складі 11 армійського корпусу на Буковині та Лісистих Карпатах (з 15 до 27 серпня 1916 р.), Лісистих Карпатах (з 2 грудня 1916 р. до 15 березня 1917 р.). Протягом 1916 р. був у боях біля оз. Медум у с. Ятник (з 25 лютого до 7 березня), с. Руманишкі, Космічівка (7–12 березня), р. Лавкасі, Лісний Пурник, Лауцес-Гей (з 16 квітня до 26 травня), Баб'я-Гора під Ворончин (8 серпня до 14 липня), на Стоході біля м. Киселин (15 липня до 28 липня), Садовської Волі під м. Затурці на Володимир-Волинському напрямленні (з 29 липня до 8 серпня), с. Ферескул у Лісистих Карпатах (з 15 до 17 серпня), Пд. Гринява у складі 82 піхотної дивізії (з 18 до 27 серпня), гора Баба Людова (з 27 серпня до 20 вересня). До 7 квітня 1917 р. брав участь у боях на гірських територіях [5, арк. 22]. Отримував 948 рублів, із них 732 рубля – жалування, 96 рублів – столових, 120 рублів – додаткових. Військова служба тривала до 17/30 травня 1918 р.

Після повернення продовжив кар'єру правника: в.о. судового слідчого 1-ої дільниці Ніжинського повіту (18/31 травня 1918 р.), в.о. судового слідчого 4-ої дільниці Конотопського повіту (16 вересня 1918 р.).

Володимир Васильович був нагороджений орденами Святого Станіслава III ступенів (24 грудня 1915 р.), Святої Анни III ступенів (31 серпня 1917 р.), Георгіївським Хрестом IV ступенів (27 вересня) [5, арк. 14 зв.].

Далі наводимо опис нагородної картки В.В. Миславського. Документ зберігається в Російському державному військово-історичному архіві [11].

Представлень къ наградѣ. Вх 969 1916 г.

№ 125/14

Фамилія МЫСЛАВСКІЙ

Имя и отчество Владимір

Чинъ или званіе Губерн. Секретарь

Постоян. служба, должность

Должность по Красному Кресту Завѣд. хоз. 234/21 дворян. военно-санит. поѣзда Черниговск. двор. имени Е. И. В. В. К. ЕЛИСАВ. ѲЕОДОР.

Кѣмъ представлень

Награда орденъ Св. Станислава 3-й степени.
Приказъ арміямъ западн. фр. 24 Дек. 915 г.
№2701.

Примѣчаніе

44853

Движеніе.

Послано Главноупр. Канцеляр. Е. И. В.
14 Марта. 916 г. исх № П805

ВЫСОЧАЙШЕЕ соизв. воспослѣдовало
Послано въ Капитуль Орденовъ
Полученьъ запросъ отъ награжд.
Удостовереніе № выдано (послано)
Сообщено въ Капитуль Орденовъ
Пожалованная Награда и Грамота получены ...
Сообщено награжд.
Пожал. Награда и Грамота выданы
(посланы)

Примѣчаніе

РДВІА, Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів та солдатів). 3757-Ц. Пагінація відсутня. Оригінал. Дореволюційний російський правопис. Стан збереження документу: задовільний.

Григорій Валеріанович Місняєв народився 30 березня 1892 р. у сім'ї спадкових дворян Тульської губернії, віри православної. Відомо, що його батько мав 250 десятин землі у Тульській губернії, а також будинок у Козельську Калузької губернії. Г.В. Місняєв закінчив повний курс юридичних наук в Київському Імператорському університеті Святого Володимира у 1914 р., отримав диплом другого ступеня.

На службу вступив 25 жовтня 1914 р. молодшим кандидатом на посади по судовому відомству при Ніжинському окружному суді, де отримував 300 рублів на рік. Був у чині губернського секретаря. Г.В. Місняєв з 7 листопада відряджений для заняття в канцелярію кримінального відділення суду, де в.о. помічника секретаря (з 13 квітня 1915 р.), а згодом був затверджений помічником секретаря (з 13 лютого 1916 р.). Отримував на рік 900 рублів: жалування – 450 рублів, столових – 225 рублів, квартирних – 225 рублів.

Г.В. Місняєв з 23 лютого 1916 р. був призваний на дійсну військову службу. Він закінчив Віленське військове училище, отримував чини прапорщика (1 вересня 1916 р.), поручика (1 вересня 1917 р.). Відомо, що він служив у 152 піхотному Владикавказькому полку.

Григорій Валеріанович повернувся із військової служби 2 серпня 1918 р., а 18 вересня отримав

звання старшого кандидата на посади по судовому відомству [6].

Микола Митрофанович Рапорт народився 3 грудня 1878 р. у родині фельдфебеля православного віросповідання Митрофана Івановича, мати – Вікторія Венедиктівна, була католицької віри. Навчався у Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька, Київському Імператорському університеті Святого Володимира, по закінченню якого у 1906 р. отримав диплом другого ступеня.

М.М. Рапорт розпочав службу 8 лютого 1906 р. молодшим кандидатом на посади по судовому відомству при Ніжинському окружному суді. З другої половини 1906 р. був відряджений для заняття в канцелярію кримінального відділення (з 8 серпня до 1 жовтня), цивільного відділення (з 1 жовтня до 15 листопада). Окрім цього він тимчасово в.о. у кримінальному відділенні суду: помічника секретаря (з 15 листопада 1906 р. до 11 липня 1907 р., з 16 вересня до 28 вересня 1907 р.), секретаря (з 11 липня до 15 вересня 1907 р.).

Посадовець отримав звання старшого кандидата на посади по судовому відомству при Ніжинському окружному суді 10 вересня 1907 р. Після цього був відряджений на допомогу до судового слідчого 3-ої дільниці Кролевецького повіту (з 28 вересня 1907 р. до 1 липня 1908 р., з 1 до 12 серпня 1908 р.), в.о. судового слідчого 3-ої дільниці Кролевецького повіту (з 1 липня 1908 р. до 1 серпня 1908 р.), в.о. судового слідчого 3-ої дільниці Конотопського повіту (з 16 серпня до 11 листопада 1908 р.), на допомогу з правом самостійного провадження попередніх слідств до судового слідчого: 2-ої дільниці Конотопського повіту (з 15 листопада 1908 р. на один місяць), 1-ої дільниці Кролевецького повіту (з 20 січня 1909 р. на два місяця). Також Микола Митрофанович в.о. товариша прокурора Ніжинського окружного суду (з 1 квітня 1909 р. до 30 вересня 1910 р.), завідував: Ніжинсько-Борзнянською прокурорською дільницею (з 1 квітня 1909 р. до 10 травня 1910 р.), Ніжинсько-Глухівською прокурорською дільницею (з 13 квітня до 1 вересня 1910 р.). М.М. Рапорт працював помічником старшого нотаріуса (з 15 вересня 1910 р.), в.о. старшого нотаріуса (з 16 жовтня до 23 грудня), секретарем кримінального відділення (з 15 лютого 1911 р.), був зарахований до Міністерства судових справ з відрядженням в.о. судового слідчого 1-ої дільниці Конотопського повіту округу суду (з 8 лютого 1913 р.).

Відомо, що Микола Митрофанович у липні 1914 р. призваний на військову службу прапор-

щиком запасу легкої артилерії, був ад'ютантом у 129 парковому артилерійському дивізіоні [2, арк. 16 зв., 115].

Після цього працював судовим слідчим м. Конотоп, а з 16 травня 1918 р. був переміщений в.о. судового слідчого 1-ої дільниці Ніжинського повіту. Дослужився до чину колезького асесора (8 лютого 1914 р.), отримав світло-бронзову медаль «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових» [2].

Борис Григорович Рожалін народився 4 грудня 1875 р. в с. Стара Басань Козелецького повіту Чернігівської губернії у родині священника православного віросповідання. Навчався в Київському Імператорському університеті Святого Володимира, отримав диплом другого ступеня. З 10 серпня 1902 р. був підпоручиком 7 стрілкового полку. У термін з 25 вересня 1902 р. до 13 серпня 1903 р. навчався на правах вільновизначеного 1-го розряду в однорічному відділенні Київського військового училища, де сформувався як полковий унтер-офіцер (з 2 квітня 1903 р.).

З 13 вересня до 23 листопада 1903 р. Борис Григорович перебував у полку, після цього був зарахований у запас стрілкових частин Київського повіту. Кар'єру правника розпочав у грудні молодшим кандидатом на посади по судовому відомству при Київській судовій палаті з відрядженням для заняття у розпорядження голови Київського окружного суду (з 3 грудня), для заняття в камеру прокурора суду (з 9 грудня). З 1 липня 1904 р. працював секретарем прокурора Плоцького окружного суду.

Б.Г. Рожалін у період з 9 жовтня 1904 р. до 15 січня 1906 р. проходив військову службу у 2 стрілковому полку (з 17 жовтня), був ад'ютантом управління обозу 1 стрілкової бригади (з 6 квітня 1905 р.), командиром загального відділу бригадного обозу 1 стрілкової бригади (з 22 травня 1905 р.). Після цього Бориса Григоровича звільнили в запас стрілкової частини відповідно до наказу 1 стрілкової дивізії.

Протягом 1906–1914 рр. був у чинах канцеляриста і судових: секретар прокурора Луцького окружного суду (17 березня 1906 р.), Ніжинського окружного суду (25 липня), старший кандидат на судові посади (17 квітня 1907 р.), знаходився у розпорядженні прокурора Ніжинського окружного суду (30 квітня), в.о. судового слідчого 2-ої дільниці Глухівського повіту (з 25 червня до 29 липня), завідував 2-ою слідчою дільницею Конотопського повіту (з 7 серпня до 5 вересня 1907 р.), в.о. судового слідчого 3-ої дільниці Конотопського повіту

(з 8 вересня до 18 жовтня 1907 р., з 4 травня 1909 р.), в.о. секретаря прокурора Ніжинського окружного суду (19 жовтня 1907 р.), затверджений секретарем прокурора (23 серпня 1908 р.).

З 17 липня 1914 р. до 30 травня 1918 р. Борис Григорович проходив військову службу в офіцерському чині. Після цього був зарахований до Міністерства судових справ і переміщений судовим слідчим 2-ої дільниці Козелецького повіту Чернігівського окружного суду.

Б.Г. Рожалін дослужився до надвірного радника (17 серпня 1915 р.). Він був нагороджений орденами Святої Анни III, IV ступенів «За хоробрість» (6 квітня 1905 р.), Святого Станіслава II, III ступенів з мечами і бантом (9 серпня 1905 р.), світло-бронзовою медаллю «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових» (21 лютого 1913 р.) [4].

Далі наводимо опис документів про нагороди Б. Г. Рожаліна орденами Святої Анни III ступенів, Святого Станіслава II ступенів. Матеріали зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві [12,13].

Секретно

**ЕГО ИМПЕРАТОРСКОЕ ВЕЛИЧЕСТВО,
ВЪ ПРИСУТСТВІИ СВОЕМЪ
въ Царскомъ Сель,
Марта 23-го дня 1916 года,
СОИЗВОЛИЛЪ ОТДАТЬ СЛѢДУЮЩІЙ
ПРИКАЗЪ**

<...>

ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ Все милости-вѣйше соизволилъ пожаловать, за отлично-ревностную службу и особые труды, вызванные обстоятельствами текущей войны, съ 1-го Января 1915 года:

<...>

Св. Анны 3-й степени:

<...>

Призванному изъ запаса стрѣлковыхъ частей въ 24-й пѣхотный запасный баталіонъ, Подпоручику Борису Рожалину.

<...>

Подписаль:

Военный Министръ, *Генераль отъ Инфантеріи Шуваевъ.*

РГВИА, Ф. Друковані видання. Оп. Друковані видання. Спр. № 14829, Накази Його Імператорської Величності. Арк. 31. Оригінал. Дореволюційний російський правопис. Стан збереження документу: задовільний.

Секретно

**ЕГО ИМПЕРАТОРСКОЕ ВЕЛИЧЕСТВО,
ВЪ ПРИСУТСТВІИ СВОЕМЪ
въ Царскомъ Селѣ,
Января 23-го дня 1917 года,
СОИЗВОЛИЛЪ ОТДАТЬ СЛѢДУЮЩІЙ
ПРИКАЗЪ**

<...>

ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЪ Всемилости-
вѣйше соизволилъ пожаловать, за отлично-ревност-
ную службу и особое труды, вызванные обстоятель-
ствами текущей войны, съ 6-го Декабря 1916 года:

<...>

Св. Станислава 2-й степени:

Призванному изъ запаса стрѣлковыхъ частей,
состоящему въ 24-мъ пѣхотномъ запасномъ полку,
прикомандированному къ военно-прокурорскому
надзору Московскаго военно-окружного суда,
Подпоручику Борису Рожалину.

<...>

*РГВИА, Ф. Друковані видання. Оп. Друковані
видання. Спр. № 14847, Накази про чини військо-
вих за січень 1917 р. Арк. 55. Оригінал. Дорево-
люційний російський правопис. Стан збереження
документу: задовільний.*

Олександр Якович Фененко (13 травня
1876 р. – 12 листопада 1917 р.) – спадковий дво-
рянин, православного віросповідання. Він наро-
дився у с. Макове Глухівського повіту, навчався
у Глухівській чоловічій гімназії, але на прохання
батька був звільнений із п'ятого класу. З 26 квітня
1896 р. до 15 червня 1904 р. Олександр Якович
працював канцелярським служителем першого
розряду у Глухівській дворянській опіці Черні-
гівського губернського правління. Після цього
розпочав кар'єру нотаріуса: м. Рязк (з 10 квітня
1907 р.), м. Короп (з 7 березня 1908 р.), де працю-
вав по вул. Спаській у буд. Лацко.

Олександр Якович був призваний на військову
службу 27 жовтня 1916 р., а 1 листопада 1916 р. отри-
мав відстрочення. У термін з 1 лютого до 5 травня,
з 24 травня до 25 жовтня 1917 р. був військовослуж-
бовцем. Після демобілізації працював нотаріусом,
отримав чин губернського секретаря [1].

Висновки. Отже, на основі аналізу матеріалів,
що зберігаються у фондї 358 Державного архіву
Чернігівської області (м. Ніжин), у Російському
державному військово-історичному архіві, вдалося
ідентифікувати працівників Ніжинського окружного
суду які проходили військову службу під час Пер-
шої світової війни: Ф.П.Житков, В.К.Завадський,
М.Г.(Ю.) Лубченко, В.В. Миславський, Г.В. Місняєв,

М.М. Рапорт, Б.Г. Рожалін, О.Я. Фененко. З'ясовано,
посадовці здобули освіту у Глухівській чоловічій
гімназії, Київському Імператорському університеті
Святого Володимира (5 здобувачів отримали диплом
другого ступеня), Ніжинській гімназії вищих наук
князя Безбородька, Олександрівському грецькому
училищі, Ярославському юридичному ліцеї. Варто
зазначити, що Г.В. Місняєв ще набув знань у Вілен-
ському військовому училищі, Б.Г. Рожалін – в одно-
річному відділенні Київського військового училища,
де сформувався як полковий унтер-офіцер.

Усі правники, канцеляристи, службовий роз-
сильний були православного віросповідання;
чотири особи мали дворянське походження, двоє
народилися у родині священників, інші – фельд-
фебеля, лікаря, писаря.

Перед вступом на військову службу досліджу-
вані особи: в.о. судового розсильного, працювали
завідувачем слідчих ділень, секретарем цивіль-
ного відділення окружного суду, судовим слідчим,
помічником секретаря кримінального відділення
суду, в.о. судового слідчого, нотаріусом.

Двоє осіб вступили до лав у липні 1914 р. у віці
35 і 38 років, шестеро – 23, 25 лютого, 28 березня,
23 серпня, 27 жовтня 1916 р., де наймолодшому
було 23 роки (Г.В. Місняєв), а найстаршому –
40 років (О.Я. Фененко). Доцільно вказати, що на
початку військової служби М.Г.(Ю.) Лубченко,
Г.В. Місняєв були молодшими кандидатами на
посади по судовому відомству, а після демобіліза-
ції отримали звання старшого.

Так, у період Першої світової війни військову
службу Ф.П. Житков розпочав як вільновизначений
2-го розряду, був каноніром Управління 1 запасного
мортирного артилерійського дивізіону в Серпухові
Московської губернії; В.К. Завадський – доброво-
лець команди служби зв'язку штабу 2 армійського
корпусу; В.В. Миславський – прапорщик 23 мор-
тирного артилерійського дивізіону, командир 1-ої
категорії; Г.В. Місняєв – поручик, служив у 152
піхотному Владикавказькому полку; М.М. Рапорт –
прапорщик запасу легкої артилерії, перебував у 129
парковому артилерійському дивізіоні; Б.Г. Рожалін –
капітан, був на службі у 24 піхотному запас-
ному батальйоні; О.Я. Фененко – ратник 757 пішої
дружини 117 бригади Державного ополчення.
Після цього В.В. Миславський, М.М. Рапорт,
Б.Г. Рожалін продовжили працювати судовим слід-
чим, а О.Я. Фененко – нотаріусом.

Схвалення роботи правників офіційною вла-
дою підтверджувалося їхніми нагородами, послуж-
ними досягненнями згідно з Табелем про ранги.
Так, Г.В. Місняєв, О.Я. Фененко дослужилися до

ХІІ чину, В.К. Завадський, В.В. Миславський – до Х чину, М.М. Рапорт – до VIII чину, Б.Г. Рожалін – до VII чину. Були нагороджені світло-бронзовою медаллю «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових» (Ф.П. Житков, В.К. Завадський, М.М. Рапорт, Б.Г. Рожалін), орденами Святого Станіслава II, III ступенів, Святої Анни III, IV ступенів «За хоробрість», Георгіївським Хрестом IV ступенів.

Список літератури:

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин. (далі – ВДАЧОН). Ф. 358. Оп. 1. Спр. 552. Арк. 1–62.
2. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 649. Арк. 1–144.
3. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 683. Арк. 1–25.
4. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 700. Арк. 1–117.
5. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 744. Арк. 1–93.
6. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 764. Арк. 1–4 зв.
7. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 766. Арк. 1–67.
8. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 783. Арк. 1–25.
9. Кобута С. УКРАЇНСЬКІ ГАЛИЦЬКІ ПРАВНИКИ У ВІЙСЬКОВИХ ПОДІЯХ 1914–1918 рр. *Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис «Галичина»*. 2022. № 35. С. 37–50.
10. Мисак Н. Ф. УКРАЇНСЬКІ СУДДІ В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ. *З історії західноукраїнських земель*. 2020. Вип. 16. С. 17–52.
11. Российский Государственный Военно-исторический архив (далее – РГВИА). Ф. Картотека бюро учета потерь в Первой мировой войне (офицеров и солдат). 3757-Ц.
12. РГВИА. Ф. Печатные издания. Оп. Печатные издания. Дело № 14829, Высочайшие приказы Его Императорского Величества. Лист 31.
13. РГВИА. Ф. Печатные издания. Оп. Печатные издания. Дело № 14847, Высочайшие приказы о чинах военных за январь 1917 г. Лист 55.
14. Тищик Б. ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ КАЛИНОВИЧ – ПРАВНИК, ПЕДАГОГ, ВЧЕНИЙ, АДМІНІСТРАТОР. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2017. Вип. 65. С. 156–161.

Minchenko M.V. EMPLOYEES OF THE NIZHYN DISTRICT COURT AND THEIR PARTICIPATION IN THE FIRST WORLD WAR

The article analyzes the life and professional path of the Nizhyn district court employees who served in the military during the First World War: F.P. Zhytkov, V.K. Zavadskyi, M.H. (Yu.) Lubchenko, V.V. Myslavskyi, H.V. Misniaiev, M.M. Raport, B.H. Rozhalin, O.Ya. Fenenko. The research resorts to archival materials. The methodology is based on the principles of historicism and objectivity.

It was established that the individuals were of the Orthodox faith and mostly of noble origin. They obtained education at the Vilna Military Academy, Hlukhiv Male Gymnasium, Kyiv Saint Volodymyr Imperial University, Kyiv Military Academy, Kniaz Bezborodko Nizhyn Gymnasium of Higher Sciences, Oleksandriv Greek College, and Yaroslav Law Lyceum. Before entering military service, they had been working as a judicial investigator (performed the duties of a judicial investigator), heads of investigative stations, secretaries, assistant secretaries of the district court, notaries, and performed the duties of a court dispatcher.

It was noted that employees began military service in July 1914 but were mostly accepted for military service from February 23 to October 27, 1916. Thus, F.P. Zhytkov entered as the freely determined of the II rank and then worked as a gunner of the 1st Reserve Mortar Artillery Division in Serpukhov, Moscow Province; V.K. Zavadskyi was freely determined of the I rank and became a volunteer of the Communication Service of the 2nd Army Corps; V.V. Myslavskyi was a commander of the 1st category and became a warrant officer of the 23rd Mortar Artillery Division; H.V. Misniaiev was a lieutenant who served in the 152nd Vladikavkaz Infantry Regiment; M.M. Raport was an ensign of the Light Artillery Reserve, served in the 129th Park Artillery Division; B.H. Rozhalin was a captain who served in the 24th Infantry Reserve Battalion, O.Ya. Fenenko was a soldier of the 757th Infantry Brigade of the 117th State Militia Brigade.

After the end of military service, V.V. Myslavskyi, M.M. Raport, and B.H. Rozhalin continued to work as a court investigator and O.Ya. Fenenko remained a notary. According to the Table of Ranks, the official authorities confirmed the approval of the employees' work by giving awards and service achievements. H.V. Misniaiev, O.Ya. Fenenko reached the XII rank, V.K. Zavadskyi, V.V. Myslavskyi – X rank, M.M. Raport – VIII rank, B.H. Rozhalin – VII rank. They were awarded a light bronze medal «In memory of the 300th-anniversary reign of the Romanov family», orders St. Stanislaus of IInd, IIIrd degrees, St. Anna IIIrd, VIth degrees «For bravery», St. George's Cross of the 4th degree.

Key words: Nizhyn district court, the First World War, staffing, attorney, court employee, court messenger, soldier.

Павловей І.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КАПЕЛАНСЬКА СЛУЖБА В УКРАЇНСЬКІЙ ГАЛИЦЬКІЙ АРМІЇ

Стаття присвячена дослідженню капеланської служби в Українській галицькій армії та визначення її ролі для збереження бойового духу та психологічної стійкості військовослужбовців. На основі мемуарів, періодичних видань того періоду, опублікованих документів та досліджень розглядається виникнення капеланської служби в УГА, її організаційна структура та діяльність капеланів.

В ході дослідження з'ясовано, що виникнення та утвердження душпастирської служби в Українській галицькій армії стало закономірним результатом у процесі розбудови власних Збройних Сил, на основі досвіду держав, в складі яких перебували українські землі до початку революційних подій. Встановлено, що безпосереднім поштовхом, до впровадження капеланської служби в УГА також стала участь священників у Листопадовому зриві та в перші дні проголошення ЗУНР, де вони зарекомендували себе, як активні учасники процесу державного будівництва та суспільно-політичного життя краю.

В результаті дослідження встановлено, що капеланська служба в УГА була добре організованою, що допомагало польовим духівникам здійснювати ефективну діяльність як на фронті, так і в тилу.

Особливу увагу зосереджено на тому, що діяльність військових духівників охоплювала набагато ширше коло обов'язків, ніж на них були покладені. Виявлено, що крім богослужбової практики, релігійно-морального виховання та роботи по забезпеченню поховань та обліку загиблих, вони активно працювали в напрямку культурно-просвітницької діяльності. Найяскравіше це проявилось в таборах інтернованих українських військових частин, де після закінчення бойових дій, капелани продовжили свою службу, з метою підтримки морального стану та бойового духу вояків внаслідок величезної людяності та почуття обов'язку перед державою.

Ключові слова: капелан, Українська галицька армія (УГА), збройні сили, Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), душпастирська опіка.

Постановка проблеми. Нові реалії суспільної та військово-політичної ситуації змушують глибше зануритись в проблему морально-психологічного забезпечення військовозобов'язаних, тому роль духовного наставника в армії сьогодні набуває ще більшої актуальності. У цьому контексті важливим виступає питання врегулювання законодавством України порядку створення комфортних умов праці капеланів та здійснення ними душпастирської опіки військовослужбовців. Вивчення досвіду капеланської служби в Українській галицькій армії, допоможе в глибшому розумінні впливу капеланів на моральний та бойовий дух, їх взаємодію з військовими та роль цієї служби на полі бою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першими ґрунтовними дослідженнями на тему військового капеланства в УГА, стали праці представників української діаспори. Так Василь Лаба, Начальний Духівник при УГА, відзначає важливу роль польового духівництва в історії українського народу. Матеріал про душпастирів УГА можна

знайти у праці Л. Шанковського «Українська Галицька Армія», де дослідник описує організацію служби та діяльність капеланів. Заслугує на увагу праця І. Лебедовича «Полеві духовники Української Галицької Армії», куди включені статті Василя Мудрого, Василя Лаби, Степана Шаха, та інших дослідників. В праці висвітлено роль військового духовенства та подано список з короткими біографічними відомостями про капеланів УГА. Особливе значення має включений до праці «Щоденник» Теодора Чайківського, в якому останній описує свою діяльність на посаді капелана УГА.

З проголошенням Незалежності перед науковцями відкрились нові перспективи дослідження раніше заборонених тем. Варто відзначити працю М. Литвина «Українсько-польська війна 1918–1919 рр», де частково висвітлена дана проблема. Василь Футулуйчук у своєму дослідженні «Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920)» присвятив значне місце структурі капеланської служби в

Українській галицькій армії, наголосивши на героїчну діяльність військових священників під час епідемії тифу. Особливої уваги заслуговує праця Дмитра Забзалюка «Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.», де залучена велика джерельна база та введено в обіг маловідомі документи. Серед найновіших публікацій варто назвати статтю Павла Ткачука «Капелани УГА на фронтах українсько-польської війни 1918–1919 рр.», в якій дослідник також проаналізував багато джерел, зокрема спогадів самих духівників.

Метою статті є аналіз ролі капеланської служби в Українській галицькій армії з історичної та сучасної перспективи, для визначення оптимальних шляхів підвищення морально-психологічної стійкості та бойового духу військовослужбовців через ефективну роботу капеланів в ЗСУ.

Виклад основного матеріалу. В кінці жовтня 1918 року відбулась революція в Австро-Угорській імперії, яка спричинила піднесення національно-визвольного руху. Як наслідок – імперія розвалилась, і на її теренах почали поставати нові державні утворення. Внаслідок революційних подій відбулась активізація національного руху і на західноукраїнських землях, які перебували під владою Австро-Угорщини.

Протягом 18–19 жовтня 1918 р. в Львові проходила Конституанта – збори українських представників австрійського парламенту, керівних провідників політичних партій, духовенства. Головним результатом роботи представницького зібрання було утворення Української Національної Ради на чолі з Євгеном Петрушевичем.

Проте перед нависаючою загрозою з боку Польщі, яка прагнула включення цих земель до складу своєї держави, було прийнято рішення підняти збройне повстання. Внаслідок Листопадового чину, який був здійснений під керівництвом Центрального Військового комітету 1 листопада 1918 рр. влада на місцях стала українською. 9 листопада 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку, почалось формування органів державної влади.

У процесі будівництва Збройних сил ЗУНР відбувалось формування душпастирської служби. Цей процес можна умовно поділити на два етапи:

- перший етап: листопад – грудень 1918 р.
- другий етап: січень – лютий 1919 р.

Перший етап характеризувався досить повільними темпами військового будівництва УГА. Після Першолистопадового зриву Українською Національною Радою 9 листопада 1918 р. було

утворено Державний секретаріат – найвищий виконавчий і розпорядчий орган ЗУНР. У його складі нараховувалось 14 секретаріатів, зокрема, Державний секретаріат військових справ, який очолив Дмитро Вітовський. ДСВС був створений за зразком міністерства військових справ Австро-Угорщини. В ньому нараховувалось 18 відділів. Відділ духівництва очолив сотник Микола Їжак [4, с. 111].

Функції Генерального штабу виконувала Начальна Команда Галицької армії. Це був вищий орган управління в Українській галицькій армії. На початку свого існування він мав досить примітивну і просту організацію, в якій не було елементів душпастирської служби. Проте реорганізація армії змінила структуру цього органу.

Для другого етапу характерне вдосконалення системи організації УГА, та всіх тих допоміжних служб, які знаходились в її підпорядкуванні. В січні 1919 р. відбулась реорганізація УГА ініціатором якої, став начальник штабу Євген Мишківський [11, с. 270–271]. Зміни впливали з необхідності вдосконалення існуючої системи, задля збільшення ефективності ведення бойових дій та управління військовими підрозділами. В більшій мірі реорганізація стосувалась військових формувань – було створено три корпуси, до яких входило по чотири бригади. Меншою мірою вона структурно зачепила Державний Секретаріат Військових справ [12, с. 55].

В січні 1919 р. зміни торкнулися і Начальної Команди Галицької армії. Була вдосконалена, насамперед її структура. Референти, які їй підпорядковувались, були поділені на дві частини. Перша частина розробляла тактику ведення бойових дій та плани військових операцій. Друга частина відповідала за матеріально-технічне забезпечення військ УГА. До її складу входив і відділ духівництва, який отримав назву Польове Преподобництво [9, с. 123].

1 січня 1919 р. утворено вищий орган військового капеланства Збройних сил – Зарядче Преподобництво [8, с. 6]. Він був створений на базі відділу духівництва при ДСВС. Зарядче Преподобництво стало основним керуючим органом душпастирської служби в УГА, в частковому підпорядкуванні якого, знаходилось і Польове Преподобництво. Очолив Зарядче Преподобництво Микола Їжак – колишній капелан легіону УСС, а після його смерті у Жмеринці від тифу – Василь Лаба [12, с. 320]. Останній був уродженцем Перемишлянщини і мав ступінь доктора богослов'я.

До січня 1919 р. в розпорядженні ДСВС знаходились спочатку Обласні, а пізніше і Окружні військові команди, які поділялись на повіти. Кожна Окружна військова команда мала в числі референтів свого військового капелана, яким підпорядковувалися капелани повітів. Після реорганізації Української галицької армії було утворено три Військові корпуси, які поділялись на бригади [4, с. 144–146]. Кожна бригада мала духівників, контроль над якими здійснював референт-духівник, що був членом штабу Військового корпусу. Тобто, референтам при штабі були підпорядковані відділи в бригадах і полках, які обслуговували дрібніші військові підрозділи: курені, батареї та сотні.

Наказом Державного секретаріату від 1 січня 1919 р. визначалась компетенція Зарядчого Преподобництва. Йому були підконтрольні всі капелани Збройних Сил. Підпорядкованість у військових формаціях була посередньою, а у шпиталях та кошах (тилу) прямою [8, с. 6].

В структурі вищого органу УГА – Начальній Команді Галицької армії, в цей же час, було створено Польове Преподобництво [8, с. 6]. Його очолив Андрій Калята, який раніше служив капеланом в австрійській армії [3, с. 83]. На даному етапі військового будівництва НКГА, заміняла Генеральний штаб, тобто була вищим органом військового управління. Начальний комендант, що її очолював був підзвітним Віділу Української Національної Ради [6, с. 75].

Щодо структури НКГА, то її було поділено на дві частини: оперативне управління та матеріально-технічне управління [4, с. 127]. Польове Преподобництво було одним із відділів матеріально-технічного управління. До обов'язків останнього входило забезпечення військових частин матеріально-технічними засобами та всім необхідним, задля ефективнішого ведення бойових дій та життя в на передовій. Польовому Преподобництву підкорювались всі військові капелани, починаючи від військових корпусів і закінчуючи полками [5, с. 181].

У Віснику Державного Секретаріату наказом ДСВС від 4 лютого 1919 р. подана визначена схема організації служби польового духівництва. Головним органом було Зарядче Преподобництво, яке керувало капеланами в тилу. Воно здійснювало загальне керівництво і вирішувало кадрові питання. Воно могло на свій розсуд звільнювати духівника з посади [8, с. 6]. Йому було підпорядковане Польове Преподобництво, яке було створене задля керівництва фронтовими капеланами.

Служба військового капеланства в Збройних Силах ЗУНР, перейняла всі найкращі традиції від легіону УСС, який теж мав свого духівника – Андрія Пшепорського [10, с. 59–61]. Діяльність духівників під час бою на Маківці, у боях на Поділлі засвідчила, наскільки важливою є моральна підтримка вояків і піднесення їх бойового духу [2, с. 41–42]. Тому досвід перейнятий від легіону УСС сприяв тому, що в армії ЗУНР розпочався процес формування служби військового духівництва.

Проте головною причиною запровадження служби військового капеланства була участь греко-католицьких священників в Листопадовому зриві та у перші дні проголошення ЗУНР. В дні революційних подій вони не стояли осторонь, а брали активну участь у створенні українського уряду. Греко-католицьке духовенство зіграло чи не найважливішу роль у процесі державного і військового будівництва ЗУНР, так як стало консолідуючою силою суспільства.

Своєю культурно-просвітницькою діяльністю, відбудовою церков, шкіл, заснуванням просвіт та видавництва газет священники сприяли національно-культурному відродженню краю, і тим самим взяли участь у підготовці населення до Листопадового чину.

Внаслідок Першолистопадкових подій духівництво було активним учасником передачі влади на місцях в руки українського народу. Так отець Іван Федевич, разом отцем Григорієм Морозом був ініціатором перебрання влади від австрійських урядовців і становлення місцевої української адміністрації в місті Турка [3, с. 43].

Багато представників духовенства були членами Конституанти, шосту частину серед всього складу Української Національної Ради становило духовенство. В більшості випадків вони були представникам від повітів. Це також засвідчило про авторитет духовенства серед населення та про те, яку важливу роль воно відігравало в суспільно-політичному житті Західної України.

У наказі ДСВС від 22 квітня 1919 р. зазначено, як повинна виглядати форма польових священників. Зокрема вони були зобов'язані носити жупан, колір якого залежав від ситуації. Під час війни жупан мав бути «польового», тобто зелено-землистого кольору, у мирні часи – чорного. Крім жупана, форма капеланів складалася також шапки, штанів, плаща та знаків розрізнення. Все це виготовлялося за зразком таких же елементів форми, як і в старшин [5, с. 181].

В Українській галицькій армії було введено два рівні звань для військових священників. Перший – це преподобник, а другий – польовий духівник. Звання преподобника мало два ранги. Всі вони прирівнювалися до старшин в армії і користувалися схожими правами.

Інститут військового духовенства в УГА був у багато чому схожим з такою ж службою в Австро-Угорській армії. Адже багато духівників, які мали досвід душпастирської роботи в військових формуваннях Австро-Угорщини, були в числі тих добровольців, які стали до роботи з перших днів проголошення ЗУНР. Тому створення служби здійснювалося за австрійським зразком, і переймало всі його найкращі традиції військової організації. Зарядче Преподобництво функціонально відповідало австрійському фельдкурату, а Польове Преподобництво – фельдсуперіату [10, с. 121].

Військовий обов'язок вимагає від громадянина набагато більше ніж просто служити на благо держави, він зобов'язує при необхідності віддати життя за свою Батьківщину, тобто зробити все можливе, задля її захисту. Але в будь-якій ситуації і за будь-яких обставин, перш за все потрібно залишатися Людиною.

Душпастирська опіка військових пояснюється тими складними умовами військового життя, в які потрапляє звичайна людина, якій пристосуватися та подолати всі труднощі без сторонньої допомоги дуже важко. Виховання у душі релігійних норм не дозволяє морально занепасти, і полегшує виконання обов'язку перед суспільством та державою.

Військовий капелан – це не лише релігійний проповідник, але і порадник, для всіх хто потребує його допомоги, і навіть для атеїстів. Саме тому ця людина повинна бути віротерпимою, і поєднувати у собі всі найкращі якості, щоб бути прикладом, і мати вплив на своїх підопічних. Він повинен пропагувати ті людські цінності, які будуть запобігати жорстокості та насильству: самопожертву, мужність, самовідданість, милосердне ставлення до переможеного ворога.

Душпастир повинен діяти у відповідності з його релігійними традиціями, але при цьому не порушуючи, чинного законодавства, і виконувати ту місію, яку на нього покладає держава. Обов'язки капеланів Української галицької армії були визначені наказами від 1 січня 1919 р., та 24 лютого 1919 р. преподобника ДСВС Миколи Їжак. Головні з них стосувалися загиблих воїнів армії, щоб віддати їм належне після смерті. Адже найбільшої похвали заслуговує той, хто пожертвував життям на благо своєї держави. М. Їжак

зазначав: «Упавші в бою за Вітчизну віддають не тільки Їй, але і кожному з нас та будучим поколінням найбільшу прислугу. Тож Вітчизна і ми мусимо сплатити свій довг-повинність супроти наших борців-героїв» [7, с. 5].

Вважалося, що ніхто не повинен бути забутий, тому одним із основних обов'язків військового духівника було ведення списку загиблих, не лише членів армії УГА, але і армії УНР, чії підрозділи діяли тоді у складі Галицької армії, і навіть членів ворожих армій. Існувала чітка регламентація, щодо того, як і яка інформація про загиблого має бути записана душпастирем. Крім імені з прізвищем та дати смерті, капелани були зобов'язані додавати карту розташування могили покійника [8, с. 6]. Це робилось для того, щоб родичі могли знайти могилу при потребі, так як вся інформація про загиблого воїна передавалась його родині. Обов'язково зазначалося ім'я капелана, який здійснював обряд поховання або протоколювання [8, с. 6].

Зарядчим Преподобництвом була також передбачена процедура узаконення інформації. Духівники мали зазначати двох свідків смерті, або у разі відсутності останніх, двох свідків захоронення небіжчика. До цього додавали підтвердження смерті лікаря відділу. Ці списки надавалися Польовому Преподобництву в кінці кожного місяця, яке в свою чергу було зобов'язане передавати їх Зарядчому Преподобництву до 20-го числа кожного місяця. Такий порядок встановлювався з 1 листопада 1918 р [8, с. 6].

До зарегламентованих Зарядчим Преподобництвом обов'язків душпастирів УГА входило також створення кладовищ для загиблих військовиків. Для цього рекомендувалося обирати найгарніше місце «...чи то в полі, чи на сільських та мійських кладбищах...» [8, с. 6]. Навіть такою дрібницею доводиться та велика шана, яку намагались віддати полеглим воїнам.

Хоронити потрібно було кожного в окремій могилі. Душпастир повинен був подбати про її облаштування: поставити хрест з таблицею, на якій було написано ім'я, прізвище, місце, дата народження та дата смерті покійного. «... Ні одна козацька могила не сміє залишатися без хреста і написі...», - зазначав М. Їжак. Якщо загиблих поховали в одній загальній могилі, то ставили два звичайних хреста, або один великий, де обов'язково мали вказуватись імена всіх в ній похованих [7, с. 5].

Діяльність військових духівників охоплювала набагато ширше коло обов'язків, ніж на них

були покладені. Адже своїм прикладом священник повинен був показати, що навіть при умовах які вимагають бути безжальним, не можна забувати про людяність. Він, як духовний наставник, повинен був слідкувати, щоб війна та агресія не вбила у воїнах всі християнські та моральні чесноти. Дуже багато духівників, померли від тифу, епідемія якого спалахнула в УГА в 1919 році. Навіть перед смертельною загрозою, вони не залишили своїх підопічних у складну хвилину. Майже цілими днями вони проводили свій час біля хворих, підтримуючи їх своїми настановами, і допомагаючи лікарям шпиталів. Це прояв великої самовідданості та самопожертви.

Медсестра 1-го Галицького корпусу згадувала: «Тяжко мені вповні передати всі турботи, які присвячував Отець (І. Лебедович) шпиталеві, хворим та їх працівникам. Згадаю, що Отець був для нас усім... виснажений тифом не знав відпочинку, все зрівноважений, з легкою усмішкою на устах, спішив від хворого до хворого... Крім місцевого шпиталю, отець спішив і до сусідніх шпиталів, де священника не було, там теж ті самі обставини, та сама праця...» [3, с. 90].

Отець Порфірій Боднар, у своїх споминах згадував, що сидів годинами біля хворого, намагаючись його заспокоїти: «Я старався впливати на хворого, щоб привести його до спокою, рівноваги, і цілковитого віддання себе на Волю Божу». Пізніше він сам захворів на тиф, і не встигнувши навіть повністю одужати, знову почав ходити по хворих. Під руку його водив друг лікар, щоб Отець Порфірій не впав, так як сил у нього після хвороби було недостатньо [3, с. 94–95].

Така допомога хворим носила дуже велику небезпеку, і капелани це розуміли, але продовжували сповідати і підтримувати вояків, бо перед смертю кожен хотів причаститися. Отець Теофіль Горникевич з тривогою писав: «Моя праця у тих трьох лічильницях, була не тільки важка, ...але і дуже небезпечна з уваги на воші. Знана річ, що сипний тиф переносять воші. До лічниці привожено хворих на тиф у завошивленому стані ... Кожна вош носила в собі смертоносний бактерій, а її вкушення рівнялося майже вироковій смерті» [4, с. 125].

Ця епідемія забрала дуже багато життів, не тільки самих вояків, а й капеланів, які розуміли, що їх підтримка зараз дуже важлива. Остап Гайдукевич, польовий духівник 11-ої Стрийської бригади, у своїй книзі споминів, навів невтішну статистику: «Ще пів року тому – після переходу

Збруча, було нас шістдесят п'ять, нині залишилось ледви тридцять п'ять у живих» [1, с. 42].

Виходила за межі компетенції капеланів також їх культурно – просвітницька робота. Адже діяльність душпастирів не обмежувалась лише чисто релігійною сферою. Важливою частиною духовної опіки була підтримка морального стану військовиків, їх бойового духу і нагадування про основні громадянські та людські цінності. Так у таборі інтернованих частин Української галицької армії у Ліберці в листопаді 1920 р. було організовано матуральні курси. Отець Іван Кипріян, капелан частин 1-го Корпусу, був посланий в табір, як катехит. Учень курсів Василь Жорнярчук писав: «Сумний та задуманий о. Кипріян виголошував лекції у формі вільних тем, більше зі становища проповідника, як педагога-катехита. Його лекції були, так сказати б, виявом болю патріота з приводу трагізму його і нашого...» [3, с. 142].

Незабутнє враження на військових справляло проведення капеланами урочистих Богослужінь під час найбільших релігійних, або національних свят. Такі заходи вселяли безмежну радість в серця всіх присутніх, та сприяли піднесенню їх морального і духовного стану. Про святкування Великодня поручник УГА Степан Шах згадував: «Ми влаштували перед церквою при гарній погоді військову параду під час обходу. При першому співі отця пароха «Христос Воскрес» віддали обі сотні трикратну почесну сальву вистрілів, а з тисячної груди сокальських парафіян і наших бійців понеслася могутнім голосом радісна воскресна пісня «Христос воскрес із мертвих». І була це найсвітліша хвиля з нашої служби при УГА, коли ми бодай раз у житті могли заспівати пісню «Христос Воскрес» на волі, у своїй незалежній Галицькій державі, як колись наші предки ще перед 570 роками співали» [3, с. 19].

Своїми короткими настановами перед боєм військові духівники пропагували любов до своєї держави, необхідність боротьби за її цілісність та незалежність, та важливість братерської допомоги під час бою. Неодноразово капеланам доводилось стояти в перших рядах під час бойових дій, і своїм прикладом показувати сміливість, та надихати інших на подвиги та відвагу. В такі важкі моменти вони підтримували слабкодушних та допомагали долати страх перед ворогом.

Висновки. Таким чином, капеланська служба відігравала важливу роль в армії ЗУНР. Виховання в душі патріотизму та християнської моралі позитивно впливало на військовослужбовців, та створювало сприятливу атмосферу у війську. Капелани

були душею армії. Їх діяльність далеко виходила за межі компетенції, внаслідок величезної людяності та почуття обов'язку перед державою. Крім богослужбової практики, релігійно-морального виховання та роботи по забезпеченню поховань та обліку загиблих, вони активно працювали в

напряму культурно-просвітницької діяльності. Це дає підстави зробити висновок, що не можна нехтувати капеланською службою, адже перемога це не лише успішне відбиття російської агресії, а й здатність будувати державу після закінчення війни.

Список літератури:

1. Гайдукевич О. Було колись. Із записок польового духовника УГА. Львів : вид. кооператива «Червона Калина», 1935. 110 с.
2. Забзалюк Д.Е. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст. : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2012. 188 с.
3. Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії. У 45-річчя участі у визвольних змаганнях (Матеріали до історії). Вінніпег, 1963. 325 с.
4. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів : Інститут українознавства НАНУ, Інститут Центрально–Східної Європи, 1998. 488 с.
5. Микитюк Д. Однострій УГА. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. III. Вінніпег, 1966. С. 178–184.
6. Микитюк Д. Організаційна структура Української Галицької Армії. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. I. Вінніпег, 1958. С. 73–84.
7. Наказ з дня 4 лютого 1919. Організація духовництва Українського Війська. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. 1919. 15 лют. С. 6.
8. Наказ з дня 24 лютого 1919. Духовникам і військовим командам. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. 1919. 15 лют. С. 5.
9. Ткачук П. Капелани УГА на фронтах українсько-польської війни 1918–1919 рр. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. Вип. 17. С. 123–129.
10. Футулійчук В. Українська Галицька армія: Військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.). Донецьк : Сх. Вид. дім, УКЦентр, 2000. 152 с.
11. Шанковський Л. Організація УГА в світлі Наказів НКГА з червня-липня 1919 р. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. II. Вінніпег, 1960. С. 269–289.
12. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. Львів : Світ, 1999. 454 с.

Pavlovei I.M. THE CHAPLAIN SERVICE IN THE UKRAINIAN GALICIAN ARMY

The article is dedicated to the exploration of the chaplaincy service in the Ukrainian Galician Army and determining its role in preserving the combat spirit and psychological resilience of military personnel. Based on memoirs, periodicals, published documents, and research, the emergence of the chaplaincy service in the UGA is examined, along with its organizational structure and the activities of chaplains.

During the investigation, it was found that the emergence and establishment of the chaplaincy service in the Ukrainian Galician Army became a natural outcome in the process of developing its own Armed Forces, based on the experiences of states that included Ukrainian territories before the onset of revolutionary events.

It is established that the active involvement of priests in the Lystopadovyi Zryv and in the early days of the proclamation of the West Ukrainian People's Republic (WUPR) also served as a direct impetus for the introduction of the chaplaincy service in the UGA. During these events, priests demonstrated themselves as active participants in the process of state-building and socio-political life in the region.

As a result of the research, it was determined that the chaplaincy service in the UGA was well-organized, enabling chaplains to carry out effective activities both on the front lines and in rear areas.

Special attention is focused on the fact that the activities of military chaplains encompassed a much broader range of duties than initially assigned to them. It was found that, in addition to religious services, religious and moral education, and the work of providing burials and accounting for the deceased, they were actively engaged in cultural and educational activities. This was most vividly demonstrated in the internment camps of Ukrainian military units, where, after the cessation of hostilities, chaplains continued their service to support the moral well-being and combat spirit of soldiers.

Key words: *chaplain, Ukrainian Galician Army (UGA), armed forces, West Ukrainian People's Republic (WUPR), pastoral care.*

Паска Б.В.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ДІЯЛЬНІСТЬ КДБ ЩОДО НЕДОПУЩЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ ДИСИДЕНТАМИ ТА ДІАСПОРНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В СЕРЕДИНІ 1970-Х РР.

Метою статті є комплексний аналіз діяльності Комітету державної безпеки (КДБ) щодо переривання контактів між українським дисидентським середовищем та емігрантськими організаціями в середині 1970-х рр. Основою джерельної бази статті є раніше засекречені матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Автор приходить до висновку, що контакти і взаємозв'язки між українськими дисидентським середовищем та еміграційними організаціями в баченні КДБ були одним із ключових факторів продовження функціонування на території Української РСР руху спротиву радянському режиму. У середині 1970-х рр., у рамках цілеспрямованої кампанії КДБ щодо посилення тиску на український дисидентський рух, значні зусилля спецслужби було спрямовано саме на недопущення контактів його учасників із представниками діаспори. Діяльність працівників КДБ у цьому руслі координувалася і спрямовувалася безпосереднім керівництвом спецслужби в особі голови КДБ СРСР Юрія Андропова та голови КДБ при Раді Міністрів Української РСР Віталія Федорчука. Усі заходи працівників КДБ можна поділити на відкриті та секретні. Найбільш важливу роль під час перехоплення каналів зв'язку між дисидентами та діаспорою виконували таємні агенти КДБ. Вони часто під виглядом дисидентів заводили знайомства з туристами із числа української еміграції. У такий спосіб зав'язувалися передумови для розгортання оперативних ігор КДБ із діаспорними організаціями, які могли тривати роками або й десятиліттями. Допоміжними методами були прослуховування помешкань українських дисидентів, а також проведення в них таємних обшуків. Інформаційним прикриттям зусиль КДБ були спеціально організовані кампанії щодо дискредитації в діаспорному середовищі як окремих дисидентів, так і всього українського руху спротиву.

Ключові слова: український дисидентський рух, українська діаспора, Комітет державної безпеки (КДБ), радянський режим, таємні агенти, генеральний погром 1972–1973 рр.

Постановка проблеми. Українські політичні еміграційні організації в другій половині ХХ ст. намагалися всіляко протидіяти радянському окупаційному режиму на території Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Із 1960-х рр. вони приділяли особливу увагу налагодженню взаємозв'язків із діячами українського дисидентського руху. Представники діаспори надавали матеріальну допомогу опозиційній творчій інтелігенції в УРСР, переправляли на Захід, друкували й популяризували твори самвидаву. Найбільш активними еміграційними організаціями у справі встановлення контактів із дисидентами були Закордонні частини Організації українських націоналістів (ЗЧ ОУН), Організація українських націоналістів (солідаристів) ОУН-с та Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради (ЗП УГВР). У свою чергу одним із ключових напрямків діяльності Комітету

державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) УРСР було недопущення будь-яких контактів між дисидентським середовищем та діаспорянами.

Аналіз основних досліджень. Становище українського дисидентського руху в 1970-х рр. ставало предметом наукового дослідження у працях сучасних дослідників Георгія Касьянова [9], Анатолія Русначенка [15], Олега Бажана та Юрія Данилюка [2], Бориса Захарова [8] та ін. Особливості використання працівниками КДБ проти українських дисидентів в цей період агентурної мережі, оперативно-технічних заходів, компрометації висвітлено у статтях Богдана Паски [11; 12; 14; 17]. Історик Руслан Сіромський прослідкував дії КДБ проти канадських туристів на території УРСР [16]. Вчені Ярослав Антонюк і Володимир Трофимович проаналізували основні етапи протиборства спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ протягом 1960-х – початку 1990-х рр. [1].

Проте зусилля КДБ щодо недопущення контактів між діаспорними організаціями та українським дисидентським рухом в середині 1970-х рр. ще не ставало предметом комплексного вивчення в сучасній українській історіографії. Основою джерельної бази статті є раніше засекречені матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) [4; 5; 6; 7], частина з яких побачила світ у збірнику документів «Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)» [3].

Мета статті – комплексний аналіз діяльності КДБ при РМ УРСР щодо переривання контактів між українським дисидентським середовищем та емігрантськими організаціями в середині 1970-х рр.

Виклад основного матеріалу. У 1972–1973 рр. радянський режим здійснив масштабну хвилю арештів представників української опозиційної інтелігенції, які були учасниками національного руху. Було частково реалізовано справу групової оперативної розробки КДБ «Блок», у результаті чого за ґратами опинилися декілька десятків найбільш активних українських дисидентів. Приводом до т. зв. «генерального погрому» став арешт на початку січня 1972 р. кур'єра ЗЧ ОУН Ярослава Добоша, який мав зустрічі з інакодумцями Зіновією Франко, Іваном Світличним, Леонідом Селезненком та Стефанією Гулик [1, с. 119–120; 13, с. 16]. Хвиля репресій стала досить болючим ударом по українському національному руху, призвела до значного зменшення активності тих його учасників, яким вдалося залишитися на волі. Лідерами руху в нових умовах стали Юрій Бадзьо, Борис Антоненко-Давидович, Михайлина Коцюбинська, Леоніда Світлична, Євген та Віра Чередниченки, Михайло Горинь, Алена Пашко, Любомира Попадюк, Степан Хмара та ін. [4, арк. 167]. Проте було практично розгромлено мережу поширення самвидавної літератури; окремих дисидентів вдалося залякати та примусити до співпраці з режимом. Взаємозв'язки дисидентського середовища з представниками діаспори, спроби передачі за кордон самвидаву теж майже повністю припинилися.

У наступні роки українські емігрантські політичні організації, прагнучи продовжувати підтримку антирадянського руху в УРСР, намагалися відновити контакти з дисидентами. Діаспорні структури здійснювали кампанії на захист українських політв'язнів, намагалися привернути увагу світової громадськості до проблеми репресій проти опозиційної інтелігенції в УРСР. Один із лідерів ОУН-с Ярослав Гайвас вважав, що дія-

спора як невід'ємна складова українського народу має надавати національному руху посилену допомогу в боротьбі проти Москви. Прямим завданням еміграційних політичних організацій на початку 1974 р. він вважав перехід «на платформу активного втручання в справи України» [3, с. 295–296].

Взаємозв'язки між українськими дисидентами та представниками діаспори у середині 1970-х рр. відбувалися в першу чергу через кур'єрів з-за кордону, які прибували в УРСР туристичним шляхом. Іншими важливими каналами комунікації, через які відбувалася передача інформації від еміграційних організацій на територію України, були радіотрансляції та пошта. Зокрема, за інформацією КДБ, тільки протягом квітня–жовтня 1975 р. радіостанція «Свобода» здійснила трансляцію на територію УРСР більше 50 передач, які були призначені для активізації опозиційного руху [6, арк. 53].

Після генерального погрому українського дисидентства 1972–1973 рр. обсяги виготовлення самвидавної літератури в УРСР було значно скорочено, а мережу її поширення фактично зруйновано. У нових умовах головним каналом комунікації між дисидентським середовищем та українським суспільством стала передача самвидавних творів за кордон, їх подальша публікація та трансляція на територію України по радіо. Вкрай важливою ланкою в цьому процесі були саме представники діаспори [5, арк. 64–65].

У баченні керівництва КДБ при РМ УРСР у середині 1970-х рр. ключовою причиною подальшого функціонування українського національного руху на території УРСР після «генерального погрому» виступала саме наявність взаємозв'язків між опозиційною інтелігенцією та діаспорними організаціями. У доповідних записках на адресу партійного керівництва вищі чини КДБ доповідали про «зростаючу активність закордонних оунівських центрів, їх намагання оживити на Україні ворожу діяльність односторонців». Спроби відновлення об'єктами справи «Блок» активної дисидентської діяльності подавалися як безпосередній наслідок впливу зі сторони діаспорних організацій. Тому одним із основних завдань радянських спецслужб у контексті протистояння з т. зв. «українськими буржуазними націоналістами» була повна ізоляція українських дисидентів на території УРСР від контактів з діаспорою [5, арк. 63–64; 6, арк. 52–53; 7, арк. 105–107].

Протидія взаємозв'язкам між дисидентським середовищем та емігрантськими організаціями значно активізувалася з початку 1970-х рр., коли

республіканський КДБ очолив Віталій Федорчук, колишній голова 3-го Головного управління (контррозвідки) КДБ Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) [16, с. 123]. У подальшому керівництво радянських спецслужб продовжувало звертати особливу увагу питанню закордонного впливу на українське суспільство. Зокрема, під час Всесоюзної наради керівного складу органів і військ КДБ у травні 1975 р. голова КДБ СРСР Юрій Андропов наголосив на необхідності якомога більше уваги приділяти заходам щодо перехоплення каналів зв'язку між закордонними організаціями антирадянського спрямування і дисидентською інтелігенцією [10, с. 134]. Через місяць після доповіді Ю. Андропова, 18 червня 1975 р. Колегія КДБ при РМ УРСР затвердила спеціальний дворічний перспективний план роботи 1-го і 5-го Управління, а також УКДБ областей республіки щодо «агентурного проникнення, розкладання, і компрометації зарубіжних ОУН і перехоплення їхніх каналів зв'язку з націоналістичними елементами в республіці». Ці заходи координувалися також із Міністерствами внутрішніх справ (МВС) сателітів Радянського Союзу Польської Народної Республіки (ПНР) та Чехословацької Соціалістичної Республіки (ЧССР), із представниками яких українські кадебісти протягом 1975–1976 рр. провели чотири робочі зустрічі [3, с. 314].

Усі методи, які використовувалися КДБ для перехоплення каналів взаємозв'язку між українськими дисидентами та діаспорними організаціями, можна поділити на дві групи: відкриті і секретні. У рамках відкритих заходів спецслужбою використовувалися можливості МВС УРСР, відділів віз і реєстрацій обласних і республіканських органів внутрішніх справ для обмеження поїздок за кордон осіб із дисидентського середовища. Проводилися регулярні опитування радянських громадян, які повернулися з поїздок у країни Заходу, на предмет можливого виходу та впливу на них представників української еміграції. З іншого боку, за вказівкою КДБ часто обмежувалися терміни перебування на території СРСР для учасників «закордонних націоналістичних організацій», в окремих випадках їх піддавали достроковій депортації з країни [10, с. 136, 164–165]. Зокрема, протягом 1975–1976 рр. працівники КДБ при РМ УРСР спільно із підрозділами контррозвідки шляхом видворення, закриття в'їзду, попередження за порушення правил перебування в Радянському Союзі припинили активність 65 членів ОУН, які приїздили в Україну [1, с. 120].

До секретних методів КДБ відносилися викрадення агентурної мережі, оперативно-технічних заходи (ОТЗ), проведення оперативних ігор, а також компрометація дисидентів за кордоном. Ключовим інструментом спецслужби для виявлення і перехоплення туристичних каналів зв'язку між діаспорними організаціями та дисидентським середовищем була агентура КДБ. Найбільш дієвими були агенти, завербовані безпосередньо серед інакодумців, їх близьких знайомих, а також ті, які зуміли завоювати повну довіру об'єктів розробки. За їх допомогою каральні органи виявляли із загального числа іноземців, які прибували до УРСР, власне кур'єрів (в термінології КДБ – «емісарів») діаспорних організацій, які намагалися зав'язати контакти з учасниками українського національного руху. Під час комунікації емігрантських кур'єрів із таємними агентами до рук КДБ потрапляла інформація про цілі і завдання діаспорних організацій [10, с. 124–135].

Зокрема, у травні 1973 р. в поле зору КДБ потрапив турист із Канади Джон Грегорович, який відвідав м. Київ та Чернівці. Йому було підставлено агента «Бойка», у якого він намагався отримати інформацію про арешти українських дисидентів. Під час розмов із «Бойком» Дж. Грегорович висловлював бажання нав'язати контакти із близьким до середовища інакодумців скульптором Іваном Гончаром, передати матеріальну допомогу сім'ї ув'язненої Надії Світличної, а також «допускав антирадянські висловлювання». Тим не менше, видворення туриста із території УРСР кадебісти визнали недоцільним, зважаючи на заплановані переговори між вищим керівництвом СРСР та Сполучених Штатів Америки (США), а також на можливість підстави агента «Бойка» іншим туристам із західних держав [16, с. 125–126].

У березні 1974 р. канадський турист З. Барчинський, намагаючись встановити зв'язки із дисидентським середовищем, зустрівся із агенткою КДБ «Мирославою» (завербована із числа контактів об'єктів справи «Блок»). Вважаючи «Мирославу» учасницею українського національного руху, турист з'ясував її можливості отримувати літературу з-за кордону й поширювати її серед однодумців, збирати і передавати через іноземців інформацію політичного характеру тощо [4, арк. 186]. Представнику ЗП УГВР Я. Семотюку, який перебував на території УРСР, було підставлено агентів КДБ «Дніпровського», «Антуана» і «Першого». Турист зі США Андрій Чернодольський, який знаходився в Україні у квітні–травні

1974 р., під час візиту до Одеси вийшов на агента «Остапа», від якого намагався отримати інформацію про становище політв'язнів і матеріали дисидентського самвидаву. У Львові А. Чорнодольський зустрівся з агенткою «Вікторією», якій передав виданий за кордоном № 6 журналу «Український вісник», давав поради щодо тактики і стратегії відновлення боротьби проти радянського режиму [4, арк. 187–189]. В усіх випадках працівниками спецслужб було задокументовано «ворожі дії» туристів, проте їх затримання чи депортація були визнані недоцільними. Керівництво КДБ намагалося здійснювати подальший розвиток цих агентурних підстав задля взяття під оперативний контроль імовірних каналів зв'язку між емігрантськими організаціями та дисидентами. Створювалися передумови для виводу на агентуру КДБ інших кур'єрів емігрантських організацій.

Зустріч кур'єрки ОУН-с А. Горохович із дружиною політв'язня Івана Світличного Леонідою у липні 1975 р. працівникам КДБ вдалося проконтролювати завдяки тому, що вона відбулася на квартирі агента «Бойка». У подальшому А. Горохович було підставлено агентку «Віслу», яка раніше вже контактувала з іншими емігрантськими кур'єрами. За наполяганнями А. Горохович «Вісла» погодилася бути посередницею у справі матеріальної підтримки сімей політв'язнів через надсилання з країн Заходу речових посилок [6, арк. 74–75]. Турист із Австралії на прізвище Кардаш схожим чином зустрівся із агенткою КДБ «Оксаною», яку намагався інструктувати про дотримання правил конспірації під час проведення дисидентської діяльності [6, арк. 76]. У травні–червні 1976 р. львівська дисидентка А. Пашко мала декілька зустрічей із туристкою з Канади Казиминою; кадебістам вдалося проконтролювати зміст їхніх розмов через агентів «Урана» і «Дніпрова» [7, арк. 108].

Агенти КДБ відігравали дуже важливу роль під час проведення органами держбезпеки оперативних ігор із українськими емігрантськими організаціями [1, с. 121; 3, с. 337]. У ході реалізації оперативних ігор симулювалася наявність на території УРСР законспірованих дисидентських організацій або груп українських націоналістів, роль учасників яких виконували перевірені агенти КДБ. Ці «групи» під контролем спецслужби намагалися вийти на зв'язок із діаспорними організаціями. Зрештою, створювалися повністю підконтрольні КДБ канали комунікації із т. зв. «ворожими» структурами української еміграції. У такий спосіб кадебісти вирішували одразу декілька завдань.

З одного боку, вони відволікали увагу діаспорних організацій від реальних учасників національного руху та розпорошували їх зусилля щодо встановлення контактів із дисидентами. З іншого, завдяки існуванню контрольованих каналів зв'язку працівники КДБ мали можливість передавати «оперативно вигідну» інформацію або дезінформацію про дисидентське середовище, а з часом навіть виводити своїх людей за кордон для агентурного проникнення в самі емігрантські організації. Оперативні ігри могли тривати роками і навіть десятиліттями.

У середині 1970-х рр. зусилля КДБ спрямовувалися на розвиток оперативних ігор за справами «Перевал», «Каскад», «Бумеранг», «Центр» (усі чотири велися із ЗЧ ОУН), «Міраж» (із ОУН-с), «Вир» (зі Світовим конгресом вільних українців (СКВУ)) та ін. У червні 1975 р. керівництво республіканського КДБ звітувало про зміцнення довіри керівництва ЗЧ ОУН в рамках оперативних ігор до неіснуючих націоналістичних груп, якими керували агенти «Торнадо», «Латунний» і «Кубанський» [3, с. 317–320]. У 1975 р. у процесі зав'язування чергової оперативної гри КДБ із ЗЧ ОУН використовувалися агенти «Андрій», «Зв'язковий», «Львівський», «Марічка» і «Мирослава», які одночасно брали участь у розробці об'єктів справи «Блок». Відповідно до легенди вони позиціонувалися як особи, близькі до львівського дисидентського осередку [5, арк. 82]. Із метою відволікання уваги представників діаспорних організацій, виявлення їх намірів, встановлення контролю над каналами зв'язку в середині 1970-х рр. кадебісти наказали агентам «Бурі», «Донському», «Марті», «Андрію» та ін. вдавати із себе учасників нібито існуючих в різних частинах УРСР підпільних груп українських націоналістів [6, арк. 77].

Допоміжними методами, які використовувалися КДБ для ускладнення взаємозв'язків між українськими дисидентами та діаспорою, були т. зв. оперативно-технічні заходи (ОТЗ) – використання апаратури для прослуховування (захід «Т») і таємні обшуки (захід «Д»). Помешкання більшості лідерів руху спротиву в Києві, Львові та інших містах підлягали прослуховуванню з боку КДБ. Розмови, які проводилися між дисидентами та представниками діаспори в таких приміщеннях, ставали надбанням спецслужби. У квітні 1974 р. дисидентка З. Франко, яка ще в 1972 р. змушена була піти на співпрацю з КДБ, зустрічалася на своїй квартирі із канадським туристом А. Семотюком. Під час бесіди вона намагалася

реабілітувати себе перед іноземцем, про що працівники КДБ дізналися завдяки підслуховувальній апаратурі; в результаті в наступні місяці З. Франко було заборонено зустрічатися із представниками діаспори [4, арк. 186–187]. У вересні 1975 р. через захід «Т» було встановлено, що під час чергової зустрічі З. Франко з іноземцем Кардашем (туристом із Австралії) вона вже вела себе більш «слухняно» та говорила з позицій офіційної радянської пропаганди [6, арк. 76]. Влітку 1976 р. канадська туристка Скрипник (Ярмолюк) зустрічалася у Львові із місцевими дисидентами М. Горинем, А. Пашко та М. Косівим, намагалася дізнатися про обставини арештів поетів Ігоря та Ірини Калинців, Василя Стуса; працівники КДБ отримали інформацію про зміст розмов завдяки використанню прослуховувальної апаратури [7, арк. 109].

Використання кадебістами заходу «Д» (проведення таємного обшуку) стало ключовим під час спецоперації щодо недопущення передачі за кордон № 9 самвидавного часопису «Український вісник». Підготовлений дисидентом С. Хмарою в кооперації із журналістами Олесем Шевченком та Віталієм Шевченком новий номер журналу за кордон мав передати Роман Наконечний – продавець львівського магазину «Мистецтво». Завдяки мережі агентів працівники КДБ дізналися про це і у вересні 1975 р. здійснили на квартирі Р. Наконечного негласний обшук. Серед самвидавних матеріалів було виявлено загорнену в газету непроявлену фотоплівку. Під час перегляду плівки в лабораторії Львівського управління КДБ виявилось, що на ній знято друкований текст № 9 «Українського вісника», який був датований груднем 1974 р. Зрештою, кадебісти таємно замінили фотоплівку на квартирі Р. Наконечного іншою, ідентичною на вигляд, яка була спеціально виготовлена в лабораторії КДБ. На оновленій фотоплівці більшість кадрів було неможливо прочитати, було імітовано ознаки несправності фотоапарата. Зрештою, в результаті підступних дій КДБ цей номер часопису так і не побачив світ [6, арк. 66; 17, с. 206].

З іншого боку, КДБ докладав значних зусиль для того, щоб дискредитувати український дисидентський рух в очах діаспори. З цією метою використовувалися окремі лідери руху спротиву, які змушені були піти на співпрацю із режимом. Їхні праці із «викриттям» власних поглядів, випадками проти «українського буржуазного націоналізму» часто публікувалися у газеті «Вісті з України» (рупор радянської пропаганди в середовищі діаспори), передавалися по радіо.

Зокрема, у квітні 1974 р. у газеті «Вісті з України» було опубліковано статтю-рецензію Зіновії Франко під назвою «Плям не змити» на книгу «Свастика на сутанах», присвячену викриттю «зрадницької ролі керівників уніатської церкви в Україні в період Другої світової війни» [4, арк. 80]. Через місяць у цьому ж періодичному виданні побачила світ рецензія дисидента Івана Дзюби на фільм «Вбивця відомий» про «злочинства оунівських ватажків» [4, арк. 78]. У травні 1975 р. по радіо за кордон було передано статтю того ж таки І. Дзюби «Шлях вибрано назавжди», написану в дусі офіційної радянської пропаганди; одночасно її опублікували в пресі [6, арк. 67]. Такі публікації підривали довіру з боку діаспори не тільки до окремих постатей, а й до всього українського дисидентства.

Часто з ініціативи КДБ на Захід передавалася компрометуюча інформація і про дисидентів, які, незважаючи ні на що, таки продовжували боротьбу з режимом. На початку 1975 р. по контрольованому спецслужбою каналу через польського агента «Гервазія» у ЗЧ ОУН передали наклепницькі відомості про політичних в'язнів В'ячеслава Чорновола, Івана Геля, Михайла Осадчого [5, арк. 79]. У першій половині 1976 р. «оперативно вигідну» та узгоджену із 5-м Управлінням КДБ при РМ СРСР інформацію про З. Франко, І. Дзюбу, а також політв'язнів Івана Світличного та Данила Шумука було передано під час проведення оперативних ігор із українськими діаспорними організаціями [7, арк. 107]. Максимального розголосу, в т. ч. і міжнародного, працівники КДБ надали ними ж інспірованому конфлікту між політв'язнями в мордовських колоніях за участі Валентина Мороза, Івана Геля, Данила Шумука, Михайла Осадчого, Василя Романюка та ін. Навесні 1977 р. у газеті «Вісті з України» в результаті багатоходової комбінації КДБ з'явилася стаття «Третій від заднього краю», спрямована проти В. Мороза, який був найбільш відомим та популярним українським дисидентом на Заході. У квітні 1977 р. В. Федорчук звітував перед партійним керівництвом про те, що авторитет В. Мороза «в націоналістичному середовищі» за кордоном значно підірвано [11, с. 105–106].

Через контрольовані КДБ канали в українські діаспорні організації передавалася інформація про те, що в сучасних умовах на території України небезпечно проводити діяльність щодо підтримки національного руху через загрозу репресій [3, с. 317–318].

Таким чином, контакти і взаємозв'язки між українськими дисидентським середовищем та

еміграційними організаціями в баченні КДБ були одним із ключових факторів продовження функціонування на території УРСР руху спротиву радянському режиму. У середині 1970-х рр., у рамках загальної кампанії КДБ щодо посилення тиску на український дисидентський рух, значні зусилля спецслужби було спрямовано саме на недопущення контактів його учасників із представниками діаспори. Діяльність працівників КДБ у цьому руслі координувалася і спрямовувалася безпосереднім керівництвом спецслужби в особі голови КДБ СРСР Ю. Андропова та голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука. Усі заходи кадебістів можна поділити на відкриті та секретні. Най-

більш важливу роль під час перехоплення каналів зв'язку між дисидентами та діаспорою виконували таємні агенти КДБ, які часто підставлялися туристам з числа еміграції в УРСР. У такий спосіб зав'язувалися передумови для розгортання оперативних ігор КДБ із діаспорними організаціями, які могли тривати роками або й десятиліттями. Допоміжну роль виконували прослуховування помешкань українських дисидентів, а також проведення в них таємних обшуків. Інформаційним прикриттям зусиль КДБ були спеціально організовані кампанії щодо дискредитації в діаспорному середовищі як окремих дисидентів, так і всього руху спротиву.

Список літератури:

1. Антонюк Я., Трофимович В. Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.). *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 114–125.
2. Бажан О., Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / НАН України. Інститут історії України. К. : Рідний край, 2000. 616 с.
3. Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.) : Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. К. : Смолоскип, 2017. 656 с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 1035. 400 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. 377 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. 311 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. 326 арк.
8. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 144 с.
9. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. К. : Кліо, 2019. 248 с.
10. Оловянников Я., Шевчук В., Нерушенко В., Голушко Н. Чернов В. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов : учебное пособие. Москва, 1978. 200 с.
11. Паска Б. Кампанія дискредитації дисидента Валентина Мороза з боку радянського режиму. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці : Чернівецький університет, 2018. № 2. С. 103–110.
12. Паска Б. Оперативно-технічні засоби КДБ у боротьбі проти українського національного руху в 1970-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук : Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. Вип. 55. Т. 2. С. 10–16. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/55-2-2>.
13. Паска Б. Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук : Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. Вип. 52. Т. 3. С. 14–20. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.
14. Паска Б. Таємні агенти КДБ у боротьбі проти українського національного руху в 1970-х рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 101–106. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.17>.
15. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
16. Сіромський Р. Права людини в УРСР у публічному просторі та зовнішній політиці Канади (1945–1991 рр.). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. 460 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/dis_siromskiy.pdf.
17. Paska B. The KGB measures against the editorial board of the restored self-published magazine “Ukrainiskyi Visnyk” under the Ukrainian SSR Council of Ministers (the mid – second half of the 1970s). *East European Historical Bulletin – Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*. 2022. Issue 25. P. 200–212. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.25.269579>.

Paska B.V. THE ACTIVITIES OF THE KGB IN PREVENTING RELATIONS BETWEEN UKRAINIAN DISSIDENTS AND DIASPORA ORGANIZATIONS IN THE MID-1970S.

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the activities of the State Security Committee (KGB) regarding the interruption of contacts between the Ukrainian dissident circle and emigrant organizations in the mid-1970s. The source base of the article is based on previously classified materials of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU). The methodological basis of the article is the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a set of general scientific and special historical methods. The author concludes that the contacts and relationships between the Ukrainian dissident circle and emigration organizations, in the view of the KGB, were one of the key factors in the continuation of the movement of resistance to the Soviet regime on the territory of the Ukrainian SSR. In the mid-1970s, as part of the KGB's purposeful campaign to increase pressure on the Ukrainian dissident movement, significant efforts of the special service were aimed precisely at preventing its members from having contact with representatives of the diaspora. The activities of the KGB employees in this direction were coordinated by the direct leadership of the special service, represented by the head of the KGB of the USSR Yuriy Andropov and the head of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR Vitaliy Fedorchuk. All activities of KGB employees can be divided into open and secret. Secret agents of the KGB played the most important role in intercepting communication channels between dissidents and the diaspora. They often made acquaintances with tourists from the Ukrainian emigration under the guise of dissidents. In this way, the prerequisites were laid for the deployment of operational games of the KGB with emigrant organizations, which could last for years or even decades. Auxiliary methods were wiretapping the homes of Ukrainian dissidents, as well as conducting secret searches in them. The informational cover for the KGB's efforts was specially organized campaigns aimed at discrediting both individual dissidents and the entire Ukrainian resistance movement in the diaspora environment.

Key words: *Ukrainian dissident movement, Ukrainian diaspora, State Security Committee (KGB), Soviet regime, secret agents, the general pogrom of 1972–1973.*

Тоцька С.І.

Запорізький національний університет

**РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА НА ТЕРИТОРІЇ М. ПОЛОГИ
(ЛЮТИЙ 2022 – ЛЮТИЙ 2023 РР.)**

У статті здійснено спробу дослідження подій російсько-української війни на території м. Пологи протягом лютого 2022 – лютого 2023 рр. Адже на сучасному етапі розвитку історичної науки посилюється інтерес до дослідження російсько-української війни. З лютого 2014 р. росія здійснила напад на територію України та анексувала Крим, Донбас. 24 лютого 2022 р. відбулося повномасштабне вторгнення російських військ на територію всієї України. Саме з лютого 2022 р. на території м. Пологи, одного з районних центрів Запорізької області, почалися підготовчі процеси до війни, а з березня 2022 р. військові дії, адже саме через м. Пологи всі місяці повномасштабної війни простягається лінія фронту. Важливим є дослідження проявів російсько-української війни на території м. Пологи, як одного з ключових міст запорізького напрямку. Актуалізація полягає в ретельному та негайному вивченні питання та перебігу російсько-української війни у м. Пологи як складової загальнодержавного явища, адже війна посилює небезпеку не тільки всередині України, але за її межами, створюючи дисбаланс сил на європейському континенті. Сучасна російсько-українська війна стала поворотним моментом новітньої України, нації. Ми творимо нову історію, а отже творимо нових себе; модерну, європейську державу. У статті досліджено російсько-українську війну в м. Пологи. Встановлено хроніку подій (лютий 2022 – лютий 2023 рр.) Визначено етапи війни у м. Пологи та Героїв російсько-української війни з м. Пологи (лютий 2022 – лютий 2023 рр.) Зроблено висновок про специфіку перебігу подій російсько-української війни на території м. Пологи. Визначено її особливості. Вперше зроблено спробу комплексного дослідження року окупації під час російсько-української війни (лютий 2022 – лютий 2023 рр.)

Ключові слова: російсько-українська війна, росія, агресія, Пологи, Україна.

Постановка проблеми. У лютому 2014 р. росія здійснила вторгнення на територію України, анексувавши Крим, потім захопивши Донбас. Гібридна війна між росією та Україною тривала до 24 лютого 2022 р., коли відбулося повномасштабне вторгнення російських військ в Україну, всупереч міжнародним нормам права та звичаям ведення війни. Маємо актуалізувати питання російсько-української війни, та її гострої фази, починаючи з лютого 2022 р., через неоднозначну інтерпретацію російською історіографією військово-політичних та економічних подій, що відбуваються на території України, причин агресії росії проти України і т.п. Актуальність полягає в розумінні та сприйнятті важливості вивчення російсько-української війни у тому числі й у м. Пологи, як одного з ключових міст запорізького напрямку, допоки пам'ять сучасників не зазнала трансформації.

Аналіз джерел та останні публікації. На сучасному етапі розвитку історичної науки посилюється інтерес до російсько-української війни. У науковому колі дослідження проблематики

війни відбулися у трьох ключових напрямках: доробки українських, зарубіжних та російських дослідників. В. Василенко у роботі «Російсько-українська війна 2014 р.: причини, перебіг та політико-правові оцінки» засудив дії росії проти України [2]. Професори Ф. Турченко та Г. Турченко у праці «Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові», розглядають передумови появи у 1764 р. проекту «Новоросія» і спроби його реалізації [11, 12]. Я. Верменич у роботі «Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України» аналізує думку американських та європейських аналітиків та наполягає на трактуванні війни, як штучної, диверсійної, гібридної [3]. В. Смолій, С. Кульчицький, Л. Якубова у роботі «Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України» висвітлили поступове «захоплення» України ідеями «Русского мира» та протидію їм [14]. Серед зарубіжних дослідників виділимо роботу Ю.Фельштинського та М. Станчева «Третя світова: Битва за Україну», де показано російсько-український конфлікт, як передумову до Третьої світової війни з провокації

росії [13]. Російські дослідники: В. Журавль «Русский мир в Україні: проблеми і перспективи», Д. Данілов «Стратегія національної безпеки України: можливі наслідки російсько-українських відносин» видають статті у щорічному виданні «Современная Европа» [15]. І. Клямкін у роботі «Нелегальна війна» показує Революцію Гідності, як причину прориву імперських планів в Україні, створення псевдо республік, «повернення» Криму росією стало обґрунтованим, зрозумілим явищем [15]. Отже, питання російсько-української війни на території м. Пологи не досліджено.

Джерельна база дослідження представлена фото та кінодокументами військового вторгнення російських окупаційних військ на територію м. Пологи. Для більш детального розуміння проблеми досліджено та проаналізовано нормативні документи (Стратегія національної безпеки України, Закон України «Про основи національної безпеки України», резолюція 2022 р. «Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України») та інші. Використано матеріали місцевої та центральної періодичної преси, які дозволяють зрозуміти специфіку російсько-української війни на території м. Пологи Запорізької області.

Метою пропонованої статті є характеристика специфіки російсько-української війни на території м. Пологи (лютий 2022 – лютий 2023 рр.)

Виклад основного матеріалу. З 24 лютого 2022 р., м. Пологи готувалося до складного часу. Місто знаходиться на перетині важливих транспортних шляхів, зокрема траса Запоріжжя-Маріуполь, яка веде до Донецької області; сусідство Пологівського району з Великою Новосілкою, Вугледаром та Волновахою; розташування на території Поліг вузлової залізничної станції [9]. З ранку 24 лютого 2022 р. на кожній заправці створилися черги з автомобілів, які виїжджали з міста. Інфраструктура, магазини, лікарня, школи працювали протягом дня, окрім банків, які одразу припинили свою роботу [4]. Діючого мера міста Ю. Коноваленко окупанти примушували працювати на росію, але він відмовився, за що його тричі водили на розстріл [5]. З 24 лютого до початку березня 2022 р. полівці допомагали місцевій тероборні. 26–27 лютого 2022 р. на території редакції місцевої газети «Пологівські вісті» люди готували коктейлі молотова для того, щоб на трасі Запоріжжя-Маріуполь, яка проходить вздовж м. Пологи місцеві жителі з власних домівок «зустріли» ворожу техніку, а вояки Пологівської територіальної оборони змогли зупинити окупантів [9]. За

декілька днів до початку наступу російських військ на м. Пологи комунальники міста зняли всі дорожні знаки, щоб дезорієнтувати окупантів [7]. 2 березня 2022 р. під час оголошення повітряної тривоги в Запорізькій області військові підірвали мости, щоб окупанти не змогли пройти по новій трасі через села Вербове, Новофедорівку до м. Оріхова [6]. 3 березня 2022 р. загарбники почали штурм м. Пологи. До міста ворожі війська заїхали зі сторони населених пунктів Мелітополь, Чернігівка та Токмак. Перший бій, з 2 на 3 березня 2022 р. тривав майже 8 годин. Бійці Пологівської територіальної оборони не мали зброї, щоб повноцінно захистити місто, але довгий час тримали оборону, що дало змогу укріпитися м. Оріхову та м. Гуляйполе [9]. З 3 до 17 березня 2022 р. м. Пологи перебувало без зв'язку, інтернету, світла, води та газу – виникла гуманітарна катастрофа [4]. На початку березня 2022 р., коли до міста прорвалися окупаційні російські війська, частина містян пішли мародерити магазини, аптеки, все, що залишилося [9]. З 3 березня у м. Пологи окупанти розбомбили всі банки, банкомати, магазини, аптеки. Не залишилось жодного вцілілого ринку [4]. 4 березня 2022 р. через вул. Червону у м. Пологи російські війська почали стягувати техніку з бердянського напрямку. Місцевий мешканець мав необережність виїжджати на власному автомобілі в цей час зі свого двору, через що був розстріляний. У той же час росіяни розстріляли молоде подружжя з маленькою дитиною, яке з Києва приїхало до батьків в м. Пологи. Не було жодного зв'язку з зовнішнім світом люди вмикали радіо [5]. 6–7 березня 2022 р. відбувся перший масштабний обстріл м. Пологи. Окупанти били по місту з мінометів, РСЗВ «Град», «Ураган» та «Смерш». Під час обстрілу розбомбили центр міста, зруйнували адміністративні будівлі, в тому числі міську раду, районну раду. Окупанти переміщалися з місця на місце та з танків вибірково цілили в будинки, згодом стало відомо, що це були будинки людей, які допомагали територіальній обороні (готували їжу, робили коктейлі Молотова і т.п.), представники місцевих засобів масової інформації, родини атовців, підприємці тощо [6]. 14–15 березня 2022 р. російські війська провели обстріл частини житлових кварталів м. Пологи «Червоний висілок» під час, якого загинуло 20 мирних жителів та 12 військових підрозділу Пологівської територіальної оборони [7]. У березні 2022 р. до рук окупантів потрапили так звані «розстрільні списки», з якими бойовики шукали представників АТО, місцевої самообо-

рони, активістів з проукраїнською позицією, волонтерів і т.п. [4] 3 березня 2022 до лютого 2023 рр. окупанти селилися до пустих будинків місцевих мешканців [6]. Кожного місяця окупанти проводили ротацію. У травні 2022 р. до м. Пологи зайшли підрозділи з Донбасу, які відбирали у місцевого населення автомобілі. Найманці ДНР та ЛНР говорили, що вони прийшли «звільняти» мешканців м. Пологи від так званого «нацистського київського режиму», адже «Україна 8 років бомбила Донбас». Задля залякування місцевих стріляли по ногах людям, говорили, що «Україна вже ніколи не повернеться до м. Пологи» [5]. 7 травня 2022 р. підрозділи сил оборони Збройних сил України на території ПрАТ «Пологівський олійноекстракційний завод» знищили склад боеприпасів та техніку ворога [5]. Того ж дня, російські війська обстріляли ПрАТ «Пологівський олійноекстракційний завод», один з найбільших в Європі з виробництва олії, бюджетоутворююче підприємство міста. Відбулося загорання баків з олією, технічним маслом та топливом [7]. 8 травня 2022 р. росіяни знищили близько 20 власних автомобілів, бо відмовлялися їхати на лінію фронту [6]. 20 травня 2022 р. росіяни знову завезли військову техніку на територію ПрАТ «Пологівський олійноекстракційний завод», того ж дня, військові Збройних сил України за допомогою беспілотника Spectator та 2С7 «Піон» знищило нову техніку окупантів [5]. У травні 2022 р. на територію м. Пологи припинили пропускати українські гуманітарні вантажі [7]. 16 червня 2022 р. близько 19.00 було знищено частину ворожих військ на території хімічного заводу «Коагулянт». Горіло приміщення площею 600–800 м² [6]. Протягом липня – серпня 2022 р. у м. Пологи відсутній будь-який зв'язок та інтернет. До кінця серпня 2022 р. окупанти змінили плати на зруйнованих вишках зв'язку та з'явився російський зв'язок. У липні-серпні 2022 р., агресори проводили обстріли мирних кварталів Поліг, переганяли техніку з Маріуполя через Бердянськ та з Криму через Мелітополь, укріплювали першу лінію оборони, яка знаходиться при в'їзді до м. Пологи [7]. 3 1 вересня 2022 р. продукція завозиться з окупованих територій: Бердянська, Мелітополя, анексованого Криму. 3 жовтня 2022 р. жоден мешканець м. Пологи не може виїхати на підконтрольну Україні територію та навпаки [5]. 14 грудня 2022 р. артилеристи ЗСУ знищили окупантів на території автомобільної інспекції та одного з дитячих садочків у центрі м. Пологи. 17 грудня 2022 р. знищено розташування росіян на базі підприємства «Полі-

техніка». 20 грудня 2022 р. знищено російських бойовиків на території Пологівської районної центральної лікарні, пологівського універмагу та відділку поліції [6]. 28 грудня 2022 р. окупанти заклали вибухівку та підірвали пішохідний міст через залізничне полотно з центру міста до району «Червоного виселку», задля того, щоб місцеві мешканці не підіймалися на міст та не телефонували рідним, а на думку окупантів, щоб партизани не передавали інформацію українським військовим [4]. 13 січня 2023 р. російські війська здійснили обстріл центральної частини м. Пологи, поціливши у цивільні багатоповерхівки. Звинувачили у бомбардуванні міста Збройні сили України. 14 січня 2023 р. окупанти провели масований обстріл м. Пологи. Поцілили в магазин «Берендей» поряд з комендатурою, яка знаходиться на території Пологівського лісомисливського господарства [7]. 3 січня 2023 р. в м. Пологи в обіг введено російські рублі. Люди змушені їхати до Мелітополя чи Бердянська для того, щоб зняти кошти з банкоматів, а потім обміняти на рублі. Міняти доводиться, адже на ринку українські гривні не приймаються. У деяких магазинах, які відбудовані окупантами місцеві мешканці, продають екіпірування для російських військових, зброю та їжу [7]. 17 січня 2023 р. на території м. Пологи знищено казарму російських військ разом з особовим складом, в цей же час росіяни здійснили обстріл місцевого населення. 19 січня 2023 р. росіяни проводять обшуки будинків місцевих мешканців м. Пологи, при перевірці телефонів приділяють особливу увагу додаткам, де зображено українську символіку (Дія, Сигнал і т.п.), шукають канали у месенджерах Viber, Telegram. При виявленні цих додатків забирають населення на підвал та катують. 30 січня 2023 р. ЗСУ вкотре знищили ворожі угруповання та склади на території заводу «Мінерал» та на території видобування каолінових руд на території м. Пологи; цього ж дня російські бойовики здійснили обстріл цивільної інфраструктури м. Пологи та через засоби масової інформації звинувачили в цьому ЗСУ [9]. 1 лютого 2023 р. пройшла ротація російських військ, до м. Пологи завезено велику колону гусеничної та колісної техніки. 3 лютого 2023 р. на території м. Пологи розвішано синьо-жовті флаєри із зображенням жовтої стрічки та написами «Пологи – українське місто», «Не беріть російські паспорти». Протягом дня росіяни здійснювали перевірки телефонів місцевих жителів та домівок пологівців. Близько 17.00 вечора ЗСУ знищили ворожі склади

окупантів на території заводу «Мінерал», «Дніпрокераміка» [4]. 5–7 лютого 2023 р. росіяни на території Пологівського олійноекстракційного заводу спалювали тіла. 13 лютого 2023 р. протягом дня відбувалися обстріли цивільної інфраструктури м. Пологи росіянами та знищення ЗСУ ворожих складів та угруповань. По місту їздило близько 10 тентованих вантажівок з написом «Груз-200» та «Груз-300» [7]. 18 лютого 2023 р. до м. Пологи заїхали підрозділи федеральної служби безпеки російської федерації та російська гвардія для перевірки жител, телефонів місцевих жителів, у разі виявлення патріотів України проводили катування [5]. 24 лютого 2023 р., у річницю повномасштабного вторгнення російської федерації до України пологівці вийшли з плакатами про своє рідне м. Пологи з проханням деокупації у Польщі, Німеччині, Італії, Туреччині та у більшості міст України [7]. 3 березня 2022 р. у м. Пологи російські війська створили комендатуру (постійно змінюють її місце знаходження). При комендатурі є підвал для катування так званих «бандеронацистів». Хлопців, чоловіків, жінок та дівчат різного віку перехоплювали при перетині міста з району «Червоний виселок» до центральної частини та катували, змушували здати позиції пологівської територіальної оборони, ЗСУ, віддати зброю, військове обладнання, змушували розповісти, де в м. Пологи проживають азовці та айдарівці. 3 квітня до початку вересня 2022 р. пологівці змушені ходити до комендатури, адже там видавалися перепустки для виїзду з міста. Без перепустки неможливо було перетнути бодай один з блокпостів, яких по місту було близько 10. Під час отримання перепустки окупанти проводили фільтраційне опитування всіх членів родини, які намагалися виїхати з міста. В кінці серпня 2022 р. комендатура м. Пологи припинила видавати перепустки представникам освіти, лікарям і т.п., змушуючи останніх працювати на себе. До міста потрапляли чеченці, росіяни, абхазі, кадірівці, буряти, останніми на початку лютого 2023 р. дійшли так звані вагнерівці. 3 березня 2022 до січня 2023 рр. відбулася зміна комендантів міста від окупантів, ними були: «Бобер», «Крот», «Зенит», «Злой» [4]. Зі слів голови м. Пологи, за офіційними даними, всього у м. Пологи призупинено трудові відносини зі 113 особами, які пішли працювати на бік окупантів. Попри це м. Пологи активно протистоїть ворожим військам, у місті діють партизани, організація «Жовта стрічка» і т.п. [4]. Протягом окупації м. Пологи, з березня 2022 по січень 2023 рр. час від часу російські

військ глушать зв'язок, бо через трасу Запоріжжя-Маріуполь, яка проходить через м. Пологи окупанти часто переганяють техніку [6; 7]. Після кожної зміни технічного або особового складу окупанти проводять так звані зачистки населення [6]. Пологівський обласний центр соціально-психологічної реабілітації дітей Запорізької обласної ради з березня 2022 р. став базою зосередження всіх організацій міста, які були українськими та не працювали на росію. 3 липня 2022 р. росіяни звідти вигнали всі українські служби та зосередилися на видачі російської гуманітарної допомоги з притулку та спортивної школи, які знаходяться поруч [5]. Щодо інфраструктури та комунальних благ у м. Пологи склалася надзвичайна ситуація. З 3 до 17 березня 2022 р. населення міста переживало період захоплення міста окупаційними військами. У цей час містяни жили в підвалах без води, світла, газу та опалення, бо все було зруйновано та лагодити щось було неможливо під постійними обстрілами. 3 травня 2022 р. і до сьогодні відсутнє газопостачання, адже між Гуляйполем та Пологами проходить лінія високого тиску і вона була знищена внаслідок обстрілу росіян. Електрика та вода з'являється після припинення обстрілів міста та проведення відновлювальних робіт [7]. Пологівська районна лікарня перетворена ворожими військами з 2 квітня 2022 р. на військовий госпіталь, тому по периметру об'єкту було розвішено таблички з написами «Міни», «Стой, стрелять буду», «Машина стой мина» та виставлено охорону. Виділена лише маленька частина, де знаходилася єдина в місті аптека. До аптеки до кінця липня 2022 р. представники ДСНС привозили найнеобхідніші ліки, які люди могли придбати. Наприкінці грудня 2022 р. росіяни вивезли все обладнання лікарні, навіть матраци, подушки та хірургічне обладнання, посуд з лікарняної їдальні [4; 5]. Протягом травня 2022 – січня 2023 рр. окупантами зруйнована вся інфраструктура міста: Пологівський олійноекстракційний завод, частину залізничної дороги та станції, товариство «Гірничодобувна компанія Мінерал», «Дніпрокераміка» та багато інших промислових об'єктів [7]. Зі слів мера м. Пологи, з кінця серпня 2022 р. окупанти почали відбудовувати одну зі шкіл міста (школа номер 4), яка з жовтня 2022 р. почала працювати за російською програмою. Всього до школи в м. Пологи ходить близько 400 дітей; було набрано вчителів з м. Пологи, які перейшли на бік загарбників. Школа працює не постійно, бо місто знаходиться під обстрілами окупантських військ і

зادля провокацій росіяни інколи припиняють навчальний процес, говорячи, ніби обстріл ведуть Збройні сили України [4]. Частина вчителів, які співпрацюють з окупантами, змушують батьків віддавати дітей на навчання до російської школи, погрожуючи тим, що відберуть дітей та відправлять до притулку в Токмак чи Мелітополь [4].

Висновки. Отже, з 24 лютого 2022 р., після повномасштабного вторгнення росії до України, на території м. Пологи, одного з районних центрів Запорізької області, почалася підготовка до війни; з березня 2022 р. військові дії, адже саме через м. Пологи всі місяці війни простягається лінія фронту. Серед місцевого населення є ті, хто прагнуть й чекають на повернення до України, а є зрадники, прихильники росії. З 24 лютого 2022 р. полівці боронять рідний край та Україну: Р. Кодак, В. Поліно, Д. Арабаджи, Р. Семененко, О. Чубашев – Рекрут, Д. Єфіменко (загиблі); С. Горулько, В. Болестев, М. Болестев, В. Науменко, Є. Кирилов, І. Яланський, Р. Жеребко, О. Загорулько, В. Глух, О. Пташинський та багатьох інших Героїв

сьогодення, які продовжують захищати рідну землю у складі Збройних сил України.

Загалом, можемо виділити 4 етапи перебігу подій під час російсько-української війни у м. Пологи протягом лютого 2022 – лютого 2023 рр.: 1 етап (лютий – березень 2022 р.) – підготовчі процеси у м. Пологи до протистояння російським військам, взаємодопомога задля захисту рідного міста; 2 етап (березень-червень 2022 р.) – початок окупації у м. Пологи, російські війська проводять масштабні обстріли міста та намагаються виявити противників росії та патріотів України, волонтерів тощо; 3 етап (липень – листопад 2022 р.) – впровадження нових порядків окупантами, створення постійної військової комендатури на території м. Пологи, відкриття росіянами шкіл для місцевого населення; 4 етап (грудень 2022 – лютий 2023 рр.) – активізація бойових дій на території м. Пологи: щоденні бомбардування місцевого населення російськими військами та знищення ворожих сил, складів та угруповань окупантів Збройними силами України.

Список літератури:

1. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ, 2016. 248 с.
2. Василенко В. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. Український Тиждень. 2014. 23 жовтня. С. 30–37.
3. Верменич Я. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. Київ, 2018. 256 с.
4. Інтерв'ю С. Тоцької з мером Поліг Ю. Коноваленко. Пологи. 05.01.2023 р.
5. Інтерв'ю С. Тоцької з переселенкою Юлією з м. Пологи. 23.12.2022 р.
6. Інтерв'ю С. Тоцької з переселенкою Іриною з м. Пологи. 12.11.2022 р.
7. Інтерв'ю С. Тоцької з переселенкою Ольгою з м. Пологи. 11. 11. 2022 р.
8. Офіційський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років). Ужгород: РІК-У, 2018. 312 с.
9. Падюк Ф. «Нам всюду двери открыты, тут всё наше». Як живуть окуповані Пологи. *Українська Правда*. 2022. 13 травня.
10. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України. Київ, 2016. 564 с.
11. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764-2014. Ювілей на крові. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. 158 с.
12. Турченко Ф. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. НАН України, Інститут історії України. Київ: 2015. 165 с.
13. Фельштинський Ю., Станчев М. Третя світова: Битва за Україну. Київ, 2015. 408 с.
14. Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму. Київ, 2018. 227 с.
15. Клямкин И. Нелегальная война. Год второй. Москва, 2016. 236 с.

Totska S. RUSSIAN-UKRAINIAN WAR ON THE TERRITORY OF POLOHY (FEBRUARY 2022 – FEBRUARY 2023)

The article analyzes the events of the Russian-Ukrainian war on the territory of the town of Polohy from February 2022 to February 2023. Since February 2014, Russia has attacked the territory of Ukraine and annexed Crimea and Donbas. On February 24, 2022, a full-scale invasion of Russian troops took place on the territory of Ukraine. It was in February 2022 that preparatory processes for war began in the territory of the town of Polohy, one of the district centers of the Zaporizhzhia region, and from March 2022, military operations began. The front line of the full-scale war stretched through the town of Polohy all months. It is

important to study the manifestations of the Russian-Ukrainian war on the territory of the town of Polohy, as one of the key cities of the Zaporizhzhia region. The update consists in a thorough and immediate study of the issue of the Russian-Ukrainian war in the town of Polohy as a component of a national phenomenon, because the war increases the danger not only inside Ukraine, but outside its borders. The modern Russian-Ukrainian war became a turning point for the modern Ukraine, the nation. We create a new history, and therefore we create new selves; a modern, European state. The article examines the Russian-Ukrainian war in the town of Polohy. A timeline of events was established (February 2022 – February 2023). The stages of the war in the town of Polohy and the Heroes of the Russian-Ukrainian War were determined. Its features are determined. For the first time, an attempt was made to conduct a comprehensive study of the year of occupation during the Russian-Ukrainian war in the town of Polohy.

Key words: *Russian-Ukrainian war, russia, aggression, Polohy, Ukraine.*

УДК 94:[631.115.8:636.52/.58](045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.12>

Трояк Я.О.

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПОЧАТОК ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА «КООПТАХ»

Стаття присвячена Всеукраїнському кооперативному товариству по збуту і експорту продуктів птахівництва «Кооптах»

Автором також широко аналізується кропітка, повсякденна організаційно-виробнича робота різних ланок «Кооптаху», спрямована на інтенсифікацію всіх сторін селянського птахівництва: розвиток організаційної мережі спеціалізованих птахівничих товариств, піднесення рівня племінної роботи, створення сучасної мережі заготовок, зберігання та експорт птахівничої продукції. Спеціальна увага приділена розвитку зовнішньоекономічній діяльності «Кооптах».

Показано ефективні механізми побудови відрегульованої системи збору, переробки і зберігання продукції, що дозволяло максимально використовувати вигоди сезонної кон'юнктури, і в результаті чого «Кооптах» досягав значних успіхів у постачанні високоякісної продукції птахівництва не лише на внутрішні, а й на зарубіжні ринки. Зазначено, що саме вплив кооперативної роботи на покращення продукції птахівництва призвів до збільшення частки від її реалізації в бюджеті українського селянина. Це вело до охоплення птахівничою кооперацією все більшої кількості селянських господарств та розширення джерел грошових надходжень, саме про це дана стаття.

Всеукраїнське кооперативне товариство «Кооптах», виступало як найбільш потужна спеціальна птахівнича система не лише України, але і СРСП в цілому. Створення Всеукраїнського центру «Кооптах» було обумовлене тим величезним товарним потенціалом, яким володіло птахівництво. На початку 1920-х років воно, в основному, було натуральним, але при цьому мало чудові перспективи для подальшого розвитку, не в останній мірі, завдяки компактності і простоті зберігання продукції.

Кожен крок «Кооптаху» у зміцненні матеріально-технічної бази сприяв збільшенню випуску продукції. Відповідно, відбувалось якісне розширення сфер діяльності.

Ключові слова: Кооптах, Сільський господар, птахівництво, яєчний експорт, товарний потенціал, племрозплідник.

Постановка проблеми. Пріоритетним завданням новоутвореного Всеукраїнського товариства «Кооптах», яке перейняло на себе всі види і обсяги роботи у сфері птахівництва по збільшенню обсягів виробництва, заготівлі і збуту продукції птахівництва. Важливим було і завдання уникнути шкідливого паралелізму та конкуренції в птахівничій роботі, які побутували через діяльність в цій сфері різних видів не лише сільськогосподарської, а й споживчої кооперації. Важливим видом діяльності «Кооптаху» стало також налагодження спільного виступу з продуктами птахівництва різних кооперативних організацій на закордонному ринку.

Птахівництво традиційно вважалося в Україні «другорядною галуззю» селян-

ського господарства, а перші місця по «престижу» займали рільництво і тваринництво. Поступове зменшення в наслідок приросту сільського населення землі, пересічного земельного наділу селянського двору, а отже виникнення аграрного перенаселення, поява більш, ніж півтора мільйона нових господарств привели до ряду негативних явищ, серед яких, наприклад, збитковість утримання робочої худоби при недостатній землезабезпеченості. Адже власники не лише більшості незаможних господарств, але і деякої частини середняцьких просто не мали змоги утримувати за цих умов робочу худобу.

За цих умов на селі постала нагальна проблема розвитку таких видів селянського господарства, які потребували не так, як

земельної площі, як затрат робочої сили. Чильне місце серед них займало і птахівництво. Дослідження всіх аспектів проблеми інтесифікації селянського птахівництва і є метою нашої публікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Корисними для дослідження даної проблематики є наукові напрацювання провідних українських дослідників, які в тій чи іншій мірі торкалися проблем, пов'язаних з організаційним становлення та розвитком виробничої діяльності всеукраїнського товариства «Кооптах» С. Кульчицького [1–2], В. Марочка [3] та А. Морозова [4–5], В. Лазуренка [6], К. Панченка [7–8], А. Лубчинського [9].

Теоретичним засадам діяльності, як кооперації в цілому, в умовах радянської дійсності доби НЕПу значну увагу приділяв С. Кульчицький. Він всебічно проаналізував широке поле адміністративно-правових чинників середини 20-х років, які, так чи інакше, впливали чи то на успіх чи навпаки утруднювали діяльність спеціалізованих мереж сільськогосподарської кооперації. Суто практичним проблемам кооперативної діяльності на селі приділяв увагу В. Марочко. Проблеми та розвиток господарського характеру, які змальовували всі аспекти виробничої діяльності всіх ланок мережі «Кооптах» приділяли увагу А. Лубчинський та В. Лазуренко.

Проблеми фінансово-економічного забезпечення діяльності спеціалізованої сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу, в тому числі мережі «Кооптах», неодноразово висвітлював у своїх працях А. Морозов.

Регіональні аспекти діяльності птахівничої кооперації аналізував К. Панченко. Він, зокрема, показав, що в різних природно-кліматичних зонах України, як-то Степ, Полісся, Лісостеп, діяльність «Кооптаху» мала певні відмінності.

Формулювання цілей статті. Метою статті є розкрити такі аспекти інтесифікації, як економічні, політичні, соціальні по створенню та розвитку нового товариства «Кооптах» в сільськогосподарській кооперації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретики, а, як правило, вони водночас були і практиками, кооперативного руху 1920-х рр. у своїх аналітичних матеріалах постійно звертали увагу на необхідність всебічно розвивати птахівничу кооперацію. Вони особливо наголошували на тому, що в Україні були дуже значні потенційні перспективи щодо розвитку саме птахівництва (дешеві кормами, земельні та демографічні

ресурси, природні умови, близькість до кордону), що мало неабияке значення для розвитку експорту. Вони пояснювали факт недостатньої уваги до цієї сфери лише неорганізованістю ринку та відсутністю у селянства достатніх знань сучасної зоотехніки вирощування продукції та збуту продуктів птахівництва. Відповідно, вони вважали, що чітко структурована, широко розгалужена система птахівничої кооперації швидко надолужить згаяне і ліквідує ці дефекти та прогалини [10, с. 82]. Слід відмітити, що саме продукція тваринництва і птахівництва давала можливість «триматися на плаву» багатьом незаможним господарствам, питома вага яких в загальній кількості селянських господарств в Україні була досить значною. Слід при цьому зазначити, що незаможні селянські господарства вже на середину 1924 р., завдяки спеціальним кооперативним програмам, які полегшували їм набуття повноправного членства, склали найбільшу частку кооперованого селянства. Так на 01.01.1924 р. їх кількість складала – 45%, а на 01.07.1924 р. – вже 58% [11, с. 7].

Власники селянських господарств часто шукали інших шляхів зростання доходності, серед яких було розведення худоби і птиці та переробка і збут продуктів птахівництва. В чисельних аналітичних матеріалах про роботу птахівничої кооперації, містяться твердження, що розвиток птахівництва в селянському господарстві не вимагає ні значних попередніх капітальних затрат, ні великих обігових коштів і, при належній організації його ведення, воно швидко стає вельми прибутковим. Це дає підстави вважати його найцікавішою галуззю для незаможницьких та середняцьких господарств [12, с. 221].

Яскравим показником великої зацікавленості українського селянства щодо всебічної участі в роботі спеціалізованої птахівничої кооперації є різнобічні статистичні дані. Так, наприклад, за попередніми даними на завершення 1927 календарного року товариств вище зазначеного типу планувалось організувати біля 50. Місця їх діяльності визначались районами найбільш інтенсивного розвитку птахівництва. Проте вже на середину 1927 р. активно функціонувало 120 таких товариств, а до середини 1928 р. їх кількість досягла – 170 [10, 83].

Динаміка зростання зацікавленості власників селянських господарств в роботі «Кооптаху», а отже і зростання його організаційної мережі добре видно із матеріалів наступної таблиці.

Водночас значно зросла також кількість членів-пайщиків «Кооптаху».

Таблиця 1

Динаміка збільшення спеціальних птахівничих товариств

Спец.мережа	01.10.1927	01.01.1928	За контр. цифр. на 01.01.1928	Прогнозовано на 01.01.1929
Кількість товариств 1-го ступеню	60	120	120	348
Членів	3360	7880	10080	124900
Спілок	3	6	6	12

[10, 83].

Таблиця 2

Динаміка зростання кількості пайщиків Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах»

	на 1 жовтня 1925 р.	на 1 січня 1927 р.
Райспоживспілок	11	20
Сільськогосподарських спілок	17	15
Споживчих товариств	543	751
Сільськогосподарських товариств	283	413
Разом	854	1198

[13, 166], [14, 229], [10, 83].

Наведені в таблиці данні свідчать, що потяг до участі у дуже економічно привабливій роботі «Кооптаху» яскраво проявлявся на всіх рівнях мережі сільськогосподарської кооперації.

За сприяння організаційно-господарських та, за тогочасною лексикою, агрокультурних тобто, зоотехнічних заходів Всеукраїнського центру «Кооптах» у малоземельних округах, селянські господарства були найбільш зацікавлені в розвитку птахівництва. Теоретики і практики кооперативного руху 1920-х рр. вказували на те, що хоч птахівництво тривалий час було в Україні досить непомітною галуззю господарства, проте, як вони це аргументовано доводили, воно мало великі перспективи для того щоб посісти одне із чільних місць в сільському господарстві України.

І. Батюк у праці «Сільськогосподарська кооперація на Україні» (1925 р.) наводить дані щодо того, що кожне навіть найбідніше господарство мало декілька курей. Він зауважує, що навіть при мінімальному розрахунку споживання по 5 десятків яєць на кожного споживача в рік, то дрібне господарство України продукувало до 300 млн. яєць лише для власного вжитку. Чисельні статистичні матеріали з економіки сільського господарства 20-х років також достатньо повно демонструють те, що птахівництво незаперечно мало значний товарний потенціал і перспективи подальшого розвитку.

Виходячи з вище зазначеного, маємо констатувати, що всебічна інтенсифікація птахівництва мала добрі перспективи і могла при належній організаційно-економічній організації внести

дуже суттєвий внесок як в зростання питомої ваги сільськогосподарського виробництва в народному господарстві, так і зростанню товарності, а отже і прибутковості, власне, селянських господарств. Однак, для швидкого організаційно-господарського і соціально-економічного розвитку птахівництва «Кооптаху» потрібно було вирішити ряд важливих завдань. Насамперед, на початковому етапі необхідно було об'єднати в спеціалізованій кооперативній мережі як найбільшу кількість дворів, товариств і спілок, щоб належно використати хоча б той досвід і напрацювання, які були накопичені в цій галузі в довоєнний час.

Вже перші кроки діяльності «Кооптаху» протягом 1924/1925 господарського року продемонстрували реальні можливості і відкрили нові шляхи подальшого розвитку. В цьому контексті, насамперед, постало питання про розширення організаційної мережі і технічно-операційної основи птахівничої кооперації. Реалізація, бодай і неповна цих завдань показала наступне: якщо до організації Всеукраїнського центру спеціалізованої птахівничої кооперації «Кооптах» в 1923 р. було заготовлено 106 вагонів яєць, то вже за неповний 1924 р. заготовив «Кооптахом» було заготовлено 779 вагонів, а в 1925 р. – 1751 вагонів або майже 18% заготовив усього СРСР [15, с. 16]. Про зацікавленість селянства щодо участі в роботі птахівничої кооперації яскраво свідчить і те, що на 1 січня 1927 р. у виробничій роботі «Кооптаху», в тій чи іншій мірі, було задіяно вже біля 4000 осередків сільськогосподарської кооперації різних

видів. Тогочасні науковці та практики-організатори кооперативної роботи одноставно відзначали стабільний процес посилення «стихійного прагнення населення до організацій птахівничих товариств» [10, с. 83]. Водночас значно зростає також кількість членів-пайщиків «Кооптаху».

Структура системи «Кооптах» організувалася наступним чином. У першу чергу було розпочато формування велико-районних товариств навколо добре обладнаних, в тому числі льодовнями, складів товариства «Кооптах». Наступним кроком стала організація мережі в найбільших містах і промислових центрах України: як-то Харків, Київ, Одеса, Катеринослав. Потім увагу було приділено організації густої мережі дрібно-районних товариств сільського типу. Радіус дії таких товариств, як правило, сягав 5–6 км. [16, с. 6].

В січні 1929 р. на сторінках офіційного часопису сільськогосподарської кооперації України «Кооперована громада» було розміщено ухвалу «Кооптаху» щодо принципу організації птахівничого товариства. Район діяльності такого товариства окреслювався територією в 4–6 тис. дворів з загальною кількістю птиці 40–60 тис. несушок, що давало змогу товариству заготувати мінімум 10–12 вагонів яєць [17, с. 45]. Для розуміння ваговитості цієї роботи зазначимо, що один вагон вмщував в середньому 1000 ящиків, в кожному з якого було 1.440 яєць. Середня ціна ящика яєць становила на внутрішньому українському ринку майже – 47 крб. Враховуючи ж те, що «Кооптах» працював в основному на експорт, збував свою продукцію за кордоном до то ж, як правило, в осінньо-зимовий період, то ціна ящика проданого піднімалась не менш, ніж втричі [18, с. 50].

Висновки. Відмічаючи високу організаційно-господарську ефективність діяльності Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту продуктів

птахівництва «Кооптах» в інтенсифікації птахівництва, все ж маємо зауважити, що в її роботі існували і недоліки. Ряд з них відзначавсь у відчитих Всеукраїнської спілки сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово-кредитної кооперації «Сільський господар». Спеціалісти «Сільського господаря» відзначали серед основних недоліків організації яєчно-птахівничого ринку такі як: відсталість техніки організації птахівництва в селянському господарстві, що, відповідно, звужувала товарні ресурси птахівничої продукції; недостатність мережі переробних підприємств та пунктів зберігання продукції (холодильники, пункти консервації вапном, склепи, потужності по переробці відходів, тощо); значна питома вага приватної заготівлі; недостатня технічна база по зберігання продукції на ринках реалізації, що підсилює вагу роздрібного продажу приватникам; наявність конкуренції на ринках заготівлі поміж Кооптахом та змішаними акційними товариствами тощо [19, с. 26]. Слід, однак, підкреслити, що незважаючи на ці та інші недоліки, вже протягом 1926–1927 календарних років Всеукраїнське кооперативне товариство зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах», виступало як найбільш потужна спеціальна птахівнича система не лише України, але і СРСР в цілому. Вона постійно збільшувала обсяги своєї роботи й питому вагу серед інших заготовачів [19, с. 26].

Отже, маємо належні підстави відзначити, що Всеукраїнським центром спеціалізованої птахівничої кооперації «Кооптах» було створено надійні організаційні, соціально-економічні та господарські засади програми розвитку птахівництва в Україні, які активно і стабільно втілювались в практику сільськогосподарського виробництва.

Список літератури:

1. Кульчицький С.В. Теоретичні аспекти нової економічної політики. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2000. С. 3–15.
2. Кульчицький С.В. Непівська концепція «кооперативного соціалізму». *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ, 2000. С. 85–114.
3. Марочко В.І. Сільськогосподарська кооперація в роки непу: особливості становлення та функціонування. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ, 2000. С. 115–141.
4. Морозов А.Г. Відбудова сільського господарства. *Історія українського селянства. Нариси: У 2-х т.* Київ: Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 26–44.

5. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. С. 275.
6. Лазуренко В.М. Роль сільськогосподарської кооперації у виробничому забезпеченні селянських господарств України (1922–1928 рр.). *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 27–31.
7. Панченко К. Організація збуту продуктів птахівництва. Харків: Всеукр. кооп.-видав. торговельн. союз, 1924. С.61.
8. Панченко К. Птахівнича кооперація. *Селянка України*. 1926. № 7. С. 14–15.
9. Лубчинський А.А. *Форми господарювання українського селянства в 20-і рр. ХХ ст. Вісник Кам'янець-Подільського університету імені І. Огієнка. Історичні науки*. 2015. № 1. С. 122–128.
10. Селівонів П. Підсумки роботи птахівничої кооперації України за 1927 рік. *Українське скотарство*. 1928. № 8-9 (серпень-вересень). С. 82–86.
11. Батюк І. Робота сільськогосподарської кооперації на Україні в 1924 р. *Земельник: місячник*. 1925. №2 (лютий). С. 4–12.
12. Матеріали про роботу «Кооптах 1927-1928 рр. (01.07.1927 – 01.10.1928 р.)». *ЦДАВО України*. Ф. 308. Оп. 1. Спр. 212. 321 арк.
13. Доповідна записка народного комісара зовнішньої і внутрішньої торгівлі УСРР до Української економічної наради» (01.06.1926 р.). *ЦДАВО України*. Ф.290. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 166–172.
14. Романюк І.М., Романюк Б.І. Господарська діяльність спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» у середині 20-х рр. ХХ ст. *Український селянин*. 2010. Випуск 12. С. 228–230.
15. Тертус О. Птахівничо-збутова робота української кооперації. *Сільський господар*. 1926. № 20-21. С. 16–18.
16. Відчит за 1927 рік Всеукраїнського кооперативного товариства по збуту і експорту продуктів птахівництва «Кооптах». Харків: Сільський господар, 1928. С.108.
17. Ухвала «Кооптах» про принцип організації птахівничого товариства. *Кооперована громада*. 1929. № 6. С. 45.
18. Раціоналізація мережі. *Коопероване село*. 1927. № 2-3. С. 50.
19. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1926–27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Харків: Сільський господар, 1928. С. 68.

Troyak Ya. ORGANIZATIONAL ESTABLISHMENT AND START OF PRODUCTION ACTIVITIES OF ALL-UKRAINIAN COMPANY «KOOPTAKH»

The article is devoted to the All-Ukrainian cooperative society for the sale and export of poultry products «Kooptakh».

The author also extensively analyzes the painstaking, day-to-day organizational and production work of various sections of the «Kooptakh», aimed at the intensification of all aspects of peasant poultry farming: development of the organizational network of specialized poultry societies, raising the level of tribal work, creation of a modern network of blanks, storage and export of poultry products. Special attention is paid to the development of foreign economic activity of «Kooptakh».

Effective mechanisms for building a regulated collection system are shown, processing and storage of products, which made it possible to make the most of the benefits of the seasonal conjuncture, and as a result, «Kooptakh» achieved considerable success in supplying high-quality poultry products not only to domestic, but also to foreign markets. It was noted that it was the influence of cooperative work on the improvement of poultry products that led to an increase in the share of its implementation in the budget of the Ukrainian peasant.

This led to the poultry cooperative covering more and more peasant farms and the expansion of sources of income, which is what this article is about. The All-Ukrainian Cooperative Society «Kooptakh» acted as the most powerful special poultry system not only in Ukraine, but also in the USSR as a whole. The creation of the All-Ukrainian Center «Kooptakh» was due to the enormous commercial potential possessed by poultry farming. At the beginning of the 1920s, it was mainly natural, but at the same time it had excellent prospects for further development, not least due to the compactness and ease of storage of products.

Each step of the «Kooptakh» in strengthening the material and technical base contributed to the increase in production. Accordingly, there was a qualitative expansion of the spheres of activity.

Key words: Kooptakh, Village owner, poultry breeding, egg export, market potential, stud farm.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(438):[316.3:061.2]

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.13>

Ісхакова А.В.

Харківський національний
педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ КРАЇНИ

У статті досліджується трансформація діяльності польських неурядових організацій у 1990-х – на початку 2000-х рр., що стало можливим у результаті падіння комуністичного режиму в країні, а це, у свою чергу, створило сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства. Діяльність польських НУО у досліджуваній період стала важливим чинником у відстоюванні громадянських прав та свобод. Деякі неурядові організації активно включилися у політичні процеси. Важливим з точки зору налагодження діалогу між офіційною владою та неурядовим сектором в країні став період початку 2000-х рр., коли відбувається становлення загальної моделі співпраці польських НУО з органами публічної влади. У 2003 р. прийнято Закон «Про діяльність суспільного блага і волонтеріат», який регламентує сферу обов'язкової співпраці органів публічної адміністрації з недержавними організаціями для вирішення соціально вагомих завдань.

Багато НУО зосередилися у цей час на громадянській освіті та просвітницькій діяльності, організовуючи освітні програми, тренінги, академічні обміни, стажування, інформаційні кампанії, майстер-класи тощо. Польські НУО долучилися до підтримки вразливих груп населення, надаючи соціальну, медичну допомогу, психологічну підтримку. Екологічні фундації продовжували свою діяльність з охорони навколишнього середовища та природи, ініціюючи проекти зі збереження біорізноманіття та боротьби із забрудненням. Деякі незалежні товариства займалися гуманітарною допомогою, як на державному, так і міжнародному рівнях. Польські НУО стали ключовими акторами розбудови громадянського суспільства і вплинули на багато сфер суспільного життя, включаючи політику, соціальну діяльність, освіту, науку, культуру, екологію. Вони відігравали і продовжують відігравати важливу роль у формуванні сучасного польського громадянського суспільства, сприяючи його розвитку та активності.

Ключові слова: Польща, громадянське суспільство, неурядові організації, демократичні цінності, трансформація.

Постановка проблеми. Після падіння комуністичного режиму у Польщі розпочинається процес демократизації, важливою складовою якого стала і зміна політичної культури суспільства. Польща обрала курс на будівництво незалежної, демократичної, соціальної та правової держави. Необхідною умовою для успішної демократизації стало також налагодження ефективної співпраці з інститутами громадянського суспільства, неурядовими організаціями зокрема. Варто зауважити, що політична мобілізація польського суспільства у 1980-ті рр. відбувалася на фоні глибоких соціально-політичних та економічних кризових явищ. Важливою передумовою падіння комуніс-

тичного режиму в країні стало заснування і діяльність «Солідарності» («Solidarność») – незалежної профспілки робітників, створеної у вересні 1980 р. Багато в чому саме ця організація стала символом опозиції проти комуністичного режиму, а вимоги «Солідарності» об'єднали під її гаслами мільйони людей.

Після 1989 р. міжнародні і польські неурядові організації та фундації відіграли важливу роль у трансформації суспільно-політичного життя країни. Відродження політичного плюралізму стало поштовхом до формування польських незалежних громадських організацій, функціонування яких у радянські часи було жорстко централізованим, а

діяльність обмежена культурними, екологічними напрямками роботи. У цей період недержавні організації, започатковані творчою інтелігенцією, звертають свою діяльність переважно до політичної сфери. Не зважаючи на свою аполітичність, більшість організацій польського третього сектору виконували важливу функцію громадського контролю, активно брали участь у процесі вироблення державної політики, формуючи суспільну думку та забезпечуючи зворотній зв'язок між державою і суспільством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз історіографії та джерельної бази проблеми свідчить про те, що діяльність польських неурядових організацій як предмет дослідження цікавила в основному політологів, соціологів та правознавців. Дані дослідження констатують активізацію і діяльність організацій третього сектору в країні у царині взаємодії громадянського суспільства і держави, вивчають їх форми і методи роботи, ціннісні орієнтації, форми впливу на державу, прогнозують їх подальший розвиток [1, 2, 3, 4, 5]. На думку дослідників, діяльність польських НУО у цей період була орієнтована на закладення основ майбутньої співпраці Польщі з країнами-сусідами, її поступові у напрямку до європейської інтеграції, будівництва громадянського суспільства, культурного розвитку і т. д.

Метою статті є аналіз трансформації діяльності польських неурядових організацій у 1990-х – на початку 2000-х рр. в умовах постсоціалістичної демократизації.

Виклад основного матеріалу. Після 1989 р. правові основи діяльності неурядових організацій у Польщі зазнали істотних змін, оскільки існуюча на той час законодавча база була або недосконалою, або застарілою. Було вироблено надзвичайно важливі правові засади функціонування неурядового сектору в країні. Так, 7 квітня 1989 р. прийнято Закон «Про товариства» (Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach), який проголошував створення умов для повної реалізації свободи об'єднань, надання громадянам можливості мати рівні права, незалежно від поглядів чи переконань, брати активну участь у громадському житті [7]. Відтепер функціонування організацій громадянського суспільства у Польщі було можливе у формі асоціацій або фондаций. Гарантії функціонування неурядових організацій було закріплено також в Конституційному акті 1992 р. Ст. 58 Конституції Республіки Польща 1997 р. гарантувала свободу асоціацій.

Надзвичайно важливе значення мало прийняття Закону від 24 квітня 2003 р. «Про діяльність суспільного блага і волонтерат» («Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie») [6], у якому вперше з'являється не тільки юридичне визначення поняття «неурядова організація», а й регламентуються правові основи системної співпраці місцевих органів влади з організаціями третього сектору з метою вирішення соціально вагомих завдань [1, с. 104]. Законом було створено належні організаційно-фінансові умови для розвитку громадських організацій у Польщі [2, с. 182].

Досліджуючи процес налагодження діалогу між офіційною владою та неурядовим сектором в країні, вироблення нормативно-правової бази діяльності НУО, можемо відзначити, що цей процес був досить мінливим, але позначився як на функціонуванні неурядового сектору в країні, так і на трансформації його місії і ролі у польському суспільстві у досліджуваний період.

Так, протягом 1989–1993 рр. виникає можливість створення простору для певних громадських ініціатив. На цьому етапі відзначається динамічний розвиток інфраструктури польського третього сектору. Дійсно, за даними асоціації KLON/JAWOR (організації, що підтримує та досліджує неурядові організації в Польщі) перша половина 1990-х рр. позначена вражаючим кількісним зростанням НУО. Зокрема наприкінці 1989 р. в цілому було зареєстровано 289 фондаций, у 1990 р. – 862, 1991 р. – 998, 1992 р. – 1115, 1993 р. – 740, 1994 р. – 425, 1995 р. – 310 [4, s. 53-54]. Однак, характерною рисою функціонування польського неурядового сектору у ці роки була не стільки наявність значної кількості організацій, скільки те, що вони практично не мали жодних зв'язків із органами публічної влади в країні.

У 1993 – 1997 рр. простежується певний спад у розвитку польського третього сектору. Характерним для цього періоду була відсутність чіткої виразної політики правлячої коаліції Союзу демократичної лівиці (SLD) – Польської селянської партії (PSL) по відношенню до неурядових організацій. Крім цього, фіксується і зниження політичної активності польських громадян. Дослідники пояснюють це певним розчаруванням поляків у результатах реформ, які не призвели до швидкого підвищення рівня їхнього життя. Серед деяких польських громадян усталилося переконання, що вони жодним чином не впливають на політику в державі, оскільки влада ніяким чином не реагувала на громадську думку [2, с. 178].

У 1997–2001 рр. правляча в цей час коаліція партій Акція Виборча «Солідарність» (AWS) – Союз Свободи (UW) ініціювала проведення ряду реформ соціального забезпечення, охорони здоров'я, державного управління та освіти. Однак до цього процесу знову не було залучено місцеві НУО.

Важливим з точки зору налагодження діалогу між офіційною владою та неурядовим сектором в країні є період 2001–2004 рр., коли відбувається становлення загальної моделі співпраці польських НУО з державною владою, зокрема на фоні широкого залучення неурядових організацій до проведення інформаційних, просвітницьких кампаній, які мали висвітлювати переваги інтеграції Польщі до Європейського Союзу. Значимою подією цього періоду стало прийняття Закону від 24 квітня 2003 р. «Про діяльність суспільного блага і волонтерат» та включення Республіки Польща 1 травня 2004 р. до ЄС. Відповідно до закону, Польська держава зобов'язувала органи публічної влади обов'язково створювати програми співпраці з неурядовими організаціями. Слід зауважити, що системна співпраця між ними розпочалася ще з середини 1990-х рр. спочатку у Гданську, Гдині, Сопоті, тобто у північно-західному регіоні Польщі, де особливо відчувався вплив західноєвропейської культури. Результатом такої співпраці стало ефективне підвищення компетенції працівників як органів місцевого самоврядування, так і неурядових організацій у сфері реалізації місцевих програм, спрямованих на розв'язання суспільно-політичних, соціально-економічних або культурних проблем, а також формування стратегій розвитку адміністративно-територіальних одиниць Польщі – від окремого населеного пункту до воєводства.

Сьогодні польські неурядові організації активно діють практично у всіх сферах суспільного життя як в країні, так і за кордоном. Вони намагаються заповнити пробіли в публічній системі охорони здоров'я, освіти, соціальних послуг, культури. Саме тому їх існування таке важливе для покращення якості життя громадян. Накопичивши багатий досвід проєктів в окремих сферах, польські неурядові організації охоче діляться ним із партнерами з інших країн. Причому не тільки за допомогою освітніх подорожей, спрямованих на обмін досвідом, але і за допомогою інформаційної діяльності.

Неурядові організації Польщі у 1990-х – на початку 2000-х рр. часто не обмежувалися тільки однією сферою діяльності. Серед них найбільш пріоритетними були:

– охорона здоров'я, соціальний захист (Польський Червоний Хрест (Polski Czerwony Krzyż), Польська Гуманітарна Акція (Polska Akcja Humanitarna), Польська Медична Місія (Polska Misja Medyczna), Товариство МОНАР (Stowarzyszenie MONAR));

– наука і освіта (Фундація польської науки (Fundacja na rzecz Nauki Polskiej), Фундація Польсько-Чехо-Словацької Солідарності (Fundacja Solidarności Polsko-Czesko-Słowackiej), Польсько-Американська Фундація Свободи (Polsko-Amerykańska Fundacja Wolności));

– культура і мистецтво (Товариство культурної спільноти «Боруссія» (Stowarzyszenie Wspólnota Kulturowa «Borussia»), Товариство ім. Едіт Штайн (Towarzystwo im. Edyty Stein));

– екологічна просвіта, захист навколишнього середовища (Польська зелена мережа (Polska Zielona Sieć), Клуб «Гая» (Klub «Gaja»), Фундація «EkoRozwoju»);

– захист прав людини. Великий крок було зроблено у сфері утвердження прав і свобод людини й громадянина як однієї із основ та гарантій функціонування дійсно громадянського суспільства в країні. Так, ґрунтовну діяльність з цього приводу започаткували або продовжили з 1989 р. на легальній основі Гельсінська фундація прав людини (Helsinki Fundacja Praw Człowieka), Польське представництво «Міжнародної Амністії» (Amnesty International Polska). Шляхом моніторингу діяльності уряду, інформування широкого загалу, консультування населення вони відслідковували вплив прийнятих рішень та їх реалізацію на стан справ у сфері прав людини, результатом чого стало поліпшення польської нормативно-правової бази та ратифікація Польщею цілої низки договорів і міжнародних контрольних процедур;

– розбудова громадянського суспільства, європейська інтеграція, розвиток місцевих громад (Фундація «Nowy Staw», Польська фундація ім. Роберта Шумана (Polska Fundacja im. Roberta Schumana), Фундація ім. Стефана Баторія (Fundacja im. Stefana Batorego), Польсько-Американська Фундація Свободи (Polsko-Amerykańska Fundacja Wolności), Фундація «Semper Polonia») тощо.

Найбільш популярними формами діяльності були: організація навчальних програм, учбових візитів, стажувань, програм обміну; надання стипендій для студентів і науковців; проведення конференцій і семінарів, фестивалів та організація інших культурних заходів; надання грантів тощо.

Висновки. Таким чином, після падіння комуністичного режиму польські неурядові організації пережили значну трансформацію, розширивши свою роль та функції. Цей період характеризувався великими змінами в польському суспільстві, політиці та громадянському секторі. Серед ключових аспектів трансформації діяльності польських НУО можемо виділити наступні. По-перше, це розширення свободи дій. Падіння комуністичного режиму відкрило нові можливості для польських недержавних організацій у вільному вираженні своїх поглядів і діяльності без переслідувань чи обмежень. Організації стали діяти більш відкрито і активно в демократичних умовах. По-друге, багато НУО стали брати активну участь у політичних процесах у ролі важливих учасників громадянського суспільства. Вони сприяли створенню нових політичних партій і рухів, впливали на ухвалення законодавства і захищали права та свободи польських громадян. По-третє, це безпосередньо сам розвиток неурядового сектору. В умовах постсоціалістичної трансформації польські НУО

отримали більше можливостей для фінансування своєї діяльності. Вони стали активно залучати гранти від міжнародних та національних донорів, що дозволило їм розширювати свої проекти та ініціативи. По-четверте, співпраця з органами влади. Деякі неурядові організації встановили партнерські стосунки з урядом і стали співпрацювати над вирішенням соціально вагомих проблем та завдань в країні. По-п'яте, польські НУО стали більш активними на міжнародній арені, співпрацюючи з іншими міжнародними та неурядовими організаціями.

Отже, після падіння комуністичного режиму в Польщі, польські неурядові організації стали ключовими акторами громадянського суспільства і вплинули на багато сфер суспільного життя, включаючи політику, соціальну діяльність, освіту, науку, культуру, екологію тощо. Вони відігравали і продовжують відігравати важливу роль у формуванні сучасного польського громадянського суспільства, сприяючи його розвитку та активності.

Список літератури:

1. Лесняк В.Ю. Система співпраці між державними органами, місцевим самоврядуванням та громадськими організаціями в сучасній Польщі. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2022. № 4 (55). С. 100–110.
2. Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: Навчальний посібник / Упоряд. М. Лендзел. Ужгород: Ліра, 2016. 464 с.
3. Nowy model świadczenia usług publicznych – współpraca administracji publicznej z trzecim sektorem: wyzwania, przeszkody, dobre praktyki: jubileusz dziesięciolecia WSAP: międzynarodowa konferencja, Łódź, 20 maja 2005 / Pod red. Tomasza Mordela. Łódź: Wyższa Szkoła Administracji Publicznej, 2005. 147 s.
4. Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim / Pod red. Małgorzaty Załuskiej i Jerzego Boczonja. Katowice: Śląsk, 1998. 178 s.
5. Rocznik Lubuski. Tom XXIX, CZ. I. Wartości i interesy a społeczeństwo obywatelskie / Pod redakcją Mariusza Kwiatkowskiego. Zielona góra, 2003. 329 s.
6. Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 2003. №96. P.873. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20030960873/T/D20030873L.pdf>
7. Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 roku (z późn. zmianami). Prawo o stowarzyszeniach. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1989. Nr 20. Poz. 104. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19890200104/O/D19890104.pdf>

Iskhakova A.V. TRANSFORMATION OF THE ACTIVITIES OF POLISH NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF POST-SOCIALIST DEMOCRATIZATION OF THE COUNTRY

The article examines the transformation of the activities of Polish non-governmental organizations in the 1990s and early 2000s, which became possible as a result of the fall of the communist regime in the country, and this, in turn, created favorable conditions for the development of civil society. The activities of Polish NGOs during the study period became an important factor in defending civil rights and freedoms. Some non-governmental organizations are actively involved in political processes. Important from the point of view of establishing a dialogue between the official authorities and the non-governmental sector in the country was the period of the early 2000s, when the formation of a general model of cooperation between Polish NGOs and public authorities took place. In 2003, the Law «On Public Good Activities and Volunteering» was adopted, which regulates the sphere of mandatory cooperation of public administration bodies with non-governmental organizations to solve socially important problems.

At this time, many NGOs focused on civic education and awareness-raising activities, organizing educational programs, trainings, academic exchanges, internships, information campaigns, workshops, etc. Polish NGOs joined the support of vulnerable groups of the population, providing social, medical and psychological support. Environmental foundations continued their activities to protect the environment and nature, initiating projects to preserve biodiversity and combat pollution. Some independent societies were involved in humanitarian aid, both at the national and international levels. Polish NGOs have become key actors in the development of civil society and have influenced many spheres of public life, including politics, social activities, education, science, culture, and the environment. They have played and continue to play an important role in the formation of modern Polish civil society, contributing to its development and activity.

Key words: *Poland, civil society, non-governmental organizations, democratic values, transformation.*

Левенець О.М.

Національний транспортний університет

СПЕЦИФІКА ВИСВІТЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ В ЧИЛІ У 1970–1976 РОКАХ НА ШПАЛЬТАХ ТОГОЧАСНИХ ГАЗЕТ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття відображає результати науково-історичного дослідження, темою якого є процес і методика висвітлення на сторінках газет Волинської області Української РСР суспільно-політичних подій в латиноамериканській країні Чилі, які відбувалися впродовж 1970–1976 рр. Нижньою хронологічною межею є 1970 р. – перемога С. Альєнде на президентських виборах в Чилі, а верхньою є 1976 р. – обмін Генерального секретаря Комуністичної партії Чилі Л. Корвалана на радянського дисидента В. Буковського.

В Радянському Союзі, як і в сучасній Російській Федерації, була поширена практика цілеспрямованої фальсифікації суспільно-політичних подій, які відбувалися в країнах далекого і ближнього зарубіжжя з ідейно-політичною метою, що й зумовлює актуальність дослідження подібних тем в контексті сучасної української історіографії.

Джерелознавчий асортимент дослідження цієї теми складається з опублікованих та неопублікованих історичних джерел. До опублікованих належать газети Волинської області, які видавалися впродовж першої половини 1970-х рр., а до неопублікованих – тогочасні офіційні документи, які зберігаються у Державному архіві Волинської області (Луцьк) та Галузевому державному архіві Служби безпеки України (Київ), а також свідчення очевидців.

Автор чітко демонструє офіційну державну позицію СРСР та її трансформацію щодо суспільно-політичної ситуації в Чилі впродовж досліджуваного часу. Відтак, роки президентства С. Альєнде (1970–1973 рр.) радянською періодикою трактувалися як етап соціалістичного розвитку і добробуту в країні. Натомість, процес становлення і роки існування чилійської хунти на чолі з генералом А. Піночетом, – подавалися радянським читачам як події становлення та існування фашизму в Чилі.

Публікація є цікавою історикам-науковцям, викладачам історії, студентам профільних закладів вищої освіти, працівникам медійної сфери, а також тим, хто цікавиться історією журналістики в Україні в радянський час, історією політичних вчень ХХ ст.

Ключові слова: Чилі, Сальвадор Альєнде, Луїс Корвалан, Августо Піночет, хунта, радянська ідеологія, пропаганда, соціалізм, газета.

Постановка проблеми. Друковані засоби масової інформації мали вагомe значення для становлення та існування авторитарних і тоталітарних режимів у ХХ ст., адже за допомогою них уряди антидемократичних держав впливали на свідомість населення й формували у його світобаченні таку суспільно-політичну думку, яка була вигідною для правлячої антидемократичної верхівки, або її лідера. Не винятком був й Радянський Союз епохи брежнєвського «застою» (1964–1982 рр.). У Волинській області, як і у всьому СРСР, в 1970-х рр. друковані засоби масової інформації були найбільш поширеними та легко доступними з-поміж інших видів засобів масової інформації, саме тому радянські ідеологи-функціонери, фактично, перетворили періодику в дієвий інструмент підсвідомого і мимовільного нав'язування суспільно-політичної думки населенню. На при-

кладі чилійської суспільно-політичної тематики у волинській періодиці, можна констатувати той факт, що висвітлені у публікаціях політичні події, суспільні парадигми, конструкти і їх трактування були не завжди достовірними, часто сфабрикованими і мали певну ідейно-політичну мету, яка була сформульована радянською ідеологією.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Оскільки зазначена тематика має регіональний вимір, то вона не є належно висвітленою в українській історіографії. Лише загальні політичні сюжети далекої латиноамериканської країни Чилі у 70–80-х рр. ХХ ст. є відображеними у вітчизняній історіографії. Відтак, слід виокремити деякі публікації В. Кириченка (1992 р.) і М. Лучинського (2019 р.) та інших авторів.

Мета статті полягає у тому, аби продемонструвати науковій спільноті результати науково-

історичного дослідження із зазначеної тематики й навести беззаперечні аргументи і факти, які свідчать про ідейно-політичну ангажованість радянської журналістики на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Виклад основного матеріалу. До початку 1970-х рр. латиноамериканська країна Чилі та її суспільно-політичне життя, практично, ніколи не були тематичними об'єктами для публікацій у періодиці Волинської області УРСР. У більшості тогочасних волинян знання про Чилі обмежувалися, переважно, елементарними даними з матеріалу шкільної програми курсу «Географія». Проте для невеликої кількості тогочасних мешканців краю Латинська Америка, зокрема й Чилі були більш знайомими й відомими, аніж для більшості жителів області. Така ситуація склалася історично: за офіційними даними, впродовж 1927–1937 рр. з Волинського воєводства у Новий світ (Західну півкулю) емігрувало 51.5 тис. осіб, більшість з них в Аргентину, Уругвай, Парагвай, Бразилію і Канаду [8, арк. 40; 5, арк. 45–47]. Згодом, у 1950-х рр. у зв'язку з розбудовою Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну й завдяки радянській пропаганді про, начебто, соціальний добробут волинського населення, який в подальшому зростатиме завдяки розвитку вугледобувної галузі, – на Волинь почали повертатися реемігранти з країн Латинської Америки, переважно з Аргентини, Уругваю і Парагваю. Більшість реемігрантів оселилася у містах: Нововолинську та Володимирі-Волинському (сучасному Володимирі), а також на їх околицях, оскільки це було неподалік від вугледобувних шахт. Відомо, що станом на кінець вересня 1956 р. у Волинській області проживало 1211 реемігрантів з Америки. Наймасовіші рееміграції відбулись у 1956–1958 рр., тож згодом їх чисельність зросла [7, арк. 189–191; 6, арк. 112–129; 9, арк. 55].

Для того аби створити ілюзію щасливого життя (добробуту, соціальної справедливості, дбайливості влади про населення) у свідомості реемігрантів, радянською владою в особі місцевого чиновництва цілеспрямовано влаштували певні соціальні преференції: першочергове забезпечення житлом, побутовою технікою (телевізорами, холодильниками) тощо. Оскільки серед сімей реемігрантів були діти, то з початку 1969/1970 навчального року у Володимир-Волинській СШ № 2 і Нововолинській ВШ № 7 були організовані спеціальні класи, учні яких вивчали іспанську мову як іноземну [16, с. 32; 26]. Разом з тим, аби продемонструвати суспільно-економіч-

ний і соціально-побутовий контраст між радянською та латиноамериканською дійсністю, радянськими ідеологами робилися різноманітні спроби дискредитації суспільно-політичного життя так званих «буржуазних» країн Латинської Америки, що й інколи висвітлювалося у місцевій періодиці. Демонстрування тогочасним волинянам суспільно-політичного життя країн Латинської Америки мало свої особливості й залежало від загальної політичної ситуації в конкретній з цих країн. Відтак, якщо в тій чи іншій державі панував соціалістичний устрій, то її радянська ідеологія вихваляла, пафосно демонструвала дружні відносини тощо, а якщо ж йшлося про «капіталістичну» державу, то й риторика була відповідною і трактування суспільно-політичних подій в цій державі здійснювалося з негативним відтінком.

Суспільно-політичне життя Чилі масово розпочало висвітлюватися на шпальтах газет Волинської області лише з 1970 р. – після того, як Сальвадора Альєнде (кандидата від політичного блоку соціалістів та комуністів «Народна єдність»), за результатами президентських виборів, було офіційно проголошено новим президентом Чилі, що відбулося 24 жовтня 1970 р. Уже 31 жовтня 1970 р. в обласній газеті «Радянська Волинь» з'явилася одна з перших таких публікацій – «Прес-конференція Сальвадора Альєнде». В ній, посилаючись на кореспондентів Телеграфного агентства Радянського Союзу (далі ТАРС) А. Медведенка і Б. Щербакова повідомлялося про перемогу С. Альєнде на виборах і коротко описувалися основні політичні та соціально-економічні прагнення новообраного президента. Зокрема, повідомлялося й про те, що Чилі прагне встановити дипломатичні відносини з окремими країнами соціалістичного блоку: Північною Кореєю, Китаєм, В'єтнамом, НДР, Кубою, а також розширюватиме відносини з Радянським Союзом. Окрім того, ретранслювалися ідеї президента щодо націоналізації промислових підприємств з видобутку і виробництва міді, вугілля і селітри [22, с. 3]. Згодом, 1 листопада 1970 р. у тій же газеті з'явилася замітка «Новий уряд Чилі», у якій посилаючись на ТАРС, повідомлялося, що С. Альєнде оголосив про завершення формування уряду, до якого увійшли чотирнадцять міністрів [19, с. 3].

У наступні роки в «Радянській Волині» збільшилась кількість публікацій, які стосувалися суспільно-політичних подій в Чилі. Так, впродовж 1971 р. було опубліковано не менше тринадцяти публікацій. Більшість з них висвітлювали політику президента С. Альєнде, різноманітні суспільні

процеси та, навіть, природні стихії (землетрус і снігові заметілі). Проте найкраще висвітлювалися ті події, котрі стосувалися міжнародних відносин між Чилі та іншими тогочасними країнами соціалістичного блоку. До прикладу, 14 листопада 1971 р. в газеті з'явилася публікація яка оповідала про перебування кубинського лідера Ф. Кастро в Чилі: гостинний прийом, дружні відносини між двома державами тощо. Публікація доповнювалася й ілюстративним фото, яке увиразнювало церемонію прийому кубинської делегації у місті Антофагаста [21, с. 3]. На початку грудня 1972 р. відбувся офіційний візит С. Альєнде в СРСР: 6 грудня президент Чилі відвідав Москву, а 8 грудня – Київ. Ці події двічі висвітлювалися у волинській періодиці, зокрема в газеті «Радянська Волинь» за 8 і 10 грудня. Проте в замітках описано, переважно, протокольну частину візиту і склад чилійської делегації. У першій публікації лаконічно зазначалася причина візиту: «розвиток радянсько-чилійських відносин». Основна мета таких публікацій полягала у тому, аби продемонструвати читачеві ідейно-політичну спільність між СРСР і Чилі в контексті світового соціалістичного блоку держав [24, с. 1; 15].

Впродовж першої третини 1970-х рр. частими були публікації, які стосувалися економічних питань в Чилі. Відтак, 16 квітня 1972 р. в «Радянській Волині» з'явилася стаття «Сесія в Сантьяго». В ній йшлося про відкриття третьої сесії конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД), що відбулося в Сантьяго днем раніше, про вирішення організаційних питань сесії, обрання делегатів тощо. В цій короткій публікації розповідалося й про те, що С. Альєнде виступаючи на відкритті сесії «піддав гострій критиці експлуатацію країн, які розвиваються, зокрема, країн Латинської Америки іноземними монополіями. Тільки з країн цього континенту, зазначив він, імперіалісти вивезли за 1950–1967 рр. 12.800 млн оларів прибутку, тобто кожен вкладений долар обернувся для них 4 доларами прибутку». Далі йшлося про те, що президент Чилі відзначив активізацію боротьби країн, які розвиваються проти іноземного засилля. Наведена стаття та інші публікації подібного змісту й тематики мали на меті продемонструвати громадянам СРСР «агресивність» економічних моделей «буржуазних» держав, передовсім США [27, с. 3].

Як відомо, з осені 1972 р. і до 11 вересня 1973 р. в Чилі постійно спалахували протести і мітинги проти президента С. Альєнде і його соціально-економічної політики, яка поступово призводила

до зубожіння населення, зростання безробіття та рівня інфляції. Впродовж квітня – листопада 1972 р. лише в «Радянській Волині» було опубліковано п'ять публікацій у яких можна було вловити внутрішньочилійську конфронтацію між урядом і тими чи іншими верствами суспільства, політичними партіями і народними масами. З плином часу суспільно-політичне становище в Чилі загострювалося: повсюдно відбувалися народні протести й мітинги. Звісно, що це було наслідком економічної політики чинної влади в особі президента С. Альєнде, але публікації в тогочасних радянських друкованих засобах масової інформації трактували це як внутрішню антидержавну і антикоаліційну реакцію ультраправих сил, які, начебто, спеціально підбурювалися «буржуазними» країнами Заходу [12, с. 3]. Уже 10 серпня 1973 р. в «Радянській Волині» з'явилася публікація «Ескалація насильства», яка чітко увиразнювала загострення суспільно-політичних протиріч в Чилі. У ній вперше було вжито формулювання «фашистські й ультраправі елементи» для позначення протестувальників [11, с. 3]. У черговому номері тієї ж газети за 12 серпня 1973 р. оповідалося про організовані урядом заходи, які мали на меті врегулювати напружену ситуацію – проурядовий мітинг організований Єдиним професійним центром трудящих Чилі. Окрім того, у статті повідомлялось про «небезпеку реакційного державного перевороту» та намагання «заколотників» (протестувальників) розв'язати громадянську війну [18, с. 3]. Сенс і змістове наповнення публікацій за другу половину серпня і першу декаду вересня 1973 р. були аналогічними: висвітлення глибокої соціально-економічної напруги в чилійському суспільстві, але з сфабрикованим походженням напруги. Відтак, тексти публікацій рясніли своєрідними ідейно-політичними термінами та формулюваннями, за допомогою яких радянською пропагандою інтерпретувалася ситуація всередині цієї латиноамериканської країни: «фашизм», «імперіалізм», «заколотники» (протестувальники), «провокаційні страйки» (соціальні страйки), «найоскаженіша реакція» (численні антиурядові виступи), «фашистські погрози» (вимоги мітингувальників) тощо. Також повідомлялося про страйки власників вантажних автомобілів та вбивство протестувальниками О. Кампоса – столичного чиновника транспортної галузі, який, начебто, не приєднався до антиурядового страйку власників вантажних автомобілів [32, с. 3]. Впродовж серпня – початку вересня ситуація щоденно загострювалася, а соціальні страйки

і протести поширювалися всією країною. Для того, аби зменшити градус соціальної напруги, президент С. Альєнде вдався до деяких кадрових змін в уряді. Такі події також були описані в радянських друкованих засобах масової інформації. Загалом, усі радянські газетні публікації на цю тематику, які датуються початком вересня 1973 р. досить добре передають читачеві складність і напруженість суспільно-політичної ситуації в Чилі, але з однобічним та необ'єктивним (сфабрикованим) трактуванням.

Події державного перевороту в Сантьяго 11 вересня 1973 р. стали мало не основним сюжетом для публікацій у місцевій періодиці, які стосувалися подій далекого зарубіжжя. Відтак, лише в «Радянській Волині» впродовж 15 вересня – 29 грудня 1973 р. було опубліковано щонайменше 42 публікації які стосувалися чилійської тематики. Окрім того, події в Чилі після державного перевороту активніше почали висвітлюватися й на шпальтах районних газет, що було рідкістю до того. До прикладу, до кінця 1973 р. в районній газеті Ківерцівського району («Ленінським шляхом») було опубліковано вісім публікацій, у газеті Камінь-Каширського району – сім, Ковельського району – шість, Іваничівського району – п'ять, а на шпальтах газет Турійського і Локачинського районів нараховувалося по чотири публікації.

Хід державного перевороту 11 вересня 1973 р. передавався у текстах статей і заміток досить реалістично. Вони містили інформацію про ультиматум військових заколотників С. Альєнде щодо зречення ним президентської посади та передачу їм влади, його відмову, а також авіаційне бомбардування та артилерійські обстріли «Ла Монеди» (президентського палацу). У перших же публікаціях після перевороту вміщувалася інформація й про самогубство президента С. Альєнде, але лише як припущення. Номери газет за 13 вересня 1973 р. рясніли статтями і замітками про державний переворот, тоді ж вперше фіксується термін «хунта» в регіональній періодиці, але без констатації на її членів і лідера. Лише наступного дня в «Радянській Волині» вперше повідомлялося про склад новоутвореного, хунтою, уряду, до якого увійшли три особи: Ісмаель Діас, Патрісіо Браво та її лідер – Августо Піночет, проте дві перші особи у наступних публікаціях ніколи не згадувалися [10, с. 1].

Оскільки після державного перевороту в Чилі (11 вересня 1973 р.) вище партійно-державне керівництво Радянського Союзу, зокрема Міністерство закордонних справ СРСР продовжувало

пильно слідкувати за політичною ситуацією в цій країні, заради того, аби повернути Чилі до переліку країн соціалістичного блоку, то й надалі шпальти друкованих засобів масової інформації постійно рясніли відповідними заголовками. Усі тогочасні газети області однаково описували суспільно-політичну ситуацію в цій країні: гостра критика і засудження хунти А. Піночета, його політики, репресій, вбивств і тортур опонентів і дисидентів по відношенню до правлячої хунти. Тогочасні публікації формували у свідомості радянського читача відчуття роздвоєності Чилі на два антагоністичні, між собою, табори. З одного боку (позитивного) – чилійський народ, який став заручником і жертвою жажливого терору і страшних репресій, які здійснювалися військовими за вказівками А. Піночета. Варто наголосити, що офіційна позиція радянської влади, радянської партійно-державної ідеології, а, отже, й газетні публікації області зображували чилійський народ як електоральну монополітичну і консервативну, по відношенню до уряду С. Альєнде, більшість в чилійській державі. Тобто, радянськими ідеологами весь чилійський народ зображувався виключно соціалістичного або комуністичного спрямування, який за своє політичне бачення і вподобання й зазнавав терору і репресії з боку новопосталої антидемократичної і антикомуністичної хунти. З іншого боку (протилежному до чилійського народу) радянська періодика зображувала правлячу хунту А. Піночета як криваву антинародну бандитську зграйку військових, які уособлювали відродження фашизму завдяки підтримці капіталістичними країнами Західної Європи та Північної Америки, передовсім США.

Досить цікавою і водночас дивною була методика офіційної радянської партійно-державної пропаганди щодо подання постаті А. Піночета до свідомості читача. У жодному номері серед тогочасних газет Волинської області не було опубліковано портрета лідера чилійської хунти і, хоча б, елементарної інформаційно-біографічної довідки. В дусі радянської журналістики його постать була покрита ореолом таємничості і незвіданості. Пересічному радянському читачеві був незрозумілим життєвий шлях А. Піночета до 11 вересня 1973 р., його попередня політична кар'єра тощо. Ім'я А. Піночета з'явилося на шпальтах тогочасних газет лише після державного перевороту. Більше того, аналізуючи публікації, – складається враження, що офіційна радянська ідеологія ретельно приховувала окремі факти з його політичної та військової кар'єри, а саме: те, що до

перевороту, він був добрим товаришем президента С. Альєнде і займав високі військові посади при уряді «Народної єдності», зокрема й те, що 23 серпня 1973 р. президент С. Альєнде особисто призначив генерала А. Піночета головнокомандувачем сухопутних військ Чилі. Лише у 1974 р. в статті «Фашизм у Чилі – виклик свободі і людяності», яка була опублікована в газеті «Радянська Волинь» повідомлялося, що А. Піночет у 1956 р. займав посаду військового аташе в чилійському посольстві у Вашингтоні, а в 1965 р., 1968 р. і в 1972 р. начебто проходив спеціальні інструктажі і стажування серед керівництва Південного військового округу США в зоні Панамського каналу [2, с. 3]. Натомість А. Піночет фігурує в публікаціях як кровожерливий тиран, деспот, фашист, політичний бандит, антисоціаліст, який є маріонеткою в руках урядів США. Український історик В. Кириченко ще у 1992 р. в одній із своїх наукових публікацій влучно зауважив: «У радянській пресі Піночета зображували не інакше, як орангутаном у мундирі і в темних окулярах, що розпродує іноземним монополіям національне багатство Чилі» [13, с. 75]. Таке твердження В. Кириченка цілком відповідає одній із карикатур на А. Піночета в газеті Горохівського району «Будівник комунізму» за 18 вересня 1976 р. (див. мал. 1) [35, с. 4].

Мал. 1. [35, с.4]

У той час на шпальтах волинських газет іноді траплялися публікації, які стосувалися соціально-економічних аспектів в Чилі. Звісно, що такі статті і замітка також дискредитували уряд А. Піночета. До прикладу, 23 жовтня 1973 р. в газеті Ратнівського району «Червоний прапор» була опублікована замітка «Чилі під владою хунти», у якій повідомлялося, що у відповідності до рішення хунти, в Чилі штучно були підняті ціни на продукти харчування: хліб і молоко подорожчали у чотири рази, цукор – у п'ять, олія – у шість, а чай – у 18 разів. В газеті повідомлялося, що ціни були підняті більше ніж на 60 видів продукції першої необхідності, а середньостатистичне підвищення цін в Чилі сягало понад 400 відсотків. Окрім того, повідомлялася інформація й про те, що хунта скасувала щоденну видачу безкоштовного молока для дітей, яка була запроваджена урядом «Народної єдності» [31, с. 4].

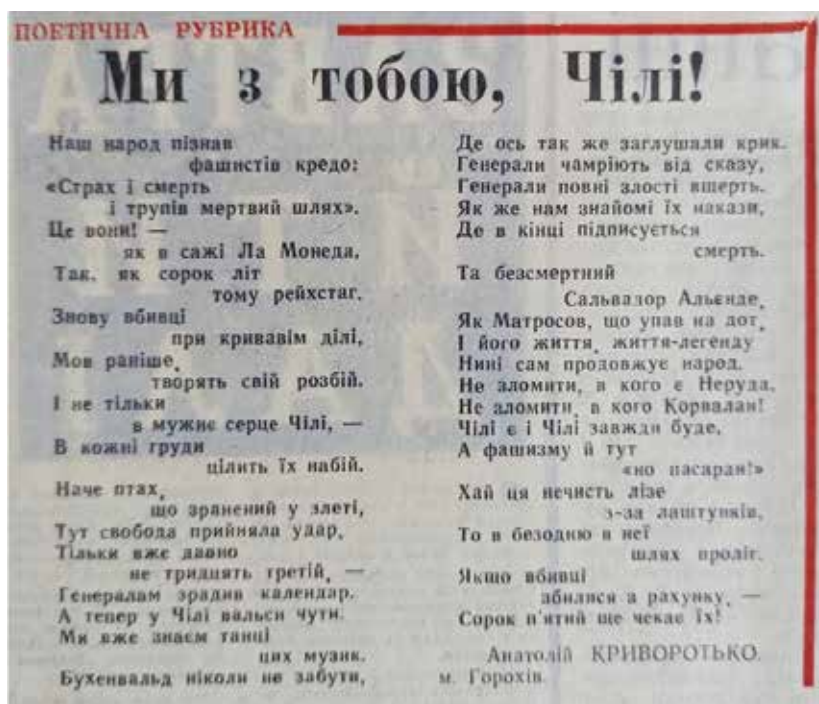
Невдовзі після державного перевороту в Чилі (11 вересня 1973 р.) по всьому СРСР прокотилася хвиля мітингів та демонстрацій на різних підприємствах і організаціях з метою підтримки соціалістичного ладу в Чилі, засудження заколотників і демонстрування солідарності «радянського народу» з чилійським. На теренах Волинської області таких мітингів і демонстрацій було немало. Здебільшого усі вони організовувалися та проводилися місцевими партійними організаціями та комітетами за отриманими, по партійно-ієрархічній лінії, методичними рекомендаціями і сценаріями. Особливо часто і масово такі заходи проводилися в загальноосвітніх школах області. До прикладу, на початку жовтня 1973 р. в середній школі села Нуйно Камінь-Каширського району відбувся мітинг солідарності з чилійським народом. Урочисто цей захід відкривав партійний організатор цієї школи Й. Іщик, а з доповідями виступали: вчитель Г. Ящук, секретар учнівської комсомольської організації Г. Мосійчук, а також учні старших класів (О. Чосік, В. Семенюк, І. Майструк, Л. Сільчук та інші) усі вони «з гнівом і обуренням говорили про дії військової хунти у Чилі, яка здійснила антиконституційний переворот і розв'язала кривавий терор проти патріотів країни». Як повідомляла тогочасна районна газета «Радянське Полісся» за 6 жовтня 1973 р., – у заході взяло участь понад 540 осіб (вчителі, учні, працівники сільської ради, колгоспники та інші місцеві жителі) [3, с.2]. Надалі схожі заходи відбувалися й в інших загальноосвітніх школах області: в жовтні 1973 р. – у Ківерцівській СШ № 1, в листопаді – у Твердинівській ВШ Локачинського району, в

грудні – в Липській СШ Горохівського району, а також в Луковичівській СШ Іваничівського району. Подібні мітинги відбувалися й у різних інших установах області: в жовтні 1973 р. серед працівників Олицького племрадгоспу (тогочасний Ківерцівський район), а також серед працівників Іваничівського цукрового заводу і колективу Нововолинської вугледобувної шахти № 2 [28, с. 2].

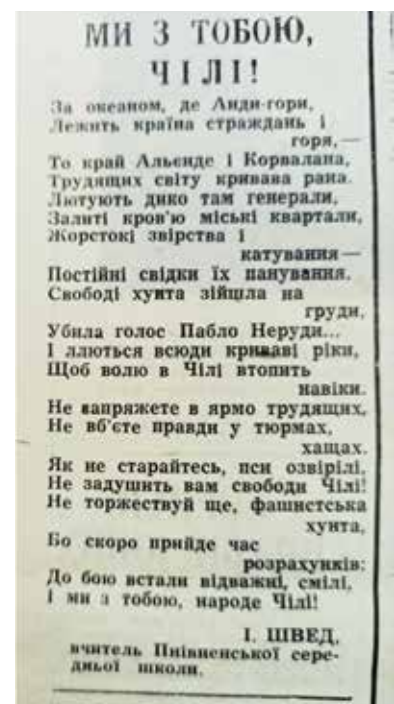
Події в Чилі осені 1973 р. настільки були розтиражованими в СРСР, що й відобразилися у тогочасній регіональній політичній поезії. Відтак, в тогочасних районних газетах за 1973 р. зафіксовано два вірші, в сюжети яких покладена чилійська тематика. 7 листопада 1973 р. в газеті Горохівського району «Будівник комунізму» був опублікований вірш «Ми з тобою, Чілі», автором якого є А. Криворотько (див. мал. 2). Згодом, уже 8 грудня 1973 р. в газеті Камінь-Каширського району також був опублікований вірш під однойменною назвою, автором якого є І. Швед (тогочасний вчитель української мови і літератури Пнівненської СШ Камінь-Каширського району) (див. мал. 3).

Впродовж 1974–1975 рр. статей і заміток на чилійську тематику в газетах області було опубліковано багато. Як і раніше, першість за кількістю публікацій на цю тему зберігала за собою обласна газета «Радянська Волинь». Відтак, за 1974 р. в ній було опубліковано не менше тридцяти публікацій, а впродовж 1975 р. – не менше двадцяти

двох. Зазначений хронологічний відрізок – це час, коли хунта на чолі з А. Піночетом активно розправлялася з дисидентами та опонентами. Саме такі сюжети й лягли в основу чилійської тематики в радянській пресі у той час. Загалом публікації, за вказаний відрізок часу, досить об'єктивно відображають боротьбу хунти проти опонентів. Відтак, часто можна було прочитати про те, що за вказівками А. Піночета, на півночі Чилі були організовані концентраційні табори Пісагуа і Чакабуко. Автори публікацій, начебто, апелюючи до свідчень очевидців, досить детально описували те, що коїлося в країні: масові арешти інаклюдців, заборонення їх до концентраційних таборів, моріння голодом, жахливі тортури із застосуванням електричного струму. В одній із публікацій так описується концентраційний табір Чакабуко: «До Чакабуко можна добратися тільки вертольотом. З усіх боків він оточений мінними полями. Того, хто спробує вийти за його межі, чекає смерть. Табір розташований на березі Тихого океану... Від основної частини суходолу він відділений обривом, за яким – соляна пустеля. Якщо хтось наважиться втекти і йому вдасться подолати усі перешкоди, то він опиниться на величезній рівнині з солі. До найближчої дороги 45 кілометрів, і ніяке взуття не витримає тривалої ходьби по цій землі – сіль з'їдає все. В'язні Чакабуко сплять в старих глиняних бараках, де колись жили соледобувники. Але в бараках немає дахів – вони розвалилися, і вночі там неймовірно холодно. Життя

Мал. 2. [14, с. 4]

Мал. 3. [34, с. 4]

в Чакабуко означає повільну смерть. У таборі шість тисяч в'язнів. Очікують прибуття ще однієї великої групи. Тоді їх стане сім, або навіть вісім тисяч...» [33, с. 3].

Окремі статті описували розправу над чилійським поетом-піснярем і музикантом В. Харою, який був опонентом по відношенню до хунти, масові розстріли на футбольному стадіоні в Сантьяго, а також про діяльність чилійської державної спецслужби – Національного розвідувального управління, агенти якого безпідставно вривалися в будинки громадян, проводили обшуки, арештовували, катували і вбивали людей. В окремих публікаціях стверджувалося, що агенти чилійської хунти отруїли поета-дисидента Пабло Неруду. За повідомленнями радянської преси, в Чилі з 11 вересня 1973 р. по середину серпня 1974 р. близько 20 тис. осіб було ув'язнено без суду і слідства.

Міжнародною федерацією футболу (ФІФА) на 21 листопада 1973 р. був запланований відбірковий футбольний матч між збірними командами з футболу Чилі і СРСР за право виходу на Чемпіонат світу з футболу 1974 р. Проведення матчу планувалося на стадіоні в Сантьяго. Проте з ідейно-політичних міркувань керівництво Федерації футболу СРСР повідомило президента ФІФА С. Роуз про те, що збірна команда з футболу СРСР відмовляється від матчу, оскільки його проведення заплановано на тому ж стадіоні, де недавно відбувалися розстріли і тортури чилійської опозиції по відношенню до правлячої хунти. С. Роуз все ж наполягав, аби матч відбувся на тому ж стадіоні зважаючи на гарантії чилійської влади привести стадіон у цілковиту готовність. Як відомо, збірна команда з футболу СРСР не прибула на матч, але він все ж відбувся: капітан збірної команди з футболу Чилі закотив м'яча у порожні ворота противника. Таким чином, арбітри ФІФА зарахували технічну поразку збірної команди з футболу СРСР, що й дало змогу чилійській команді потрапити на Чемпіонат світу з футболу 1974 р., який згодом відбувся у ФРН. Саме ці події спорту й лягли в основу статтю під назвою «Фарс на стадіоні в Сантьяго», яку було опубліковано 24 листопада 1973 р. в «Радянській Волині». В публікації радянські журналісти звинуватили ФІФА у співпраці з чилійською хунтою та фальсифікації подій міжнародного спорту [30, с. 4; 25].

Окрім того, у 1974–1975 рр. час-від-часу з'являлися публікації, які відображали протиріччя між СРСР та Китаєм щодо відносин з Чилі після державного перевороту в ній. Як відомо,

Китай хоч і був державою комуністичного спрямування, проте її лідер Мао Цзедун не став розривати відносини з Чилі після 11 вересня 1973 р., а навпаки продовжив відносини уже з генералом А. Пінчетом. Таким чином, чилійське питання стало додатковим яблуком розбрату між СРСР та Китаєм. Результати цього відобразилися у декількох публікаціях з гострою критикою Мао Цзедуну і всієї Комуністичної партії Китаю [4, с. 3].

1 листопада 1975 р. в газеті «Радянська Волинь» з'явилася цікава стаття, автором якої був радянський журналіст А. Палладін – «Операція Алфа-один». Документальне свідчення про те, як був убитий Сальвадор Альєнде». А. Палладін у своїй публікації переповів версію чилійського журналіста Р. Рохаса щодо загибелі С. Альєнде. За цією версією, 11 вересня 1973 р. об 14:06 штурмова група з курсантів піхотного училища Сан-Бернардо під командуванням капітана Р. Гаррідо увірвалася на другий поверх президентського палацу «Ла Монета». В процесі штурму так званої «червоної вітальні» (місце державних прийомів) капітан Р. Гаррідо спочатку поранив президента в живіт вистрілом з автомата, після чого той впав на підлогу і корчився від болю. За мить Р. Гаррідо підійшов до президента С. Альєнде і розстріляв його автоматною чергою. Після цього, капітан Р. Гаррідо повідомив бригадного генерала Х. Румана, який командував захопленням президентського палацу про смерть С. Альєнде. Пересвідчившись, на власні очі, у смерті президента, Х. Руман по телефону доповів А. Піночету: «Завдання виконано. Президент мертвий. Палац взято», на що А. Піночет лаконічно відповів: «Чекайте подальших вказівок». Згодом під наглядом того ж самого генерала Х. Румана група офіцерів військової розвідки перемістили тіло президента з «червоної вітальні» у кабінет на диван, зняли з нього штани продріявлені кулями від автомата і переодягнули в інші штани, а поверх светра одягнули піджака, якого президент ще до початку штурму палацу залишив на кріслі у кабінеті. Таким чином, застігнувши усі гудзики на піджаку, заколотники намагалися приховати рани від куль в області живота. Після цього тіло президента С. Альєнде посадили на диван, в руки вклали автомат, дуло якого підпирало підборіддя президента, а згодом котрийсь з офіцерів натиснув на спусковий гачок автомата. Таким чином, за версією Р. Рохаса, яку підтримала радянська державна точка зору, заколотники й інсценували самогубство президента С. Альєнде. У цій же публікації зазначалося, що «вбивство президента

С. Альєнде з самого початку передбачалося планом збройного перевороту, у підготовці до якого чилійським заколотникам активно допомагало ЦРУ США» [20, с. 3].

Після 11 вересня 1973 р. окремі члени уряду С. Альєнде були заарештовані й надалі перебували в тюрмах та концентраційних таборах. Чи не найвідомішою постаттю серед ув'язнених хунтою А. Піночета був Генеральний секретар Комуністичної партії Чилі Луїс Корвалан. Як відомо, впродовж середини вересня 1973 р. і до середини грудня 1976 р. Радянський Союз очолив міжнародну кампанію щодо його звільнення. У вищих партійно-державних ешелонах СРСР розглядався таємний план силового звільнення Л. Корвалана, який перебував в ув'язненні на острові Досон. В газетних публікаціях того часу не рідкістю були заклики: «Свободу Л. Корвалану!», «Врятувати Л. Корвалана!» тощо. Вперше заклик «Свободу Л. Корвалану!» з'явився в «Радянській Волині» 3 жовтня 1973 р. Особливо частими публікації які стосувалися постаті Л. Корвалана були в 1975 і 1976 рр. це зумовлено тим, що у ті роки радянська влада, дійсно, доклада зусиль на переговорах щодо його звільнення. Найвірогідніше, причиною цього був 60-річний ювілей Л. Корвалана, який наближався й припав на 14 вересня 1976 р. До його ювілею в газетах фіксуються вітальні замітки, у яких окрім вітання, містилися заклики щодо його звільнення. 18 грудня 1976 р. в Цюриху (Швейцарія), за домовленістю між СРСР і США, Л. Корвалана обміняли на радянського дисидента В. Буковського. Уже наступного дня в газеті «Радянська Волинь» з'явилася публікація «Товариш Луїс Корвалан на волі», а в наступні дні ще ряд публікацій, які повідомляли про звільнення Генерального секретаря Комуністичної партії Чилі. Проте жодна публікація не містила інформації про обмін і його умови, а лише повідомляли сам факт звільнення. 23 грудня 1976 р. Л. Корвалан з дружиною прибув в Москву, того ж дня в Кремлі відбулась сентиментальна зустріч Л. Корвалана з Л. Брежневим. Наступного дня, радянські газети пафосно,

з радістю і великим піднесенням повідомляли про дану подію [23, с. 1].

Після звільнення Генерального секретаря Комуністичної партії Чилі, періодичність публікацій, які б стосувалися цієї далекої латиноамериканської країни, на шпальтах тогочасних газет Волинської області поступово починає зменшуватися. Передовсім, це пов'язано з тим, що керівні особи з числа найвищої партійно-державної номенклатури СРСР поступово почали усвідомлювати той факт, що А. Піночет дійсно укорінився при владі в Чилі й країна остаточно приєдналася до блоку антикомуністичних держав. Окрім того, офіційна радянська ідеологія, таким чином, продемонструвала свою цілковиту нездатність на те, аби зарадити такій ситуації, тому надалі чилійська суспільно-політична тематика в Радянському Союзі поступово втрачала свою актуальність.

Висновки. Отож, слід відзначити, що чилійська суспільно-політична тематика висвітлювалась на сторінках газет Волинської області впродовж 1970–1976 рр. дуже часто. Це зумовлено двома причинами: локальною (в межах області) та загальнорадянською. Першою причиною була наявність у Волинській області реємігрантів з країн Латинської Америки та намагання радянських ідеологів сформувати у їх свідомості суспільно-політичний та соціально-побутовий контраст на користь радянського суспільства. Друга причина – загальнодержавна геополітична увага СРСР до Чилі впродовж першої половини та середини 1970-х рр. Варто зауважити, що специфіка висвітлення суспільно-політичних подій у Чилі в зазначений час полягає у тому, що практично кожна публікація, в тій чи іншій газеті, містила певні перекручування подій, а їх трактування і подання до свідомості читача здійснювалося крізь призму офіційної державної ідеології, що нерідко зводилося до цілковитої фальсифікації. Основна мета неправдивого, або частково правдивого висвітлення чилійських подій у радянських друкованих засобах масової інформації полягала в ідейно-політичних інтересах Радянського Союзу.

Список літератури:

1. Андріанов В. Проти кого озброюється Піночет. *Радянська Волинь*. 25.07.1975. С. 3.
2. Ардаматський Д. Фашизм у Чилі – виклик свободі і людяності. *Радянська Волинь*. 23.08.1974. С. 3.
3. Борсук А. Ми з тобою, народ Чилі. *Радянське Полісся*. 06.10.1973. С. 2.
4. Варас Х. Мао проти Латинської Америки. *Радянська Волинь*. 24.08.1974. С. 3.
5. Галузевий державний архів СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1898. Арк. 45–47.
6. Галузевий державний архів СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 991. Арк. 112–129.
7. Галузевий державний архів СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2829. Арк. 189–191.
8. Державний архів Волинської області. Ф. Р-1480. Оп. 1. Спр. 352а. Арк. 40.

9. Державний архів Волинської області. Ф. Р-376. Оп. 7. Спр. 95. Арк. 55.
10. До подій у Чілі. *Радянська Волинь*. 14.09.1973. С. 1.
11. Ескалація насильства. *Радянська Волинь*. 10.08.1973. С. 3.
12. Заява Луїса Корвалана. *Радянська Волинь*. 24.10.1972. С. 3.
13. Кириченко В. П. С. Альєнде і А. Піночет: моделі розвитку Чілі. *Український історичний журнал*. Київ, 1992. № 3. С. 74–83.
14. Криворотько А. Ми з тобою, Чілі! *Будівник комунізму*. 07.11.1973. С. 4.
15. Лаврецький І. Р. Сальвадор Альєнде. / [Жизнь замечательных людей. Выпуск 11 (543)]. Москва: Молодая гвардия, 1974. 288 с.
16. Левенець О. М. Викладання іноземних мов у загальноосвітніх школах Волинської області в середині 60-х – першій половині 70-х рр. ХХ ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. Київ, 2019. Том 30 (69). № 1. С. 29–37.
17. Лучинський М. О. Соціально-економічний розвиток Чілі у роки президентства А. Піночета. *Вісник Сковородинівської академії молодих учених: збірник наукових праць*. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2019. С. 71–75.
18. На підтримку уряду С. Альєнде. *Радянська Волинь*. 12.08.1973. С. 3.
19. Новий уряд Чілі. *Радянська Волинь*. 01.11.1970. С. 3.
20. Палладін А. «Операція Алфа-один». Документальне свідчення про те, як був убитий Сальвадор Альєнде. *Радянська Волинь*. 01.11.1975. С. 3.
21. Перебування Ф. Кастро в Чілі. *Радянська Волинь*. 14.11.1971. С. 3.
22. Прес-конференція Сальвадора Альєнде. *Радянська Волинь*. 31.10.1970. С. 3.
23. Прийом Л. І. Брежневим Л. Корвалана. *Радянська Волинь*. 24.12.1976. С. 1.
24. Радянсько-чілійські переговори. *Радянська Волинь*. 08.12.1972. С. 1.
25. Свідчення Демка Степана Івановича, 1941 р. н., прож. с. Зеленолужне Луцький р-н Волинська обл., запис від 28.07.2022 р.
26. Свідчення Сискаєвої Тетяни Василівни, 1957 р. н., прож. м. Нововолинськ Волинська обл., запис від 30.11.2018 р.
27. Сесія в Сантьяго. *Радянська Волинь*. 16.04.1972. С. 3.
28. Стрий В. Ми з тобою, народ Чілі. *Колос*. 30.10.1973. С. 2.
29. У комітеті по міжнародних ленінських преміях «За зміцнення миру між народами». *Радянська Волинь*. 01.05.1973. С. 1.
30. Фарс на стадіоні в Сантьяго. *Радянська Волинь*. 24.11.1973. С. 4.
31. Чілі під владою хунти. *Червоний прапор*. 23.10.1973. С. 4.
32. Чілі: напруженість зберігається. *Радянська Волинь*. 22.08.1973. С. 3.
33. Чілі: полювання за людьми. *Радянська Волинь*. 07.05.1974. С. 3.
34. Швед. І. Ми з тобою, Чілі! *Радянське Полісся*. 08.12.1973. С. 4.
35. Яковлев М. Чілійський народ не зламати. *Будівник комунізму*. 18.09.1976. С. 4.

Levenets O.M. SPECIFICS OF COVERAGE OF SOCIO-POLITICAL EVENTS IN CHILE IN 1970–1976 ON THE PAGES OF THE NEWSPAPERS OF THAT TIME VOLYN REGION

The article reflects the results of a scientific-historical study, the topic of which is the process and method of coverage on the pages of newspapers of the Volyn region of the Ukrainian SSR of socio-political events in the Latin American country of Chile, which took place during 1970–1976. The lower chronological limit is 1970 – the victory of S. Allende in the presidential elections in Chile, and the top one is 1976 – the exchange of the General Secretary of the Communist Party of Chile L. Corvalan for the Soviet dissident V. Bukovsky.

In the Soviet Union, as well as in the modern Russian Federation, the practice of purposeful falsification of social and political events that took place in far and near foreign countries with an ideological and political goal was widespread, which determines the relevance of the study of similar topics in the context of modern Ukrainian historiography.

The source material of the study of this topic consists of published and unpublished historical sources. The published ones include the newspapers of the Volyn region, which were published during the first half of the 1970's, and the unpublished ones include official documents of the time, which are kept in the State Archive of the Volyn Region (Lutsk) and the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine (Kyiv), as well as testimonies eyewitnesses.

The author clearly demonstrates the official state position of the USSR and its transformation in relation to the socio-political situation in Chile during the studied period. Therefore, the years of S. Allende's presidency (1970–1973) were interpreted by Soviet periodicals as a stage of socialist development and prosperity in the

country. Instead, the formation process and years of existence of the Chilean junta headed by General A. Pinochet were presented to Soviet readers as the events of the formation and existence of fascism in Chile.

The publication is interesting to historians-scientists, history teachers, students of specialized institutions of higher education, media workers, as well as those who are interested in the history of journalism in Ukraine during the Soviet era, the history of political teachings of the XXth century.

Key words: Chile, Salvador Allende, Luis Corvalan, Augusto Pinochet, junta, Soviet ideology, propaganda, socialism, newspaper.

УДК 94(100) «1939/1945»:329.18(4/9)[045.5]
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.15>

Рамазанов Ш.Ш.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Левітас Ф.Л.

Київський університет імені Бориса Грінченка

Трухан О.Ф.

Київський університет імені Бориса Грінченка

УРОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ХХІ СТОЛІТТЯ

Друга світова війна залишила глибокий травматичний слід в історичній пам'яті людства. Вона була самою жорстокою, кривавою і руйнівною в історії воєн. Ця проблематика має одну із найбільших історіографій в світі.

В статті йдеться про виникнення вогнищ військових конфліктів в 30-ті роки ХХ століття. Авторами здійснюється реконструкція історичних подій, яка дає змогу зрозуміти реальні причини Другої світової війни. Увага в статті зосереджується на витоках фашизму і нацизму, глобальному політичному і військовому протистоянні між нацистською Німеччиною, її союзниками та країнами Антигітлерівської коаліції.

Автори доводять, що політичні і економічні інтереси різних світових лідерів, а також особисті амбіції та недалекоглядність очільників провідних держав світу дали змогу А. Гітлеру зруйнувати світовий міжнародний устрій, який склався після Першої світової війни. Політика «потурання», «невтручання», «умиротворення» А. Гітлера з боку політичних кіл Заходу з однієї сторони, та спроби використати нацистів в своїх політичних проектах та партнерство з ними на першому етапі світової війни з боку сталінського керівництва СРСР поставили світ на межу глобальної катастрофи.

Автори доводять, що імперська політика, маніпуляції людською свідомістю, мілітаризм, презирство до прав людини і особистої свободи стали ідеологічними предтечями Другої світової війни.

Подальша повоєнна історія довела, що перемога над нацизмом і мілітаризмом 1945 року була лише їх політичною і військовою поразкою. Від завершення світової війни і до теперішнього часу відбулась історична реінкорнація тоталітарних, антидемократичних режимів в світі. Наочно проглядається певна консолідація світових диктаторів і їх спроба встановити новий світовий порядок, переписавши сторінки світової історії. Вони, власне, не цураються використовувати ганебні практики нацистів. Напад російської федерації на незалежну Українську Державу це наочно довів. Ядерний шантаж, імперська та клерикальна ідеології, політичні маніпуляції, нехтування вільного вибору людей стали їх повсякденними практиками. Загроза самому існуванню людству у ХХІ столітті стали реальністю.

Ключові слова: Друга світова війна, нацизм, тоталітаризм, імперська політика, уроки історії.

Постановка проблеми. Друга світова війна була самою кривавою, жорстокою і руйнівною в історії людства. В часі вона зберегла глибокий травматичний шрам в свідомості її учасників, безпосередніх свідків та історичній пам'яті нащадків. Події 1939–1945 років залишили глибокий слід в історичній пам'яті українського народу. В роки глобальної війни українські терени були ареною найжорстокіших боїв з нацистами. З боку радянського і німецького командування використовувались варварські

практики випаленої землі, масштабного горя і страждань зазнавало мирне населення, чия доля і життя постійно залежали від перебігу військових подій.

За перемогу над нацизмом Україна заплатила мільйонами життів своїх кращих синів та дочок. За підрахунками відомого історика М.В. Ковалю людські втрати України (на фронтах, на окупованих територіях, на землях, з яких нацистів було вигнано) були одними із найбільших серед всіх воюючих країн [7, с. 16–20].

Нюрнберзьким трибуналом, який увійшов в історію як суд народів над нацизмом, була засуджена сама практика ведення агресивних війн, геноцидний характер ведення таких війн як суцільне зло, міжнародними правниками таврувалися людиноненависницька політика і ідеологія керманців III Рейху. Історичний досвід минулої війни дає можливість сучасникам вірно зрозуміти всі теперішні тенденції і військові виклики, що знову створюють небезпеку для людства. Цей універсальний досвід закликає об'єднати демократичні нації до пильності, щоб запобігти діям нових можливих підпалювачів війни. Переможного 1945 року нацизм, фашизм, мілітаризм зазнали військової поразки, але, як показала наступна історія, не були знищені. Авторитарні, тоталітарні та клерикальні режими за 80 років повоєнного часу модернізувалися. Наочно існує їх консолідація та прагнення світового лідерства та зміни міжнародного устрою на свою користь. Ядерний шантаж, мілітаризм, презирство до вибору людини і свободи стає реальністю сучасного світу. Дослухаємося до рефлексії сучасної української письменниці О.Забужко: «... коли в січні 2022 року одне західне медіа запросило мене взяти участь у дискусії, як саме Україні слід «не дратувати Путіна», щоб Захід міг «спати спокійно», я відповіла редакторів: «...через неповних 90 літ після європейських тріумфів Гітлера, – знак, що з історії ДСВ (Другої світової війни – автори) людство як вид нічого не зрозуміло і не навчалось...» [6, с. 163].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Інтерес до історії Другої світової війни ніколи не згасав. Цій глобальній події присвячено велику кількість фундаментальних наукових досліджень, мемуарів, різноманітних книг, брошур і статей. Звісно, заідеологізована радянська історіографія не прагнула дати об'єктивні відповіді на всі хвилюючі питання минулої війни. Мужні спроби окремих громадських діячів та дослідників, які були безпосередніми учасниками Другої світової війни, наприклад, як бойовий генерал П. Григорінко чи історик О.Некрич, письменник В. Некрасов наражалися на шалену критику і переслідування з боку тоталітарної системи. Наразі, задавлені таємниці Другої світової війни продовжують залишатися актуальними для сучасних дослідників. З цього приводу відомий британський історик Д. Гарт констатує, що причини які спричинили світову війну продовжують хвилювати багатьох людей сучасного покоління в Британії, Німеччині, Франції, росії та Сполучених Штатах, а також в англійських країнах, як от

Канада, Нова Зеландія, Австралія. Автор визначає найголовніше коло питань, які потребують відповідей «Як так трапилось?», «Чому союзники були неготові?», «Чому вони намагалися замирити Гітлера?», «Чому Франція так швидко зазнала поразки?», «Чому британський уряд не прийняв мирних пропозицій Гітлера?», «Чого насправді прагнули нацисти?». Залишається ще багато запитань без відповідей» [2, с. 6].

Початок гібридної війни росії проти України у 2014 році, повномасштабна агресія РФ проти Незалежної Української Держави у лютому 2022 року визначила важливе завдання вітчизняної історичної науки: доктринально переосмислити та інтерпретувати український і світовий досвід Другої світової війни.

Для сучасних візій в оцінках подій минулої війни, їх компоративного осмислення сучасності, важливими і значущими є дослідження політичних діячів та науковців зарубіжжя: В. Черчилля, М. Олбрайт, Д. Гарта, Р. Лоренса, М. Гейстінгса, Е. Бівора, Е. Ларсена, Д. Маккіна та ін.

На особливу увагу заслуговують праці українських істориків зарубіжжя: В. Косика, О. Субтельного, Т. Гунчака, С. Плохія, С. Єкельчика.

Велику дослідницьку роботу здійснювали і наразі проводять українські науковці М.В. Попович, М.В. Коваль, В.С. Коваль, В.А. Смолій, О.Є. Лисенко, Я.О. Грицак, О.О. Салата, А.Ю. Подольський, А. Галушка, Є. Браїлян та ін. В складних умовах сучасних викликів набувають динамізму вітчизняні дослідження Другої світової з метою переосмислення та поглиблення історичного досвіду українського народу в контексті світових глобальних процесів.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження: здійснити науковий екскурс в історію Другої світової війни, спираючись на вагомий доробок англо-американської та української історіографії.

1. З'ясувати, чому в середині ХХ століття А. Гітлеру вдалося створити світову цивілізаційну катастрофу.

2. В сучасних наукових проєкціях здійснити огляд найважливіших подій 30–40-років ХХ століття.

3. Пояснити, чому уроки Другої світової війни залишаються актуальними в умовах ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу. Імперська політика, реваншизм, дух мілітаризму, ідеологія фашизму і нацизму стали історичними складовими механізми світової війни. А керманців III Рейху А. Гітлер, за думкою відомого історика

Е. Бівора, був головним архітектором катастрофи, яка виявилась жахливішою за Першу світову [1, с. 27]. Плани фашистів та їх людиноненавистницькі проекти починалися з бажання переосмислення історії на свою користь. Не випадково в бібліографічному творі «Моє життя» Б. Муссоліні стверджував, що на початку фашистського руху він активно цікавився давньою і сучасною історією своєї країни і нації. Заперечуючи будь-які ліберальні чи демократичні цінності на тлі військових загроз, дуче зробив висновок: що «... фашизм, як породження італійської раси задовольняє і задовольнятиме історичну необхідність, а тому, у своїй непереможності залишить глибокий слід в історії ХХ століття» [11, с. 42]. Який слід в історії у вигляді Освенцема і Бабиного Яру залишив фашизм добре відомо. Згаданий нами історик Ентоні Бівор стверджує, що Гітлер, прислуховувався до порад Муссоліні. Він, навіть, хотів здійснити марш на Берлін, подібний до маршу Муссоліні на Рим. Дуче фінансово підтримував нацистів в Німеччині і поблажливо ставився до їх руху [1, с. 22].

Військова лихоманка в Німеччині почалася з приходом націонал-соціалістів до влади і висунення історичних претензій своїм географічним сусідам. Гітлерівські багатотисячні шабаші проходили під містично-культовими гаслами: «Єдиний фюрер, єдиний народ, єдина Німеччина». Фашистські і нацистські ідеї швидко генерували Європою. Ветерани Першої світової війни, збанкрутілі господарі, чоловіки, жінки, молодь принижені жебрацтвом і бідністю повоєнної країни відразу відчували себе причетними до важливих відповідей, які шукали, і з оптимізмом дивились в майбутнє. Вони охоче брали участь у фашистських збіговиськах, і, власне, були готові до відновлення величі своєї нації і зрозумілим їм цінностям. Перш за все, уславлювали військові традиції, навали готів, хрестові походи, перемоги в європейських війнах, величні справи германських імператорів і полководців. На культі мертвих і реваншизмі стала вибудовуватись нова німецька ідентичність. Відома американська політикиня М. Олбрайт пише: «Тут на маршах вони чули пояснення, зрозумілі й близькі їм, стосовно потужних потоків, що відбувались в світі, у близькій по духу компанії товаришів – фашистів вони могли поділяти ідентичність, що вважалась їм правильною...» [14, с. 97–98].

Від 1933 року А. Гітлер, публічно заявив про відродження німецької економіки, і перш за все, військової. На порядок денний постали

створення нових видів озброєння танків, літаків, артилерії, кораблів, стрілецької зброї, нової структури Вермахту. Апелюючи до історичної несправедливості, яка була народжена результатом Версальського миру, очільник III Рейху висунув умови щодо перегляду результатів Першої світової війни і перегляду світового міжнародного порядку, з урахуванням інтересів Німеччини. Вочевидь, не тільки Гітлер бажав нової світової війни. Глобальної війни прагнув німецький військовий корпус, генералітет вихований на традиціях пруського юнкерства. Спочатку німецьке вояцтво з підозрою ставилося до ідей Гітлера, але бажало новою чину, переможних баталій зброї Вермахту і слави. Великий бізнес перестали лякати маніпулятивні соціальні гасла націонал-соціалістів і він почав охоче фінансувати Націонал-соціалістичну партію Німеччини (НСРПН). Німецька буржуазія та фінансові еліти прагнули до розширення поля своєї діяльності за рахунок загарбаних в майбутньому територій. Тут їх плани збігалися з планами Гітлера [18, с. 31]. Збанкрутілі мешканці міста і села, різні соціальні лузери, люмпени за рахунок війни, відвертого грабіжництва населення загарбаних територій мріяли пожитись і досягти статусу добропорядних громадян III Рейху.

Від 1936 року почався нацистський марш Європою. Німецькі війська увійшли в Рейнську демілітаризовану зону, чим невілювали статті Версальського договору. 1938 року відбувся «аншлюс» Австрії, що, власне, відправив у небуття всю систему Паризьких договорів 1919–1920 рр. В цій ситуації Ліга націй виявила свою повну безпорадність, як і світові демократії в цілому.

Фюрер виявився справжнім майстром політичних інтриг і обману. Він виправдовував свої дії єдиним бажанням повернути до Рейху німецькі історичні землі. Готуючи агресію проти суверенних Чехословаччини і Польщі, Гітлер заявляв, що ці країни загрожують самому існуванню Німеччини. Теж саме і вранці 22 червня 1941 року пролунало по Берлінському радіо на адресу Радянського Союзу. Правда, тут нацисти дещо змінили риторіку. Головною причиною війни з СРСР були названі антинімецькі дії сталінського уряду, який начебто готував першим напад на Німеччину, а III Рейх тільки випередив ворога. В промові Геббельса про початок «Барбаросса» сповіщалося, що війна носить виключно превентивний характер, вона ведеться не проти народів СРСР, а за їх визволення від більшовицько-єврейською влади Кремля [8, с. 44].

Всупереч твердженням нацистів, що СРСР було начебто державою євреїв, відомий американський історик Т.Снайдер підкреслює, що СРСР за національною ознакою був державою радянських народів. А Сталін, очоливши країну постійно пов'язував себе і свою державу з Російською імперією. Його головний ідеолог і пропагандист О. Щербаков розтлумачував думку вождя: «Російський народ – перший серед рівних у сім'ї народів СРСР – несе на собі головну вагу в боротьбі з німецькими окупантами» [19, с. 222].

Від часу встановлення нацистської диктатури в Німеччині, Гітлер цинічно проігнорував всі міжнародно-правові акти, які в різні часи було підписано з Польщею, Чехословаччиною, Францією, Англією, Бельгією, СРСР та іншими країнами Європи. В міжнародній практиці він відверто демонстрував обман, цинізм і лицедійство. За два тижні до початку нападу на Польщу фюрер публічно заявив – «Німеччина не збирається нападати на Польщу. Ніякої війни не буде. Це все вигадки журналістів» [17, с. 107–113]. Варварство і кривава жорстокість з якою вела себе гітлерівська воячина, перш за все, своєрідний повітряний «Армагедон» для Європи, в самій Німеччині зустрічав розуміння і підтримку з боку її слухняних обивателів.

Атаки Люфтваффе, на мирні міста Європи, вбивство і каліцтво тисяч мирних мешканців, що відбувалось за наказом Г. Геринга, трактувалися пропагандою Й. Гебельса як частина психологічної війни проти ворогів III Рейху. Офіцери, які служили Герингу, благоволили перед ним: «Ми молилися на фюрера і поклонялися Герингу», – писав пілот німецького бомбардувальника [10, с. 69]. Британський історик Е. Ларсон, посилаючись на факти усної історії, намагається пояснити цю маячливу любов німців до дегенеративного Геринга: «Німці люблять його, адже розуміють – він має вади і чесноти звичайної людини... він по дитячому закоханий в уніформи і медалі. Вони – теж» [10, с. 63].

На тріумфи Гітлера і нацистський марш Європою в провідних світових столицях реагували доволі дивно. Українські історики Галушка А., Браїлян Є. дуже точно висвітлюють європейські події цього часу. Німеччина не отримала жодних санкцій від міжнародної спільноти через фактичну денонсацію Версальського договору. Навпаки, авторитет Гітлера стояв високо як усередині країни, так і за її межами. Олімпійські ігри, що відбулися в Берліні в серпні 1936 року стали особистим тріумфом вождя III Рейху [3, с. 25].

Нацистському режиму вдалося не тільки вижити і зміцнитись, а постійно йти від одної перемоги до іншої. На міжнародній арені він не зустрічав гідних перешкод до реалізації своїх планів. Радянський диктатор Й.Сталін побоювався провокувати Гітлера на передчасний виступ, хоча розумів, що напад нацистів на СРСР неминучий. А США продовжували дотримуватися політики ізоляціонізму і невторчання в європейські справи. Франція, яка ще не залікувала травми Першої світової війни, знаходилася у важкому внутрішньому конфлікті між «правими і лівими». І на думку американського історика Дж. Хоуса більше боялася французьких комуністів між німецької агресії [20, с. 199]. Послаблена в Першій світовій війні Велика Британія не вірила чи не хотіла вірити в можливість Німеччини розв'язати нову світову війну. Згаданий нами англійський історик Бівор Е. підтверджує, що уряд Н.Чемберлена як і переважна більшість населення Великої Британії були не проти співіснування з відродженою й переозброєною Німеччиною. А багато хто з партії консерваторів убачали в нацистах силу, яке здатна боротися з комунізмом. Але більшість британців наївно вважали, що виважена політика їх уряду береже країну від жахіття нової війни [1, с. 24]. Британський історик П. Джонсон доволі переконливо змальовує політику абсурду, яку окремі діячі Англії, релігійні особи, газетярї вели по відношенню до нацистів, вдаючись до двох комплементарних тез на їх адресу: «Німеччина має право скасувати несправедливий Версальський мир» чи «Гітлер зробив вагомий внесок у збереження миру». «Насправді, – пише історик, – це було звичайне боягузтво, напад жахів перед Німеччиною, що відроджувалося» [21]. У цьому контексті є нагальна потреба здійснити уточнення, політики Сполучених Штатів Америки до європейських викликів. Вочевидь, що американський політиком розділився в своїх уподобаннях. Адже реакція на Мюнхенську угоду в Держдепартаменті були змішаною. Посол Кеннеді, наприклад, вітав цю новину, виконувач обов'язки держсекретаря США Самнер Веллес проголосив, що виникла чудова нагода заснувати «нову світову систему, яка ґрунтуватиметься на законі й порядку» [12, с. 215]. Найближче оточення президента Ф. Рузвельта з острахами дивилось на події в Європі, добре розуміючи, що Мюнхен 1938 року поклав початок перерозподілу кордонів на континенті. Нова світова війна стала реальністю і залишатися в нейтралітеті для США вже буде не можливо. На думку президентського оточення існувала

нагальна потреба зупинити Гітлера за всяку ціну [12, с. 217]. У підсумок, як факт аналогії історії, фінансові інтереси західних індустріальних компаній, співробітництво з мілітарною економікою Німеччини виявилися вище розуміння, яку руйнівну загрозу для світу несуть імперські амбіції А. Гітлера.

Пострадянська заідеологізована історіографія рясніє теоріями і концепціями, що пояснюють політику диктатора Й.Сталіна в умовах наближення світової війни. Її розлогий зміст складають наступні тези:

- альтернативи підписання пакту з нацистами не було тому, що не існувало можливостей створення англо-франко-радянського військового союзу проти Гітлера;

- Радянський Союз не міг залишатися нейтральним до нацистських планів захоплення території Польщі, адже це давало можливості Гітлеру створити потужний плацдарм для наступу на СРСР;

- СРСР свідомо відмовилось від альтернативи «глухої оборони»: не втручатись у військові події, тобто залишати стратегічну ініціативу в руках Німеччини до поразки Англії і Франції у війні, було доволі ризикованою справою і реальністю опинитись один на один з німецьким блоком.

Все вище наведене змусило Радянський Союз вдатися до територіальних розподілів своїх сусідів, що, по-перше, співпадало з європейськими практиками XIX і першої чверті XX століття, а, по-друге, зміцнення своїх стратегічних позицій перед майбутньою війною [13, с. 156]. Сучасні адепти неосталінської концепції Другої світової війни наполегливо намагаються пояснити чому у 1939–1940 рр. Й. Сталін і А. Гітлер з тактичних і стратегічних міркувань були колегами і партнерами у європейських анексіях: Гітлер одержав свободу дій на Заході, Й. Сталін – на Сході. Але велика війна між ними була лише справою часу. Так в складі СРСР опинились землі Західної України, Західної Білорусії і Балтійських республік. Події і наслідки радянізації цих територій добре відомі. Але є вагомий сенс звернути увагу на вражаючі факти поведінки радянських солдат на територіях Галичини 1939–1940 рр., що наведені в розвідці британського історика Лоуренса Ріса. Дослідник наголошує на тому, що радянське вторгнення в Західну Україну проголошувалося кремлівською пропагандою, як рятувальна військова операція для захисту «єдинокровних братів» радянського народу, життя і майна населення. Насправді, червоноармійці виявили свою присут-

ність неправовою поведінкою: проводили незаконні ревізії майна у населення, обшуки, захоплювали різноманітні приміщення, забруднюючи їх сміттям і нечистотами. Мали місце чисельні випадки пограбування населення і негідне ставлення до жінок [9, с. 58].

Є глибокий історичний сенс у роздумах англійського історика М.Гейстінга: вересень 1939 р. і 22 червня 1941 р. зруйнували суспільні стереотипи у поглядах на Другу світову війну. Радянський Союз зустрів нову світову війну не як щаслива країна, де мирно жили і працювали в ім'я майбутнього робітники і селяни, а країною, яка не відійшла від жахів громадянської війни, голодоморів і тиранії. Але реалізація плану «Барбаросса» перевершила всі ці жахи гуманітарною катастрофою, що її спричинили нацисти. «Східний похід» на СРСР був для Гітлера вирішальним етапом де він одержував можливість не лише «розчистити» землі для германської експансії на Сході, але і реалізувати плани суцільного геноциду [4, с. 184–185]. Незаперечний факт: у вирії Другої світової війни жертви серед мирного населення досягли 62% від втрат на всіх театрах військового протистояння. Тобто, цивільні жертви перевищували загибель солдат і офіцерів на фронтах [5, с. 256].

Стає зрозумілим, що перемога у війні країн гітлерівського блоку була б жадливим фіналом європейської, а з часом – світової цивілізації, де б зазнали фіаско демократія і свобода, а з часом і саме життя людини. Перемога Антигітлерівської коаліції, Об'єднаних націй над фашистсько-тоталітарним блоком відкривала перспективи не тільки показово покарати військових злочинців, а і створити новий формат міжнародного співіснування, який би запобігав війнам і військовим конфліктам в майбутньому, створював би новий контекст світо порядку, побудованого на гуманізмі і ліберальних цінностях. «То не була «радянсько-німецька» чи «російсько-німецька» війна щодо якої могли залишатися байдужими люди на землі», – писав відомий український філософ і мислитель М.Попович, – «То була дійсно Вітчизняна війна для всіх народів з різними вітчизнами, які опиралися прагненню нацистів перетворити їх на гній для «вищої раси». То була війна за визволення від кошмару, який раптом став реальністю на величезних просторах цивілізованого світу» [15, с. 497]. Власне, відомий філософ виходить за межі вузьконаціональної історії, надає характеру війни ширший контекст ніж його трактувала сталінська історіографія. Одна річ в його роздумах особливо вражає: після Ялти – Потсдаму (1945),

міжнародно-правових рішень Нюрнбергу (1946) в останні роки свого життя Сталін реально ставився до термоядерної війни, як до віддаленої перспективи [15, с. 528]. Висловлена диктатором ідея, багато в чому на різні лади конвертується в риторику сучасних диктаторів. Відомий американський філософ Ф.Фукуяма помилився. Цілковитої й остаточної перемоги лібералізму, як мріялось, у ХХІ століття не сталося. Навпаки, повосенний устрій світу в наші дні переживає справді драматичну трансформацію. І трагічний досвід Другої світової війни, виявляється, тут зовсім не зайвим. Є глибокий науковий сенс у оціночних судженнях українсько-канадського історика С.Плохія про те, що урізана тоталітаризмом історична пам'ять про Другу світову війну не тільки допомагає підтримати національну гордість народів, а підживлює етнічні та релігійні конфлікти, що сталися на обширах від Балкан на Заході до Нагірного Карабаху на Сході [16, с. 250]. Наразі, радянський наратив «Великой отечественной войны» став ідеологічним підґрунтям нападу РФ на Україну.

Із минулої війни, світове співтовариство, напевно, винесло не всі уроки. Колективна пам'ять не може залишатися в забутті до того, як криваві диктаторські режими занурили світ в руйнівну і антигуманну війну, найстрашнішу в історії людства. Паралелі з сучасністю доволі промовисті.

Наступна світова війна може стати реальністю, коли люди не будуть готові до неї.

Висновки: Політичні наміри і уподобання основних міжнародних гравців першого плану, їх особистісні амбіції, економічні інтереси власних країн, недовіра один до одного з одного боку, політика невизначеності, нейтралітету та умиротворення агресора з іншого, дозволили відродитися німецькому мілітаризму, фашизму, нацизму і підживлювала ідеї Гітлера до світового панування.

Сучасний час дає змогу дослідникам зануритись у величезний обсяг військової і політичної літератури, яка побудована на унікальних історичних джерелах, що включені до наукового обігу. Насамперед, англо-американської літератури, де автори відтворюють жахливі картини минулої війни з позиції звичайної людини, ставлячи на другий план безпосередньо фронтіві операції. Аналіз інтерпретацій, висновки дослідників зарубіжжя дають можливість якнайкраще реконструювати історичні події.

Трагічні сторінки Другої світової війни наочно створюють аналогії зі сучасністю. Антидемократичні, тоталітарні, клерикальні режими, світові терористичні організації об'єднуються набагато швидше і ефективніше, ніж світові демократії. Порівняння з минулою катастрофою є досить промовистим, щоб нехтувати уроками історії.

Список літератури:

1. Бівор Е. Друга світова війна. Київ: Вид-во групи КМ-Букс, 2022. 848 с.
2. Гарт Д. Як Черчилль врятував цивілізацію: Епічна історія тринадцяти років, як ледь не знищили цивілізаційний світ. Київ: Ранок: Фабула, 2023. 336 с.
3. Галушка А., Брайлян Є. Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталіним 1939–1941 рр. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 368 с.
4. Гейстингс М. І розверзлося пекло... Світ у війні 1939–1945 рр. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 752 с.
5. Грицак Я. Світові війни. Навігатор з історії України. Київ: Видавничий дім «Портал». 299 с.
6. Забужко О. Найдовша подорож. Київ: Видавничий дім Комора, 2022. 166 с.
7. Коваль М. Україна 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ: Вища школа, 1995. 194 с.
8. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. Київ:Вирій, 1997. 272с
9. Лоуренс Ріс. Гітлер і Сталін. Тирани і Друга світова війна. Київ: Лабораторія, 2023. 480 с.
10. Ларсон Е. Велич і нищість. Історія про Черчилля його родину та спротив під час Лондонського бліцу. Київ: Наш формат, 2022. 592 с.
11. Муссоліні Б. Моє життя. Харків: Фоліо, 2017. 252 с.
12. Маккін Д. І сталося тьма. Рузвельт, Гітлер і Західна дипломатія на передодні війни. Київ: Лабораторія, 2023. 400 с.
13. Нарочницкая Н. Партитура Второй мировой войны. Кто и когда начал войну? Москва: Вече, 2009. 416 с.
14. Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: Засторога. Київ:Форс Україна, 2019. 352 с.
15. Попович М. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005. 888 с.
16. Плохій С. Українська Кліо: Нариси про історію, істориків та пам'ять. Київ: Вид-во «Кліо», 2022. 352 с.

17. Рамазанов Ш., Левітас Ф. Ключові питання міжнародної політики передодня Другої світової війни в зарубіжній історіографії //Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Т.33(72) №4. 2022. С. 107–113.

18. Салата О. Інформаційна конфронтація нацистської Німеччини та СРСР на окупованих територіях України (1941-1944). Монографія. Львів-Торунь: Ліга-Прес, 2020. 252 с.

19. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ: Laurus, 2018. 492 с.

20. Hawes J. The Shortest History of Germany: From Julius Caesar to Angela Merkel-A Retelling for Our Times. London: The Experiment, 2019. 256 p.

21. Jonson P. Modern Times: The World from the Twenties to the Nineties. URL: https://ia802807.us.archive.org/19/items/ModernTimes_305/42024947-19032115-Johnson-Paul-Modern-Times-the-World-From-the-Twenties-to-the-Nineties-Revised-Edition-Harper-Collins-1991.pdf (дата звернення: 03.10.2023).

Ramzanov Sh.Sh., Levitas F.L., Trukhan O.F. LESSONS OF THE SECOND WORLD WAR: CHALLENGES FOR THE 21ST CENTURY

The Second World War left a deep traumatic mark on the historical memory of mankind. It was the most cruel, bloody and destructive in the history of wars. This issue has one of the largest historiographies in the world.

The article deals with the emergence of centers of military conflicts in the 1930s of the twentieth century. The authors reconstruct historical events, which makes it possible to understand the real causes of the Second World War. The article focuses on the origins of fascism and Nazism, the global political and military confrontation between Nazi Germany, its allies and the countries of the Anti-Hitler coalition.

The authors prove that the political and economic interests of various world leaders, as well as personal ambitions and short-sightedness of the leaders of the world's leading powers allowed A. Hitler to destroy the world international order, that had developed after the First World War. The policy of "indulgence", "non-interference", "appeasement" of A. Hitler on the part of the political circles of the West, on the one hand, and attempts to use the Nazis in their political projects and partnership with them in the first stage of the World War by the Stalinist leadership of the USSR put the world on the brink of a global catastrophe.

The authors argue that imperial policy, manipulation of human consciousness, militarism, contempt for human rights and personal freedom became the ideological forerunners of World War II.

Further post-war history proved that the victory over Nazism and the militarism of 1945 was only their political and military defeat.

From the end of the World War to the present, there has been a historical reincarnation of totalitarian, anti-democratic regimes in the world. A certain consolidation of world dictators and their attempt to establish a new world order by rewriting the pages of world history is clearly visible. They, in fact, do not shy away from using the shameful practices of the Nazis. The Russian federation's attack on the independent Ukrainian state clearly proved this. Nuclear blackmail, imperial and clerical ideologies, political manipulations, and disregard for people's free choice have become their everyday practices. The threat to the very existence of humanity in the 21st century has become a reality.

Key words: World War II, Nazism, totalitarianism, imperial policy, history lessons.

Shamilova A.M.

Sumqait State University

THE IMPORTANCE OF LEGAL REFORMS IN STRENGTHENING AZERBAIJAN'S STATEHOOD (2016–2020)

Since 2016, legal and democratic reforms in Azerbaijan have been aimed at solving various problems in different spheres of society, both individually and completely. The reforms contributed to a new qualitative stage in the protection and provision of fundamental human rights and freedoms, created conditions for achieving effective results in the direction of building a society of civil self-government, and contributed to an increase in the degree of citizen participation in public administration.

Consistent legal democratic reforms carried out on the initiative and leadership of the Azerbaijani state and its head have created favorable conditions for ensuring civil solidarity, recognized even by political figures of the world's leading states, further strengthening socio-political stability, as well as the name of our state is sufficient in the field of democratic values and state building in the world, which led to the fact that we were on a par with the names of states with such influence.

During these years, the main results of political and legal democratic reforms were the improvement of the activities of two other branches of government – the judicial system and the Milli Majlis (The National Council), as well as the implementation of various laws adopted in this area.

Measures taken in the field of modernization of the public administration system and judicial and legal reform necessitate the creation of a penitentiary service and activities related to the execution of punishments in accordance with the requirements of the modern era and the organization of effective management.

One of the areas of legal democratic reforms carried out since 2016 is aimed at preventing corruption in the work of institutions carrying out economic activities in various public administration structures.

The holding of the referendum on September 26, 2016 was also due to the need to take into account the rapid innovations that have occurred in the political, economic and legal spheres in recent years. The amendments and additions approved at the referendum served to improve public administration, improve the legislative framework to ensure more reliable protection of human rights and freedoms, and increase the intensity of subsequent reforms.

Key words: *State of Azerbaijan, legal reform, election, prosecutor's office, court, referendum.*

Introduction. One of the main differences in the content of the new stage of the development of our statehood from 2003 to 2020 from previous years is that the legal-democratic reforms became more intensive and covered all areas of state building. In this regard, what happened in 2016–2020 years were of special importance. Since 2016, legal and democratic reforms in Azerbaijan have been aimed at solving various problems in different areas of society, either separately or completely. The reforms promoted a new qualitative stage in the protection and provision of basic human rights and freedoms, created conditions for achieving effective results in the direction of building a civil self-government society, and helped to increase the degree of participation of citizens in state administration.

It should be noted that Ilham Aliyev noted the importance of achievements related to socio-

economic life, including legal-democratic reforms, during his presidency years, and ensured that concrete and effective results were achieved in this direction.

I. Aliyev specially emphasized such a point during the implementation of legal and democratic reforms that reforms are being carried out boldly in both the political and economic spheres in the country. Such a position of the head of state is fully justified that “political and economic reforms, economic growth and democratization processes should be carried out in parallel, complementing each other. Otherwise, if the economic situation does not improve, if our economic plans are not implemented, of course, there can be no question of establishing a fully democratic society in Azerbaijan” [3, p. 1].

This meant that the development of our state and its prospects depend on the high level of socio-economic progress in the society as well as on the

processes of democratization, civil society building and other socio-political factors.

Taking all these into account, our head of state kept under daily control the issues related to the implementation of legal democratic reforms covering all spheres of activity of the state and society and fundamentally improving the situation there.

Sustainable and dynamic economic progress leading to material well-being of people can be achieved in countries where legal and democratic reforms are carried out consistently. Another important idea or conclusion that proves this is that the indicators of the state of Azerbaijan regarding the material well-being of its citizens at various levels of socio-economic development are much higher than the average world and European indicators, precisely because of the instructions of Ilham Aliyev in 2016-2020. It is the successful implementation of prepared infrastructure programs, projects involving state administration and other fields.

Continuation of legal reforms in the judicial system. The judicial system of the Republic of Azerbaijan has been in a different situation due to the wide scope of the legal-democratic reforms among the legal bodies, their gradual implementation, and the fact that they are more in line with the international level and standards in terms of their content and results.

The reforms started in this field under the leadership of National Leader H. Aliyev have been continued in a more intensive form since 2016. "On the basis of all the innovations implemented in the course of this stage of judicial reform, the new level of socio-economic development created by the renaissance process of our state in all spheres of social life, the transformation of our country into a member of the European legal space, from this point of view, the necessity of restructuring the affairs of the entire judicial and legal system was based" [5]. In the course of the reforms implemented for this purpose, justice has become more qualitative and effective with a new content and form.

In order to ensure the continuous progress of our country, the reforms implemented in all areas require the initiation of a new stage in the development of the judicial system and the deepening of reforms in this area.

The decree "On the deepening of reforms in the judicial-legal system" signed by the President of the Republic of Azerbaijan I. Aliyev on April 3, 2019 [6] gave impetus to the beginning of a new quality – modernization phase in the development of the court.

The new decree has given impetus to the acceleration of work towards the resolution of many overdue problems related to judicial activity.

In accordance with the requirements of the aforementioned decree, the procedural rules of the prosecutor's office in the course of court proceedings were further improved, the number of lawyers in the Republican National Lawyers Association, and the efficiency of their legal assistance to the population was further increased.

As a result of fulfilling the important and responsible tasks arising from the requirements of the decree in the following years, the forms of citizens' appeals to the judicial authorities were further simplified, the rules for the state registration of legal entities, the rules for the compilation of civil status acts of natural people, and the forms of obtaining legal assistance among the population in notaries and other structures were almost significantly reduced. helped to improve.

We would probably not be wrong if we say that the effective results of the reforms carried out over the years in the judicial legal system, in all the structures of the Ministry of Justice as a whole, have covered all areas of social life.

Under the leadership of the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev, special attention is paid to the modernization of justice and court activities, facilitating the appeal opportunities of the population, and modern infrastructure is being created for this purpose. Over the past years, projects of modern buildings and complexes for up to 50 courts have been prepared at the expense of the state budget and in cooperation with the World Bank, 9 court buildings and 2 court complexes with 6 courts have been built and put into use. Currently, the construction of buildings and complexes for 5 courts is ongoing. President Ilham Aliyev's personal participation in the opening of many buildings and complexes, giving relevant recommendations and tasks is an indication of the high attention and care of our head of state in this area [2].

From the first days of its activity, President Ilham Aliyev, who paid special attention to increasing the efficiency of justice and modernizing the judicial system of our country, signed the Decree on the Humanization of the Penal Policy signed on February 10, 2017. It is a programmatic document in terms of renewing the view on security issues, improving the operation of the penitentiary system, and applying the most advanced practices available in the world in this field [7].

The measures carried out in the field of modernization of the state administration system

and judicial and legal reforms make it necessary to establish the penitentiary service and the activities related to the execution of punishments in accordance with the requirements of the modern era and organize efficient management.

Reforms in the prosecutor's office and the police.

As a result of successive reforms in the legal system and detailed updating of the legislative framework related to this area, the functioning mechanism of the power structures we have mentioned has been further improved.

The issues of improving the activities of these institutions, which have a special role in ensuring statehood and state security, have been one of the areas that I. Aliyev has paid special attention to all these years.

The continuation of legal-democratic reforms in the field of prosecution bodies, which traditionally played a leading role in the legal system after 2016, actually served to adapt the current situation in this direction to the advanced and universally accepted new rules in Europe and the world as a requirement of the time. The conclusion of the reforms carried out in the field of prosecution was to take into account the current development of our country and the principles of democratic legal state-building, to improve the work rules and powers of the prosecutor's office, and to transfer some of the previously performed functions to the court.

In connection with the implementation of the law adopted on October 20, 2017 on amending the criminal legislation in accordance with the requirements of the new stage of development, and in accordance with other legislative documents, the general control authority that hinders the market economy has been abolished, and new principles of cases of restrictions on human rights and freedoms by the prosecutor's office determined, the prosecutor's control was completely abolished in some state structures [1].

According to the new legislative rules, although the activities of prosecutor's offices are somewhat limited, now they are completely clarified, and some cases of duplication and inappropriate interference were eliminated. Initiating a criminal case and conducting a preliminary investigation, supervising the implementation and application of laws in the activities of investigative and operative investigative bodies, filing lawsuits in courts, protesting court decisions, etc. it was about the updated business rules.

As a result of the increasing role of the prosecutor's office in the country's legal system, greater trust and confidence in the prosecutor's office at a higher stage of development of our state, the process of defining new

tasks for this state institution is being carried out. It is no coincidence that in the new Code of Administrative Offenses of the Republic of Azerbaijan, which entered into force on March 1, 2016, special importance was given to the prosecutor's control in ensuring the rule of law, and the prosecutor's control was designed as a guarantee of the principle of rule of law.

In recent times, as a result of the joint activity of the Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan in connection with other law enforcement agencies, first of all, in connection with internal affairs, justice and judicial bodies, serious qualitative changes have occurred in the dynamics and nature of criminality, and the number of registered crimes, including violent, serious and especially serious, criminal the number of crimes committed by groups decreased sharply year by year, crimes committed by organized gangs and criminal associations accounted for a very small percentage of such incidents. As a result of the systematic measures taken, the number of murders and attempted murders has decreased many times compared to the beginning of the 90s of the last century, when arbitrariness and lawlessness were rampant, while the criminogenic situation was kept under strict control, and particularly serious crimes were solved, numerous criminal gangs were neutralized, and guilty persons were brought to justice they deserved [1].

In order to celebrate the one-century jubilee date of the prosecutor's office, systematic and series of measures have been defined and organized and implemented in the General Prosecutor's Office and its structural institutions. For this purpose, by the order of the General Prosecutor's Office dated August 9, 2017, a wide commission was created and operated under the leadership of the Deputy Prosecutor General.

Another area where the reforms in the field of law expanded was the activity of the police. The main content of the new reforms is that the maintenance of public order is extremely important in the protection of statehood and the strengthening of the leading role of the police in this matter. During the research years, the Law on Police was amended twice in the Republic of Azerbaijan. Due to these changes, the police authorities had to raise their work to the level of current requirements and advanced world practice in important areas such as maintaining public order, ensuring public safety, timely detection or prevention of crimes and violations of law. The main purpose of the changes was to determine the mechanism of control over the police, to specify the legal forms of attitude to the illegal actions of police officers.

The implementation of the Decree of President Ilham Aliyev on the implementation of the Law No. 789-VQD dated October 2, 2017 of the Republic of Azerbaijan “On Amendments to the Law of the Republic of Azerbaijan “On Police” significantly improved the situation in this area [8].

Amendments to the Constitution are one of the main directions of legal reforms. When each qualitative stage in the development of the society ends and a new one begins, simultaneously with the increase of economic power in the society, the strengthening of democratic institutions, the expansion of the forms of participation and representation of citizens in the state administration process, making additions and changes to the constitution that envisage these innovations is a completely legal and natural process.

As a whole, the path of rapid development that began in the early years of the XXI century, the strengthening of democratic governance in all spheres of social life, the acceleration of the integration of statehood into the European space and the world, on the one hand, and the impossibility of the Basic Law remaining unchanged against the background of various reforms that modernized public administration and social and economic life, on the other hand, these were the conditions that made it necessary to hold the referendum on September 26.

It should be noted that as life, conditions, and society change, making additions and changes to the existing legislative framework, the Constitution, which is called the Basic Law in this field, was not an extraordinary event, but a slightly different form of ordinary legislative activity arising from the reality of the day and time.

The holding of the referendum on September 26, 2016 was also due to the need to take into account the rapid innovations that have taken place in the political, economic and legal fields in recent years. The amendments and additions approved in the referendum served to improve public administration, to improve the legislative framework that ensures more reliable protection of human rights and freedoms, and to increase the intensity of the next reforms.

Based on the results of the referendum, 23 articles of the Constitution were amended and a total of 6 articles were added. These are primarily aimed at improving the protection of human rights and freedoms, further improving the activity of state administrative bodies, strengthening legislative activity based on new, more advanced experience, strengthening political stability in society, and

ensuring the identification of new opportunities for improving the material well-being of citizens. “The fact that 60 percent or 15 of the changes made in the 23 articles of the Constitution belong to the “Basic human rights and freedoms section” of the Basic Law was in accordance with the content and requirements of the international laws that Azerbaijan has joined in this field in recent years” [10].

“Another innovation is the lowering of the voting age to 21” [4]. This implies the elimination of restrictions in the field of electing, being elected, and being appointed to public positions, as well as existing in the election legislation and basic laws of many countries in international practice.

Based on the results of the referendum held on September 26, 2016, there is no need to say additional arguments to prove that the additions and changes to the Basic Law further improve the state’s management system and further improvement of work in all areas of social life. This is proven by the content of the additions and changes, as well as the attitude and numerous opinions of people from different categories of the population, international analysis, well-known politicians, legal scholars [9].

Further improvement of the management system. The new change, as a completely new event in the history of the development of statehood, served to improve the administrative system, to increase the intensity of construction and management, to bring all areas and branches of administration closer to joint action in a state of unity in a new responsible historical stage.

Although the beginning of a new stage in the course of these reforms starting from 2016 actually came from many reasons, the result played an important role in ensuring the further development, progress, and security of Azerbaijan statehood.

The first steps of structural reforms have shown that it is in the interests of saving considerable state funds by optimizing relatively outdated forms of administration and management bodies that have been repeating each other for years, sometimes covering the same issues, and directing those funds to the development of areas that need it most, and development prospects make it happen faster.

In addition to showing that political and legal democratic reforms are of great importance in deepening the process of democratization in our society, we would like to take into account the main directions of their implementation.

First of all, legal reforms have become a particularly important area in the course of political reforms, and strengthening the independence of the court in

accordance with international standards has been the leading direction. In the course of legal democratic reforms, the empowerment of municipalities and other elected authorities and the level of participation in the management system have been increased.

During the research period, election rules and election legislation at all levels were significantly improved and adapted to international standards.

At the same time, the number of institutions whose activities are increasing in the field of civil society building has increased in the country.

As mentioned, the high level achieved in the course of political, administrative, legal and democratic reforms helped to solve new tasks and select higher goals in this direction.

Among the most important results of Ilham Aliyev's statehood development policy in 2016–2020, it was especially important to modernize Azerbaijan, to have a strong army capable of protecting our state's security and territorial integrity.

We must note that after the successful implementation of the legal reforms carried out in 2016-2020, the improvement of the legislative framework and the effective functioning of these structures in all areas of social life.

The most important result of Ilham Aliyev's policy of strengthening statehood is reaching today's high level of development, ensuring and maintaining political and economic stability.

The result. We would also like to express some of our thoughts on the main conclusions of

the path taken and the results of the work done during the research years. One of the main results of the implemented legal democratic reforms is that the establishment of local judicial structures in the regions has significantly reduced the flow of the population in the direction of the capital, unnecessary and meaningless correspondence, disputes and other procedural stages that cause dissatisfaction of the population have been shortened. Based on international experience and world standards in the field of protection and provision of basic human rights and freedoms, high-quality legislative acts and normative documents were prepared and implemented immediately;

– In the course of the legal-democratic reforms, the legal education activity of the population was successfully continued, and it was achieved that the citizens benefited from the necessary information about the fields of legal services and the forms of their use. The current level of political pluralism and civil solidarity in the society has been positively evaluated in the reports of international organizations.

If we briefly evaluate the importance of the results of the work carried out in the direction of the implementation of legal democratic reforms, we can say that today our state has achieved high achievements in the field of guaranteeing basic human rights and freedoms, and in a short period of time it has managed to achieve the results achieved by the leading world states for centuries.

Bibliography:

1. Azərbaycan Prokurorluğu 100 illiyini yeni uğur və nailiyyətlərlə qeyd edir // Azərbaycan 28 sentyabr 2018-ci il.

2. Azərbaycanın ədliyyə orqanlarının yaradılmasından 100 il ötür // [Elektron resurs] https://azertag.az/xeber/bu_gun_azerbaycanin_edliyye_orqanlarinin_yaradilmasindan_100_il_otur-1217067

3. Həsənov, Ə.M. Möhtəşəm zəfər salnaməsi: Prezident İlham Əliyev hələ uzun illər xalqı öz arxasında daha yüksək zirvələrə və böyük qələbələrə doğru aparacaq // Azərbaycan. 2018, 13 oktyabr. – s. 1–2.

4. Həsənov, Ə.M. “Konstitusiya islahatları ölkədəki əsaslı dəyişikliklərdən irəli gəlir: [Elektron resurs] URL: <https://sputnik.az/azerbaijan/20160905/406966053/elihesenov-konstitusiya-deyisiklik-teklif-referendum.html>

5. Hüquqi dövlət quruculuğu: [Elektron resurs] / URL: https://republic.preslib.az/az_a6.html

6. Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı <https://president.az/az/articles/view/32587>

7. Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 10 fevral 2017. [Elektron resurs] <https://president.az/az/articles/view/22756>

8. “Polis haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il 2 oktyabr tarixli 789-VQD nömrəli Qanununun tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 18 oktyabr 2017.

9. Referendum dövrü mətbuat səhifələrində. (Bibliografiya): [Elektron resurs] / URL: <http://www.preslib.az/referendum/pdf/kiv.pdf>

10. 11 aprel 2018-ci il tarixində keçirilmiş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçkilərinin yekununa dair Mərkəzi Seçki Komissiyasının Protokolu: [Elektron resurs] / URL: http://www.msk.gov.az/uploads/Secki-2018/MSK_protokol-2018.pdf.

Шамілова А.М. ЗНАЧЕННЯ ПРАВОВИХ РЕФОРМ У ЗМІЦНЕННІ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (2016–2020)

З 2016 року правові та демократичні реформи в Азербайджані спрямовані на вирішення різних проблем у різних сферах життя суспільства як окремо, так і повністю. Реформи сприяли новому якісному етапу у захисті та забезпеченні основних прав та свобод людини, створили умови для досягнення ефективних результатів у напрямі побудови суспільства громадянського самоврядування, сприяли підвищенню ступеня участі громадян у державному управлінні.

Послідовні правові демократичні реформи, проведені з ініціативи та керівництва Азербайджанської держави та її глави, створили сприятливі умови для забезпечення громадянської солідарності, визнаної навіть політичними діячами провідних світових держав, подальшого зміцнення суспільно-політичної стабільності, а також імені нашої держави достатня у сфері демократичних цінностей та державного будівництва у світі, що призвело до того, що ми опинилися в одному ряду із назвами держав з таким впливом.

У ці роки основними результатами політико-правових демократичних реформ стало вдосконалення діяльності двох інших гілок державної влади – судової системи та Міллі Меджлісу, а також реалізація різних законів, ухвалених у цій галузі.

Заходи, які здійснюються в галузі модернізації системи державного управління та судово-правової реформи, зумовлюють необхідність створення пенітенціарної служби та діяльності, пов'язаної з виконанням покарань, відповідно до вимог сучасної доби та організації ефективного управління.

Один із напрямів правових демократичних реформ, що проводяться з 2016 року, спрямований на запобігання корупції в роботі установ, які здійснюють економічну діяльність у різних структурах державного управління.

Проведення референдуму 26 вересня 2016 року було також зумовлене необхідністю взяти до уваги стрімкі новації, що сталися у політичній, економічній та правовій сферах за останні роки. Схвалені на референдумі поправки та доповнення послужили вдосконаленню державного управління, вдосконаленню законодавчої бази, що забезпечує більш надійний захист права і свободи людини, підвищення інтенсивності подальших реформ.

Ключові слова: Азербайджанська держава, правова реформа, вибори, прокуратура, суд, референдум.

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903.4'15(477.4=512.1)"653"(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.17>

Ченцов Я.М.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПОСЕЛЕНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ПЕРІОДУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОБЕРЕЖНОМУ СТЕПУ

У статті здійснена систематизація відомостей про опорні археологічні пам'ятки поселенського типу часів Золотої Орди, що були досліджені на території Українського Правобережного Степу. В результаті були встановлені сучасні тенденції у каталогізації та археологічному вивченні спадщини цього періоду історії України, а також запропонована гіпотеза щодо впливу кліматичного фактору на адаптивні процеси та осідання частки кочового населення у новостворених містах. Це є дуже важливим, бо в археології сучасної України, попри плідну роботу ряду дослідників, не приділяється належної уваги Золотій Орді і тим паче, середньовічним номадам, що увійшли до її складу. Після Монгольської навали і через деякий проміжок часу, створення Золотої Орди, майже вся територія степової України опинилась під контролем нової держави. Степ Лівобережжя більш археологічно вивчений, ніж території іншої сторони Дніпра, яким і буде присвячена дана робота. Говорячи про Правобережжя України можна сказати, що цілеспрямовані археологічні роботи проводились тут тільки на трьох пам'ятках поселенського характеру часів Золотої Орди.

Місто Монкастро, яке досить добре досліджено внаслідок величезного та різноманітного культурного шару – археологи, що досліджували грецьке поселення Тіра або османську фортецю, які знаходяться в межах міста, так чи інакше стикались з археологічним матеріалом золотоординського періоду. Тягинське городище, яке також було виявлено та частково досліджено більшою мірою у зв'язку з роботами на пам'ятці періоду Великого Князівства Литовського – фортеці Тягин. Слід сказати, що ця пам'ятка була суттєво пошкоджена внаслідок збройної агресії РФ, зокрема, в результаті руйнування Каховської ГЕС. Останнє археологічно досліджене городище – Торговицьке, вивчається з 1997 року та є дуже перспективною пам'яткою міської культури Золотої Орди. Інші населені пункти цього періоду залишаються вивченими лише частково, джерельна база для їх дослідження фрагментована, а локалізація самих пам'яток визначається переважно умовно.

Ключові слова: Золота Орда, Правобережжя, кочовики, городище, золотоординський період.

Постановка проблеми. Дослідження пам'яток періоду Золотої Орди на території сучасної України є достатньо складною проблемою. До нас дійшло дуже мало писемних джерел золотоординського часу, тому актуальним завданням є вивчення відомих та виявлення і введення до наукового обігу нових археологічних пам'яток цього періоду, в контексті даної роботи це стосується поселенських пам'яток степової зони Правобережної України.

Хоча Золота Орда в середині XIII – початку XV століть охоплювала майже всю територію степу сучасної України, пов'язані з нею археологічні пам'ятки на цей час є вивченими недостат-

ньо. Попри плідну роботу плеяди видатних археологів та науковців, що звертаються до неї в своїх роботах, в узагальнюючих історичних та проблемно-історіографічних дослідженнях тематика, пов'язана із Золотою Ордою, майже не представлена. В конкретно-археологічному контексті досі відчутною є проблема виділення пам'яток Золотої Орди серед багатьох інших пізньокочівницьких пам'яток, які у великій кількості представлені в Українському Степу. Лівобережна України у порівнянні з Правобережною більш археологічно досліджена, але системний огляд наявних тут золотоординських пам'яток залишається завданням для подальших досліджень.

Попри досить високу ступінь вивченості певних пам'яток цього періоду в степу України, їм бракує систематизації і уваги дослідників на регіони де археологічні розкопки майже або зовсім не проводились.

Золотоординських пам'яток поховального характеру, поодиноких скарбів та випадкових знахідок виявлено досить багато, але в більшості вони були виявлені не завдяки систематичним археологічним дослідженням, а випадково або при дослідження пам'яток іншого періоду, як це часто буває у випадку з курганами – середньовічні кочовики досить часто допоховували своїх небіжчиків у вже існуючі насипи. Тож систематизувати такі пам'ятки досить складно. Цим пояснюється спроба автора сконцентруватися саме на залишках поселенської структури Золотої Орди на території степової України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, ступінь вивчення поселенських пам'яток золотоординського періоду на території степового Правобережжя України така, що навіть новітні дослідження та публікації матеріалів деяких пам'яток досить віддалені від нас у часі.

Останньою великою та направленою саме на вивчення золотоординського періоду публікацією щодо міста Монкастро (сучасне м. Білгород-Дністровський) є монографія 1986 року археологині з Одеського археологічного музею А.А. Кравченко, котра довгий час займалась середньовічною історією Білгород-Дністровського [8]. Дана робота дуже змістовна, містить аналіз безцінного археологічного матеріалу та торгових зав'язків міста але, звісно, з моменту публікації пройшло багато часу і в роботі немає застосування новітніх методик та технологій – як то використання цифрових даних.

Про цікавлячий нас період писав і Руссев М.Д. у своїй публікації 1999 року, присвяченій історії міст західної околиці Золотої Орди він звертався і до Монкастро [12, с. 59–86]. Також, звісно, історію цього міста в інші епохи та фортеці, що була зведена у період після відходу Золотої Орди з цих територій, вивчала ціла низка дослідників. З 1999 р. Міжнародною українсько-турецькою експедицією ІА НАНУ розпочато археологічне дослідження пам'яток османського періоду Аккерманської фортеці у м. Білгород-Дністровському Одеської області. У 2005–2009 рр. роботи експедиції набули формату міждисциплінарного проекту. У складі команди дослідників археологи: С.О. Біляєва, Ю. В. Болтрик, І.В. Карашевич, О.В. Колибенко, О.Є. Фіалко, О.С. Беляєв

(Україна), Б. Ерсой, І. Куйлу-Ерсой, Х. Урер, С. Байракал (Туреччина) [3, с. 70]. Також, архітектурною складовою фортеці займається дослідник Красножон А. В., який проводить і археологічне дослідження пам'ятки [9]. Не слід забувати також і відомого молдавського археолога Полевого Л. Л., котрий плідно досліджував населені пункти західного кордону Золотої Орди на території Молдови але не оминав у своїх публікаціях і такі пам'ятки на українських землях – як то Монкастро та Кілія [11].

З 1997 р. Кіровоградським державним педагогічним університетом імені Володимира Винниченка (Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка) при підтримці Кіровоградського регіонального наукового центру дослідження історії Центральної України Інституту історії НАНУ ведуться охоронні розкопки ґрунтового могильника золотоординського періоду біля с. Торговиці Новоархангельського району Кіровоградської області [7, с. 11]. Пізніше розкопки переходять і на територію городища, що у період свого функціонування, напевно, було досить великим містом. Археологічні роботи проводились тут дослідницями з зазначеного університета – Бокій Н. М. та згодом Козир І. А. Сучасні публікації з приводу пам'ятки належать останній [7]. Також потрібно відзначити плідну роботу Позивай Т. Д., з того ж закладу, з приводу вивчення періоду Золотої Орди у регіоні.

Досить довгою історією вивчення відзначається Тягинське городище. Перші роботи тут були розпочаті у 1914 р. Археолог та краєзнавець В.І. Гошкевич провів обстеження на городищі біля с. Тягинка (зараз – Бериславського р-ну Херсонської обл.), стаціонарні розкопки фортеці Тягин періоду Великого Князівства Литовського та могильника. Результати досліджень були опубліковані у Літопису Херсонського музею у 1916 р. [1, с. 447–448].

Розвідки та постійні роботи на городищі та фортеці проводили М.П. Оленковська (Абікулова) та М.П. Оленковський, С.В. Бахматов та В.Є. Ільїнський, Д.Р. Кобалія, Д.М. Сикоза, але більша частина і городища і фортеці не були досліджені. У 2016–2017 рр. Південною Середньовічною експедицією Інституту археології НАН України було здійснене обстеження городища та проведені невеликі розкопки, а у 2018 р. під керівництвом Біляєвої С.О. були розпочаті розкопки на пам'ятці національного значення фортеці Тягин Бериславського району Херсонської області. Завданням археологічного дослідження було конкретизація

питань планування, розбудови фортеці, її матеріальної культури та виявлення взаємозв'язку городища та фортеці.

Якщо говорити про пам'ятки золотоординського періоду не поселенського характеру на Правобережжі степової України то тут важливий внесок зробили А.О. Добролюбський та О.М. Дзиговський, які на початку 80-х років минулого століття підіймають питання про необхідність систематизації археологічних пам'яток середньовічних кочівників у Північно-Західному Причорномор'ї. Відсутність системного вивчення цих пам'яток дослідники пов'язали з нечисленністю та проблематичністю їхньої культурної атрибуції. За основу своєї класифікації автори взяли принципи систематизації, запропоновані Г.А. Федоровим-Давидовим [10, с. 24–27]. Нажаль, на Правобережній Україні пам'ятки золотоординського часу не так добре досліджені як по ту сторону Дніпра, бо насамперед період побутування цих пам'яток історично був менший – близько ста років, також слід зазначити, що в науковому середовищі Правобережжя не був сформований широкий круг дослідників, які б займалися цією темою.

Метою статті є систематизація відомостей про опорні археологічні пам'ятки поселенського типу часів Золотої Орди, що були досліджені на території Українського Правобережного Степу задля полегшення їх подальшого детального вивчення та археологічного дослідження, хоча дана робота не претендує на подання повного переліку комплексів чи випадкових знахідок періоду Золотої Орди в ній робиться припущення щодо впливу кліматичного фактору на осідання та адаптивні процеси серед кочового населення степу України зазначеного періоду. Автором, попередньо була виконана подібна робота, що степу Лівобережної України [13].

Виклад основного матеріалу. Традиційно, формування міст на території Золотої Орди, в тому числі на території сучасної України, в історіографії визначалось лише економічними або політичними факторами з дискусіями щодо їх кількісної переваги. Але досить мало приділялось уваги фактору кліматичному. Кочова цивілізація Середньої Азії, звідки виникла більшість народів, що згодом утворили Золоту Орду, розвивалася завдяки специфічним природно-кліматичним умовам.

Землі Дешт-і-Кіпчак, в які, в тому числі, входила майже вся степова зона сучасної України, розташовані між 48-м і 52-м градусами північної широти постійно були піддані перепадам температур. Крім того, однією з найбільших проблем

для степу було нестійке випадання вологи. Приблизно 80% опадів, що нерівномірно випадали, припадало на літні місяці. Після цього міг настати тривалий посушливий період. Всі ці природно-кліматичні особливості сприяли формуванню унікального малодеревного ландшафту, і, як наслідок, специфічного сезонного землеробства [15, р. 43–45].

Тож, хоча клімат цих земель також був досить суворий, тут все ж була можливість займатися землеробством, чим і користувалися бідні і більш чисельні кочовики, яким не знаходилося місця в структурі міста. Такі люди утворювали навколо новостворених міст землеробську округу. В той же час, звісно, залишались кочовики, які не бажали змінювати свій спосіб життя. Зазвичай, таке рішення приймалось усім аїлом – феодално залежною кочовою сімейною групою у складі населення Золотої Орди. Такі аїли продовжували кочувати степами Дешт-і-Кіпчака [5]. В археологічному плані пам'ятки, залишені цими людьми, майже неможливо ідентифікувати, тому що вони практично нічим не відрізняються від пам'яток кочовиків попередніх епох. Додає складності і те, що археологічно знайти і дослідити стоянку кочовиків дуже складно. З новоствореними містами та їхньою округою – ситуація інша. І хоча ступінь дослідження багатьох з них залишає бажати кращого, існує багато інформативних результатів їх дослідження.

Систематизувавши поселенські золотоординські пам'ятки степової зони України і проаналізувавши наявні археологічні дані, можна зробити певні попередні висновки стосовно впливу кліматичного фактору на виникнення міст, хоча фрагментарність даних дозволяє робити лише припущення щодо цієї проблеми.

Географічно територія Правобережжя поділяється на степ та лісостеп. Й хоча монголи були кочовим народом, як і більшість підкорених ними племен, типовими мешканцями відкритих степових просторів, золотоординські пам'ятки в деякій кількості представлені і в лісостеповій зоні України. До монгольської навали в степу сучасної України кочували торки-гузи та половці. На початку XIII ст. останні були розбиті військом під керівництвом монголів, та за два десятиріччя і декілька хвиль наступу завойовників увійшли до складу Монгольської імперії де згодом повністю розчинились, утворивши цим те, що зараз ми знаємо під дефініцією татари.

В середині XIII ст., після успішного завершення походу Бату хана, більша частина України,

в тому числі степ Правобережжя зосередилась під владою Монгольської імперії, а з утворенням Золотої Орди в 1269 р. увійшла до її складу, де залишалась, за винятком деяких регіонів, що відокремились раніше, до вирішальної битви при Синіх Водах у 1362 році.

Тож, перейдемо до власне археологічних пам'яток поселенського характеру, залишених Золотою Ордою на території Правобережжя:

Торговицький археологічний комплекс.

Археологічні роботи Центральноукраїнського державного університета імені Володимира Винниченка, розпочаті з 1997 року, виявили існування великої пам'ятки золотоординського часу на березі р. Синюхи. Це було поселення з рисами міської культури Золотої Орди та могильник. Беручи до уваги знахідки золотоординських монет з могильника, виявлені такі артефакти у різного роду колекціях, а також відомі за усними повідомленнями місцевих жителів та згадками у письмових джерелах, Торговицький комплекс можна ідентифікувати як один з економіко-політичних центрів XIV ст. на Правобережжі України в золотоординський період [4, с. 41–43]. Враховуючи його географічне розташування на крайньому північно-західному порубіжжі з підкореними монголами слов'янськими землями, є підстави говорити про статус міста як адміністративного центру одного із західних улусів Золотої Орди. Виявлені артефакти, як то знахідки залишків зброї, в різних місцях городища, сліди масштабної пожежі на всій території та свідчення незавершеного виробничого процесу – недороблена кераміка в гончарній майстерні, дають змогу припустити, що завершення життя у поселенні відбулось в результаті військової акції. Археологічні свідчення співвідносяться з даними писемних джерел щодо локалізації битви при Синіх Водах біля зазначеного комплексу. Загибель золотоординського міста цілком може бути пов'язана із військовими діями литовського князя Ольгерда у 1362 р., що завершилася його перемогою над Золотою Ордою [7, с. 19–21].

Загалом Торговицький археологічний комплекс, у який входить поселення і могильник, є дуже важливим об'єктом дослідження. Наявність могильника, що відкриває можливість для вивчення антропологічного матеріалу дозволить прояснити питання про співвідношення місцевого і прийдешнього населення серед похованих та поглибити розуміння етнічних процесів на території Правобережної України в золотоординський період [4, с. 81–83].

Тягинське городище.

Городище знаходиться біля с. Тягинка Херсонської області та біля фортеці Тягин періоду Великого Князівства Литовського. Роботами Південної Середньовічної експедиції Інституту археології НАН України у 2016–2018 рр. на території городища виявлено велике золотоординське місто другої половини XIII – середини XIV ст. [1, с. 447]. Про це свідчать, зокрема, залишки будівельних матеріалів, конструктивні деталі водогону та уламки глиняних труб, комплекс різноманітних артефактів, які мають аналоги серед золотоординських пам'яток на просторі Причорноморського степу та інших районах розповсюдження культури Золотої Орди. Дослідження зазначеної експедиції засвідчили продовження існування поселення і в більш пізній період. Як і раніше, воно забезпечувало роботу переправи на торговому шляху через Дніпро, про що свідчать знахідки предметів матеріальної культури, зокрема кераміки, а також польської та золотоординських монет кінця XIV – першої половини XV ст., але в цей час це вже була територія Великого Князівства Литовського – на кордоні з Золотою Ордою, на захист котрого і була побудована Тягинська фортеця [2, с. 133–135].

Через підрив греблі Каховської ГЕС влітку 2023 р. в ході повномасштабного вторгнення РФ пам'ятка зазнала затоплення. Масштаб пошкоджень ще потребує встановлення.

Монкастро.

Сучасне місто Білгород-Дністровський, як відомо, має свою цікаву і дуже довгу історію. На його місці в різний час були розташовані пам'ятки різних епох та народів тож і назву місто мало різну. Щодо періоду, що нас цікавить, дослідниця А.А. Кравченко, яка у радянські часи займалася саме середньовіковим періодом історії міста зазначає, що саме назва Монкастро, яка у той час використовувалась місцевим населенням є релевантною для цього часу.

Час володарювання містом Золотою Ордою, за результатами аналізу нумізматичного матеріалу знайденого під час археологічних робіт А.А. Кравченко у період з 1967 по 1984 р., визначається як кінець XIII – 60–70-ті рр. XIV ст. [8, с. 115]. Матеріали, отримані в результаті зазначених археологічних досліджень, дозволяють характеризувати Монкастро як ремісничо-торговий центр на нижньому Дністрі зі специфічною архітектурою і матеріальною культурою, що склалась у золотоординський час. Населення міста було поліетнічним і, в більшості переміщеним сюди з більш східних районів величезної Золотої Орди. Завдяки цьому

тут виник специфічний варіант золотоординської культури, які, виникали майже в кожному великому місті цієї держави [8].

Крім згаданих поселеньських комплексів, з різних джерел відомо про те, що у межах річчї Дністра та Дніпра були виявлені знахідки певної кількості золотоординських міст. Їхній перелік був створений радянським дослідником Єгоровим В.Л. у своїй монографії 1985 року на підставі аналізу середньовічних джерел, мап та сучасної собі історіографії, та на жаль, з того часу не доповнювався [6]. Усі ці пам'ятки не мають назви з золотоординського періоду і археологічно не досліджувались. До їх числа належать:

Городище Маяки біля села Маяки Одеської області. У джерелах відмічено існування на цьому місці переправи через Дністер із залишками мечеті і руїнами кількох кам'яних споруд. Очевидно, цей населений пункт знаходився на караванній дорозі, що вела зі сходу до Монкастро.

Городище Велика Мечетня на правому березі Південного Бугу біля с. Велика Мечетня Миколаївської області. Від золотоординського поселення збереглися залишки цегляних та кам'яних будівель і склепів. Назва його у період існування невідома, археологічні дослідження не проводились.

Безіменне городище на Південному Бузі, в районі злиття річок Кодими і Синюхи. В джерелах XVI ст. коротко повідомляється про завали золотоординських споруд, що відносяться до часів правління хана Узбека. У цьому місці локалізується переправа через Південний Буг під назвою Вітовтів брід;

Городище Аргмакли-Сарай на правому березі р. Громоклеї, правої притоки Інгулу. У XIX ст. тут були відмічені біля балки Мечетної руїни мечетей та фундаменти споруд, з-поміж яких виділявся фундамент великої споруди.

Городище Ак-Мечеть на правому березі Південного Бугу біля с. Ак-Мечеть. У XIX ст. тут були відмічені руїни золотоординського міста. На карті Річчі Заноні в цьому місці зображено мечеть.

Городище Баликлей біля місця впадіння р. Чичаклей у Південний Буг. Будь-яких відомостей про споруди немає. Зазначено на карті Річчі Заноні [6]. Золотоординська назва міста невідома та археологічні дослідження не проводилися.

Кілія. Найзахідніше місто Золотої Орди, що знаходилося в гирлі Дунаю, за кілька десятків

кілометрів від берега Чорного моря. Археологічно воно не досліджувалося, тому час його виникнення точно не з'ясований. Письмові та картографічні середньовічні джерела, а саме мапа А. Дулцера 1339 р. та Г. Солері другої половини 14 ст. повідомляють про його приналежність Золотій Орді в XIV ст. [11, с. 65]. Записи генуезького нотаріуса, який жив в Кілії визначають це місто як великий центр генуезької торгівлі, де знаходилася італійська колонія з особливим консулом на чолі. У країні Середземномор'я звідси вивозились різноманітні товари: хліб, мед, віск, сіль, коні. Як і у всіх портах Золотої Орди, що мали вихід на міжнародний ринок, тут була розвинена також і работоргівля [14].

Висновки. Отже, автором були стисло охарактеризовані відомі досліджені пам'ятки золотоординського періоду на території степу Правобережжя України. Відзначається що їх досить мало і це пов'язано не з їх історичною відсутністю, а з не високим ступнем дослідження. Тож, археологічне вивчення регіону має перспективи в контексті заповнення цих білих плям.

Окремою, дуже важливою проблемою виступає втрачена культурна спадщина, що була пошкоджена внаслідок збройної агресії РФ. Також невідома доля пам'яток які опинились в зоні бойових дій у 2022–23 роках. Отже, ще одним завданням сучасної української археології буде вирішення проблем, що створила РФ в Україні.

Щодо відсотку осілих кочовиків серед населення цих міст сказати складно але факт існування біля них могильників та землеробської округи, без якої місто навряд чи могло існувати, підтверджений. Ступінь впливу кліматичного фактору на осідання кочовиків в цей час також досить тяжко прослідити, але ми можемо сказати, що якщо б кліматичні умови на території України були б такими ж, як на батьківщині більшості прийдешніх з монголами кочовиків – Центральної Азії, то і міста, в такій кількості і вигляді тут не виникли б. Ми маємо приклади кочових міст на території Монголії за часів Монгольської імперії – вони кардинально відрізняються від описаних нами. Тема впливу клімату на седентаризацію кочовиків вивчена досить слабко і дана робота не є відповіддю на всі питання, які з нею пов'язані, а лише покликана звернути увагу на цю цікаву і перспективну проблему.

Список літератури:

1. Біляєва, С.О., Гуленко, К.С., Грабовська, О.В., Ієвлев, М.М., Манігда, О.В., Фіалко О.С., Чубенко О.В. Фортеця Тягин у системі історико-культурних взаємин від Балтії до Північного Причорномор'я: результати і перспективи досліджень. *Слов'яни та середньовічний світ*. 2019. С. 447–460.

2. Біляєва С.О. Археологічні дослідження городища та фортеці Тягин: деякі результати та завдання. *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 1 (30), С. 133–139.
3. Біляєва С.О. Результати та перспективи досліджень османських пам'яток Північного Причорномор'я. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* – К.: ІА НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 67–72.
4. Бокій. Н.М., Козир І. А. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. 2005. С. 41–83.
5. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л. 1934. С. 223.
6. Єгоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М. 1985.
7. Козир І.А., 2014. Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року. *Наукові записки*. С. 10–21.
8. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). К. 1986.
9. Красножон Андрій Васильович Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.). Одеса. 2018. С. 312.
10. Позивай Т.Д., 2011. Пам'ятки золотоординського часу на території сучасної Одещини (матеріали до археологічної карти), *Наукові записки. Серія Історичні науки*. Вип. 14. С. 24–33.
11. Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. *Институт истории*. – Кишинев: «Штиинца». 1979. С. 206.
12. Руссев Н.Д. На грани миров и эпох. Города низовий. Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв. – Кишинёв. 1999. С. 240.
13. Ченцов Я.М. Археологічні пам'ятки золотоординського часу в степу Лівобережної України. № 61: Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. *Серія: Історичні науки*. С. 119–125.
14. Balard M. Gênes et l'Outre-Mer. T. II: Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzo (1360). P.; La Haye; N. Y.: Mouton @ C°, 1980. – 211 P.
15. Headrick D. «The Medieval World, 500 to 1500 CE.» In *A Companion to Global Environmental History*. Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd, 2012. P. 39–56.

Chentsov Y.M. SETTLEMENT MONUMENTS OF THE GOLDEN HORDE PERIOD IN THE STEPPE OF RIGHT BANK OF THE DNIPRO, UKRAINE

The article systematizes the information about the basic archaeological monuments of the settlement type of the Golden Horde period, which were investigated on the territory of the Ukrainian Right-Bank Steppe. As a result, modern trends in the cataloging and archaeological study of the heritage of this period of Ukraine's history have been established, and a hypothesis has been proposed regarding the influence of the climate factor on adaptive processes and the settling of the nomadic population in the newly created cities. This is very important, because in the archaeology of modern Ukraine, despite the fruitful work of a number of researchers, due attention is not paid to the Golden Horde, and even more so to the medieval nomads that were part of it. After the Mongol invasion and some time later, with the creation of the Golden Horde, almost the entire territory of steppe Ukraine came under the control of the new state. The steppe of the Left Bank is more archaeologically studied than the territories on the other side of the Dnipro, which will be the focus of this paper. Speaking about the Right Bank of Ukraine, we can say that targeted archaeological work has been carried out here only at three monuments of settlement character from the time of the Golden Horde.

The city of Moncastro, which is quite well researched due to its huge and diverse cultural layer - archaeologists who have studied the Greek settlement of Thira or the Ottoman fortress located within the city limits have somehow come across archaeological material from the Golden Horde period. The Tyahyn settlement, which was also discovered and partially investigated to a greater extent in connection with the work on the Grand Duchy of Lithuania's fortress of Tyahyn. It should be noted that this monument was significantly damaged as a result of the armed aggression of the Russian Federation, in particular, as a result of the destruction of the Kakhovka hydroelectric power plant. The last archaeologically researched settlement, Torgovytske, has been studied since 1997 and is a very promising monument of the urban culture of the Golden Horde. Other settlements of this period remain only partially studied, the source base for their research is fragmented, and the localization of the monuments themselves is determined mostly conditionally.

Key words: Golden Horde, Right Bank, nomads, settlement, Golden Horde period.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 392.81:338.48-6:641/642(477.42)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.18>

Дмитренко А.А.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ГАСТРОНОМІЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА ЇХ МІСЦЕ В ІНДУСТРІЇ ТУРИЗМУ: СТРАВИ ІЗ ЯГІД (НА МАТЕРІАЛАХ ЄМІЛЬЧИЩИНСЬКОЇ ТГ)

У статті висвітлюються етнокультурні традиції використання дикорослих ягід у системі гастрономічної культури Ємільчинської громади Житомирської області. Предметом дослідження є місце дикорослих ягід в культурі харчування регіону та перспективи включення страв із ягід в туристичну індустрію. Джерельну базу склали польові етнографічні матеріали, зібрані авторкою у селах означеного регіону упродовж експедиції Ємільчине–2011, організованої Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Збір матеріалів здійснювався за авторськими запитальниками. Використані методи контекстологічного аналізу та описово-аналітичний.

У статті відзначено, що важливе значення в етнокультурі Полісся здавен займало збирання дикорослих ягід. Наголошено, що основну роль в структурі ягідного збиральництва займали чорниці, менше збирали ягоди лохини, брусниць і журавлини, в незначній кількості – суниці, малину, ожину, калину, бузину. З'ясовано, що традиційно застосовували різні способи переробки і заготівлі ягід: сушіння, тушкування, зберігання у свіжому вигляді. У другій половині ХХ ст. традиційні способи переробки поступились консервуванню з використанням цукру, а тепер – заморожуванню. Відзначено, що ягоди використовувались для виготовлення різноманітних страв – пирогів, книшів, вареників, коржів, киселів, компотів та ін. Показано, що страви із ягід були не тільки в щоденному, а й у святковому та обрядовому меню. Доведено, що свіжоприготовлені і консервовані страви з ягід можуть бути представлені в гастрономічному кошику не тільки Ємільчинської ТГ, а й Житомирщини загалом і використовуватись в системі культурного, зеленого і екологічного туризму. Окремі з них можуть бути представлені і в місцевому переліку нематеріальної культурної спадщини.

Ключові слова: Полісся, Ємільчинська ТГ Житомирської області, гастрономічна культура, дикорослі ягоди, культурний і зелений туризм, нематеріальна культурна спадщина.

Постановка проблеми. Гастрономічні традиції різних регіонів України дуже різноманітні, але практично до останніх років найбільш відомими були карпатські страви (бриндзя, бограч, банош та ін.), київський торт та київська котлета, полтавські галушки, волинський вугор ін. Однак локальні традиції харчування практично до останніх років були невідомими і часто вважалися не дуже достойними уваги. Туристам у різних регіонах України пропонували типові меню, характерне для більшості закладів харчування. І лише в останні роки, у зв'язку з новими тенденціями в туризмі, швидким розвитком гастрономічного туризму, приєднанням України до Конвенції про нематеріальну культурну спадщину і зміною гастрономічних смаків туристів,

почали розроблятися і реалізовуватись проекти по вивченню місцевих гастрономічних традицій, які охопили всі куточки України. Значну роботу розпочало Державне агентство України з розвитку туризму, яке оголосило 2022 рік роком популяризації української кухні, метою якого стало вивчення локальних традицій української гастрономії і формування місцевих гастрокошиків. Тому дослідження місцевих традиційних приготування і споживання страв є актуальним, особливо зважаючи на те, що гастрокультура – один з чинників формування національної ідентичності, а використання в їжу дикорослих продуктів є основою гастрокультури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що гастрономія є основою

життєдіяльності людини, регіональні і локальні традиції харчування залишалися практично поза увагою дослідників. Після появи монографій Л. Артюх про українську народну кулінарію [1] і Т. Гонтар про народне харчування Карпат [5] проблеми гастрокультури практично не піднімалися. Справа активізувалась лише в останні роки. Вийшла праця Р. Тодера про традиційні страви горян Закарпаття, починаючи з часу заселення краю у XIII ст. [16]. Результатом численних експедицій, здійснених у ході реалізації проєкту «Баба Єлька», побачила світ праця «Смачна Кропивниччина» [14]. Колективом авторів підготовлене невелике дослідження про кулінарну спадщину постраждале внаслідок Чорнобильської катастрофи Прип'ятьське Полісся [18]. З метою популяризації української гастрономії у світі колективом авторів видана книга «Ukraine. Food and History», видана англійською мовою [19].

Традиції харчування Житомирщини лише починають вивчатися і популяризуватися, що спричинене, з одного боку, формуванням гастрономічних кошиків та «туристичних магнітів» регіонів, ініційоване Державним агентством України з розвитку туризму, так і формуванням Національного і місцевих переліків елементів нематеріальної культурної спадщини, що відображене в численних публікаціях у періодичних виданнях, на сайті «polissya.net» [9–11; 15; 17; 20] та в наукових розвідках [12–13]. Окремі автори наголошують на ролі природних умов у формуванні гастрокультури Житомирщини та відзначають, що регіональною особливістю регіону є вживання у харчуванні дикорослих ягід та грибів, висвітлюють місце окремих ягід в системі харчування [3, с. 99; 4; 6–8; 18].

Джерельну базу дослідження склали польові етнографічні матеріали, зібрані в ході комплексної історико-етнографічної експедиції Смільчине–2011, організованої Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (м. Київ) [2].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження етнокультурних традицій використання дикорослих ягід у системі гастрокультури Смільчинської громади Звягельського району Житомирської області. Виходячи з того, що гастрокультура включає в себе не тільки готування страв, метою статті є: з'ясувати, які ягоди характерні для гастрокультури регіону; висвітлити традиції та сучасний стан переробки і зберігання дикорослих ягід; з'ясувати які страви з ягід характерні для гастро-

кошика Смільчищини та їх місце у культурі харчування регіону; відзначити традиції приготування святкових і обрядових страв із використанням ягід; звернути увагу на зміни, які відбулись у культурі використання дикорослих ягід; відзначити роль місцевих страв у розвитку культурного і зеленого туризму, які в останні роки отримали тенденцію до розвитку і після Перемоги зможуть активізуватися.

Виклад основного матеріалу дослідження. Останні роки ознаменувалися активізацією у дослідженні і популяризації регіональної гастрокультури, у т. ч. й на Житомирщині. Зважаючи на значну роль місцевої гастрономії в туризмі, в регіоні прагнуть сформувати свої гастрокошики і поповнити місцевими стравами місцевий і Національний переліки елементів нематеріальної культурної спадщини. Сьогодні до Національного переліку від Житомирщини внесена давня страва «крупки», яка побутує у с. Мостове [15]. З метою формування місцевого переліку проводяться курси народної творчості, в результаті чого були обрані кілька страв (бадзьоха, підпалки ін.) від різних громад. На Овруччині започаткований гастрономічний проєкт «Полісся: страви з поля та лісу». Вже традиційними стали свята і фестивалі, присвячені окремим елементам гастрокультури: «Свято дерунів» у Коростені, де встановлений і пам'ятник деруну, свято «Різдвяна гостина» в Житомирі, фестивалі «Станишівська житниця» у с. Станишівка, «Білий борщ і не тільки» у с. Гальчин, «Житичі» у с. Городське рибний фестиваль «Fish Food Fest» у с. Перлявка та ін. Звертається увага і на популяризацію страв із ягід, чому присвячені фестивалі малини у с. Малинівка, чорниці в Олевську і ягідний фестиваль «Брусвяна» у с. Костівці [9–12; 17–18].

Культура збирання дикорослих плодів формувалась упродовж тисячоліть, з того часу, як давні насельники, пристосовуючись до природних умов, збирали рослини і плоди для забезпечення життєдіяльності. Мінялись природні умови, зникали одні і з'являлись інші рослини і люди опановували нове природне середовище. З появою привласнювальних форм господарства збиральництво перетворилось у допоміжне заняття і давало певні засоби для існування. На Поліссі склалась особлива взаємодія людини і природи, що обумовлено значною кількістю лісів і водойм. Ліс дотепер залишається джерелом забезпечення мешканців харчами і допоміжним, а то й основним заробітком. Саме ягоди в останні десятиліття дають можливість виживати багатьом

поліським родинам, які живуть в умовах масового безробіття. Тому влітку до лісу вирушають родинами, продаючи зібрані ягоди і, звісно, залишаючи частину собі, продовжуючи готувати традиційні і сучасні страви.

Польові матеріали з Ємільчищини дають підстави стверджувати, що ягоди відігравали значну роль у традиційній гастрокультурі регіону. Найбільше збирали основної ягоди Полісся – чорниць. Вони досягають першими і їх найбільше в поліських лісах. Однак окремі села регіону розміщені на значній відстані від лісів і збирання чорниць потребувало дуже великих зусиль, адже багато часу і сил ішло на дорогу. Принесені з лісу чорниці вживали свіжими і сушили: *«Сушили колись їх. Большинство сушили. Ну, там, вареню каплю хтось мог. А большинство колись.., то їх большинство сушили»* (с. Малоглумчанка) [1]. Побутувало два способи сушіння чорниць – на печі і на сонці. Зазвичай на печі чорниці присушували, а досушували на сонці, найчастіше на металевих листах [6, с. 64–65]. Сьогодні цей спосіб заготівлі чорниць використовується вкрай рідко. З поширенням скляного посуду чорниці почали «закривати» (консервувати) варили варення («вареню»), компоти, джеми. В останні роки значну популярність отримало заморожування ягід у морозильних камерах.

Значну частину чорниць споживали у свіжому вигляді. Обрядовою стравою із свіжими чорницями були вареники, які готували у перший день збирання чорниць, що було розговінням на ягоди. Споживаючи, промовляли традиційну для новини примовку: *«Нова новинка...»* (с. Березники) [1]. Обрядову функцію вареники виконували і на Розигри перший день Петрівки, що знаменували завершення Русального тижня. По обіді жінки-сусідки збирались в якійсь хаті, щоб «провести», «потопити» русалок. На гостині обов'язково їли вареники: *«Вареникув наварили да й і їдять»* (с. Серби) [2]. Упродовж сезону вареники, переважно на пару, готували постійно.

Літньою стравою були свіжі чорниці з молоком. З появою цукру страву ще й солодили. Сьогодні частіше беруть не молоко, а сметану (Малий Кривотин) [2]. В окремих селах із сирих і сухих чорниць готували «вареню». Для цього ягоди насипали в горщик, розпарювали у печі, іноді підбивали борошном і споживали з хлібом (с. Рудня Іванківська) [2; 6, с. 66]. Сьогодні цю страву також готують, хоч і рідше: *«І оце зара от возьмеш їх перебереш, помієш і там їх у кострульку, і засипав сахаром. І як у печи*

топиш, то вже вставиш у пич да вони там у печи вмлеють і така вареня» (с. Підлуби) [2]. Ще одним способом використання свіжих чорниць було виготовлення настоянок: ягоди засипали цукром або ж горілкою і ставили на сонце (с. Симони) [2; 6, с. 74]. До вжитку увійшли і нові страви: чорничний десерт з сиром, смуз і мус, який подають як окрему страву і крем для тортів та тістечок, які тепер пропонують на святах і фестивалях.

Взимку використовували сухі чорниці, особливо у пости. Їх додавали до компотів і киселів, готували вареники, пироги, коржі. Для начинок сухі чорниці обов'язково розпарювали, добре розтирали «довбешечкою». Часто до ягід додавали мак, сухі груші і яблука, а також тушковані цукрові буряки, які заміняли цукор (с. Підлуби, Сімаківка, Симони) [1; 7, с. 181]. Локальним варіантом пирогів були книшики, які обов'язково готували до свята Різдва: тісто різали чотирикутниками, клали начинками і скріплювали, з'єднуючи протилежні кути. У такому випадку начинка не витікала і вироби гарно пропікалися (с. Рудня Іванківська, Кочичине, Малоглумчанка, Кривотин, Малий Кривотин) [2; ДмЧорн, с. 64]. Чорницями і тепер начиняють рогаляки, налисники, пироги. Часто готували коржі з чорницями. Сухі ягоди розпарювали, часто змішували з маком чи тушкованим цукровим буряком, додавали до тіста і розкачували коржі, які були справжнім смаколикком для дітей: *«То колись було, Боже! Об'єденіє»* (с. Серби) [2]; *«Колись, знаєте, які пекли коржи без цукру? А-а-а-я-яй! Я тей смак і зара пам'ятаю!»* (с. Сергіївка) [2]. Сухі чорниці додавали до киселів і обов'язково до узвару, який готували тільки на свята, у т. ч. на вечерю перед Різдом. Окрім чорниць, клали усю сушенину, яка була в домі: груші, яблука, вишні (с. Кочичине, Сергіївка) [2; 6, с. 71–73]. Сухі ягоди додавали до куті: *«А на тес, а на Кутю, тоже в кутю мешали ягода. І знаєте, шо вкусна кутя! Я цього року мешала»* (с. Симони) [2]. Страви з чорниць використовували і в родильній обрядовості. Породіллі носили парені чорниці, пироги, книші і вареники з ягодами і маком, компот (с. Сімаківка, Малоглумчанка) [2].

Лохини (буяхи), які досягали услід за чорницями, були менш поширені на Ємільчищині, а тепер подекуди звелись і там, де були раніше. Лохини, як і чорниці сушили, хоч і в меншій кількості. Із сухими лохинами пекли коржі і варили вареники. Змішували їх з тертим підсма-

женим цукровим буяком і пекли пироги й книші: *«І колись отих буяхов насушать.. Да бураки сахарніє сіяли. Да натруть тих бураків, да цих буяхов – то таких пирогов мати покойна напече, шо не од'їстися!»*. Зі свіжих буяків родили настоянку або вино, хоч і вважали, що воно дуже «дурманить»: *«Але таке було! Колись, я помню, баба робила»*. З буяків готували компот і пекли книшки породіллі (с. Сімаківка, Малоглумчанка, Сергіївка) [2].

Брусниць (борівок) в досліджуваному регіоні росте небагато, то їх збирали не в усіх селах. Найчастіше брусниці варили на плиті або «смажили» (тушкували) в печі без цукру і зберігали до зими. Їли з картоплею. У деяких селах у брусниці клали цілі солодці груші, тушкували і перекладали у дубові відра, в яких вони й зберігалися. Їх не можна було чіпати до зими, «бо будуть кіпеть», тобто закисати. Взимку ці брусниці їли разом з грушами, які просочувалися брусничним соком. Виходило кисло-солодке варення («варення»), яке дуже любили діти. Смажені брусниці найчастіше їли з картоплею: *«А брусниці, то вже буде стояти, дуже корисно. Колись її тушили без сахару. Тоже, в макітру там. Чи там була дерев'яна посуда. То натушить мати його чи баба. І брали картошки даже. Картошки наварать. Воно ж кисле таке, кисленьке... Не таке там, шо страшно аж кисле. Воно нормальне, кисле. Добре! Їли ми. А моя мати, то вобще.., в її було перше блюдо – картошка з цими борівками»* (с. Сергіївка) [1].

Журавлину збирають пізньої осені. Упродовж зими ягоди зберігали свіжими – ставили у коморі чи на горищах у коробках, ночвах або ж розсипом. Другий спосіб зберігання – у воді – журавлину засипали в діжки і заливали водою. Найчастіше з журавлини варили кисіль для чого її давили в долонях. Ягода надавала страві не тільки смак, але й гарний червоний колір. Журавлина – хороший лікарський засіб. Її закладали у вуха, коли боліла голова, або ж людина вчаділа. Вважають, що ці ягоди сприяють пониженню тиску, допомагають при простудних захворюваннях. Пили навіть воду, у яких стояли ягоди (с. Підлубли, Рудня Іванківська, Кривотин, Кочичине, Малоглумчанка, Миколаївка, Березники, Сергіївка) [2; 8, с. 838–844].

З інших ягід збирали суниці, які їли свіжими і сушили. Малину і ожину (ведмедина) на запас не заготовляли і вживали лише свіжими. Калину використовували як лікувальний засіб. Інколи її, як і журавлину, затикали у вуха, коли людина

вчаділа. З бузини варили варення і сушили. Використовували для приготування киселю – дає гарний колір і смак. З ягід бузини робили чорнило і для фарбування полотна («крамили полотно»). Ягоди черемхи сушили на кисіль і варили варення (с. Киянка, Сергіївка) [2].

Традиційні і сучасні страви із ягід, характерні для Ємільчищини, можуть бути включені до гастрокошиків і представлені в індустрії туризму, як елементи культури харчування регіону і Житомирщини загалом. Окремі страви, при сучасному опрацюванні, можуть бути включені у меню закладів харчування, інші – продаватися в місцях туристичних потоків як смаколики: книші, пироги, рогалики, коржі, тістечка з ягідним кремом та ін. Нове життя можуть отримати і ягідні напої.

Розвитку інфраструктури і зайнятості у сільській може допомогти зелений / сільський і еко-туризм. Традиційна гастрокультура може стати основою зелених / сільських садиб, де б на певний час могли зупинитися бажаючі відпочити подалі від міської суєти. «Зеленим» туристам можна не тільки пропонувати ягідне меню, але й залучати їх до приготування страв і напоїв із ягід, а також пропонувати ягідну консервацію: соки без цукру та будь-яких домішок, варення, протерті і сушені ягоди ін.

Висновки. З'ясовано, що для гастрокультури Ємільчинської ТГ Житомирської області характерне приготування страв із дикорослих ягід, лохин, брусниці, журавлини. В меншій мірі використовували інші ягоди. Традиційними способами переробки ягід для зберігання було сушіння (чорниці, суниці, лохини, калина, бузина), тушкування (брусниці), зберігання у свіжому вигляді (журавлина). Малину, ожину вживали лише у свіжому вигляді. У другій половині ХХ ст., з поширенням цукру, ягоди почали консервувати і робити настоянки, а в останні десятиліття заморожувати. У культурі харчування Ємільчищини страви із ягід були доволі поширеними, особливо в пости: вживання свіжими з молоком і сметаною; варені ягоди («варення»); вареники, пироги, книші, рогалики, налисники; настоянки. Окремі страви виконували святкову і обрядову функцію: вареники до першого дня збирання чорниць і на Розигри; узвар, книші, пироги і чорниці до куті на Різдво. Ягідні страви можуть бути включені до гастрокошика регіону і використовуватися у зелених садибах, які тільки почали формуватися на Житомирщині.

Список літератури:

1. Артюх Л. Українська народна кулінарія. Київ : Наукова думка, 1977. 152 с.
2. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Ємільчине–2011, од. зб. Дмитренко.
3. Бондаренко Г., Бех М., Таран О. Національна кухня в контексті запитів сучасного ринку. *Народна творчість та етнологія*. 2015. № 5. С. 96–103
4. Гастрономічний потенціал України та його регіональні особливості (на прикладі Житомирської області). URL: http://pnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/robota_gastronomicnij-turizm.pdf (дата зверн. 28.09.2023).
5. Гонтар Т. Народне харчування українців Карпат. Київ : Наукова думка, 1979. 140 с.
6. Дмитренко А. Використання чорниць у щоденному й обрядовому харчуванні населення Правобережного Полісся: кашоподібні страви, узвари, киселі, настоянки. *Матеріали до української етнології*. 2019. № 18 (21). С. 63–79.
7. Дмитренко А. Етнокультурні традиції використання чорниць у харчуванні населення Правобережного Полісся: начинки для пирогів та вареників. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33. № 3. С. 180–185.
8. Дмитренко А. Ягоди журавлини у харчуванні і народній медицині на Правобережному Поліссі України: традиції і сучасність. *Народознавчі Зошити*. 2022. № 4 (166). С. 836–849.
9. Ковальчук О., Поліщук Д. Свято дерунів із благодійною метою: у Коростені фестиваль дерунів провели в іншому форматі. URL: <https://suspilne.media/279695-svato-deruniv-iz-blagodijnou-metou-u-korosteni-festival-deruniv-proveli-v-insomu-formati/> (дата зверн. 28.09.2023).
10. Мацієвський Л. На Житомирщині провели фестиваль, присвячений борошну. URL: <https://suspilne.media/163117-na-zitomirshchyni-proveli-festival-prisvacenij-borosnu/> (дата зверн. 28.09.2023).
11. На Житомирщині стартував гастрономічний проєкт «Полісся: страви з поля та лісу». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3538760-na-zitomirshchyni-startuvav-gastronomicnij-proekt-polissa-stravi-z-pola-ta-lisu.html> (дата зверн. 28.09.2023).
12. Нестерчук І. К. Гастрономічні події як драйвер розвитку малих міст. *Наукові записки*. 2019. № 2. С. 90–98. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14203/1/Nesterchuk.pdf> (дата зверн. 28.09.2023).
13. Нестерчук І. К. Специфіка етнічних кухонь Правобережного Полісся України. *Географія та туризм*. 2022. С. 26–37. URL : <http://eprints.zu.edu.ua/34672/1/v693.pdf> (дата зверн. 28.09.2023).
14. Смачна Кропивниччина. Київ: Ізхак, 2021. 192 с.
15. Старовинна страва Житомирщини «крупки» увійшла до переліку нематеріальної культурної спадщини України. URL: <https://subota.online/starovynna-strava-zhytomyrshchyny-krupky-uvijshla-do-pereliku-nematerialnoi-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy/> (дата зверн. 28.09.2023).
16. Тодер Р. Висока» кухня, або в горах їстимуть добре. Київ: ФОП Осьмук С.Б., 2020. 352 с.
17. У Житомирській області 13 липня проведуть аж 5 фестивалів: ягідні, рибний та етнографічний. URL : https://www.zhitomir.info/news_185303.html (дата зверн. 28.09.2023).
18. Щербак С., Замостян П., Качур Д. З лісу та міста до столу: кулінарна спадщина Полісся. Київ: Макрос, 2011. 48 с.
19. Braichenko O., Hrymych M., Lylo I, Reznichenko V. Ukraine. Food and History. Київ: Ізхак, 2021. 288 с.
20. Polissya.net.URL : www.polissya.net (дата зверн. 28.09.2023).

Dmytrenko A.A. GASTRONOMIC TRADITIONS AND THEIR PLACE IN THE TOURISM INDUSTRY: BERRY DISHES (BASED ON MATERIALS FROM YEMILCHYSHCHYNA T.H.)

The article highlights the ethno-cultural traditions of using wild berries in the system of gastronomic culture of Yemilchynsk community of Zhytomyr region. The subject of the study is the place of wild berries in the food culture of the region and the prospects of including berry dishes in the tourism industry. The source base consisted of field ethnographic materials collected by the author in the villages of the specified region during the Yemilchynsk-2011 expedition, organized by the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from Man-made Disasters. The collection of materials was carried out according to the author's questionnaires. Used methods of contextual analysis and descriptive-analytical.

The article noted that the collection of wild berries has been long of great importance in the ethno-culture of Polissia. It was emphasized that the main role in the structure of berry picking was occupied by blueberries, blueberries, lingonberries and cranberries were collected less, strawberries, raspberries, blackberries, viburnum, elderberries in small quantities. It was found out that various methods of pro-

cessing and harvesting of berries were traditionally used: drying, stewing, storing in fresh form. In the second half of the 20th century traditional methods of processing gave way to canning using sugar, and now to freezing. It was noted that the berries were used to make various dishes - pies, knishes, dumplings, cakes, jelly, compotes, etc. It is shown that berry dishes were not only in the daily, but also in the festive and ceremonial menu. It has been proven that freshly prepared and canned dishes from berries can be presented in the gastronomic basket not only of Yemilchyna TG, but also of Zhytomyr region in general and used in the system of cultural, green and ecological tourism. Some of them can be represented in the local list of intangible cultural heritage.

Key words: *Polissia, Yemilchyshynsk TC of Zhytomyr region, gastronomic culture, wild berries, cultural and green tourism, intangible cultural heritage.*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94(930)«1991/2023»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.19>

Запорожченко Ю.В.

Університет митної справи та фінансів

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВИМІР ХРОНОТОПУ СЕПАРАТИЗМУ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті проаналізовано національну історіографію з історії сепаратизму в Україні періоду незалежності, що методологічно спирається на принципи історизму, науковості, об'єктивності, системності та критичного аналізу історіографічних студій, а також на використання загальнонаукових, спеціальних та міждисциплінарних (соціологія, політологія, економіка) методів. Здійснено комплексний аналіз доробку вітчизняних істориків, що стосуються вивчення витоків та поширення сепаратистських рухів в Україні у 1991–2023 рр. Визначено основні групи праць з історії формування сецесіонізму на Донеччині та Луганщині та переростання сепаратизму в іредентизм в Криму. Підкреслено нове бачення дослідження питання крізь призму трансдисциплінарного виміру національного історіографічного дискурсу. З'ясовано, що історіографія періоду незалежної України з проблем зародження та спалаху сепаратизму на Півдні та Сході країни крізь призму історичної ретроспективи засвідчила маловивченість проблеми в історичній науці станом на 2014 р. Відображено важливу роль академічних інституцій Національної академії наук України у 2014–2023 рр., науковці яких розглядали питання сепаратизму у дискурсі досліджень «гібридної війни», методології історичної регіоналістики, історії етнонаціональних меншин та обґрунтування їхнього впливу на державницькі процеси в Україні. У межах використання міждисциплінарних підходів, до статті залучено аналіз наукових праць в галузі політології, соціології, філософії та інших гуманітарних наук, представники яких зосереджували увагу й на історико-аналітичних аспектах вивчення хронотопу сепаратизму.

Ключові слова: гібридна війна, іредентизм, національна історіографія, регіоналізм, сепаратизм, сецесіонізм, Крим, Луганськ, Донецьк, Україна.

Постановка проблеми. У 90-х рр. ХХ ст. українська історіографія зазнала трансформацій історіологічного орієнтуру та позбавлення радянського методологічного диктату. Поза сумнівом, науковці, у пошуках єдиної національної лінії відтворення державницької історії, заклали історіографічний фундамент наукових праць, присвячених розвитку усіх сфер життєдіяльності українського суспільства в багатовіковій хронології існування української державності та в часи переривання її національної екзистенції. Однак маловивченими в національному дискурсі залишалися проблеми потенційної загрози «зіткнення цивілізацій» на кшталт С. Гантінгтона [1]; питання внутрішніх етнічних конфліктів та прояву подвійної ідентичності населення певних регіонів, що сприяли спалаху сепаратизму й впливу останніх на цивілізаційну суб'єктність державності.

Оскільки зі здобуттям незалежності серед найбільш першочергових питань були правові та політичні аспекти розвитку держави, гострі регіональні залишалися поза увагою влади. В соціології домінує думка, що саме цей чинник є причиною виникнення регіоналізму, а недолюга регіональна політика спричинює сепаратизм через невдоволення діями центральної влади [2, с. 68–69]. Історики, розглядаючи причини такого явища, виокремлюють відсутність власної етики транскультурності та пограниччя в сучасній Україні, стверджуючи, приміром, що, для мешканців Донбасу ідентифікаційний вибір завжди був проблемою, а тяжіння до Росії доволі часто виявлялося сильнішим, ніж довіра до київської влади [3, с. 67]. Політологи однозначно доводять, що втручання Росії стало визначальним фактором ескалації сепаратизму в Україні [4, с. 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення аспектів регіоналізму / сепаратизму / сецесіонізму / іредентизму / в світі та в Україні, зокрема, крізь призму історіографічного аналізу представлено О. Андрущук. Науковець здійснив огляд зарубіжних праць істориків, соціологів, політиків за 1990–2000-і рр. з тлумачення та дихотомії вищезазначених дефініцій, вивчаючи публікації з історії етнополітичних процесів, які призвели до сепаратистських рухів. Отже, зарубіжна історіографія станом на 2019 р. представлена цілком масштабно у наукових працях історика [5, с. 150–186]. Погляди російських дослідників, в тому числі й на сепаратизм, проаналізувала К.В. Сілантьєва-Папп, відображаючи проблему крізь призму аналізу історіографії гібридної війни Росії проти України, довівши, що російські науковці неодноразово та несправедливо, у дусі російської ідеологічно-пропагандистської діяльності, звеличують лідерів сепаратистів, роль «руської весни» в історії Донбасу тощо [6, с. 211–217].

Попри те, що сучасна національна історіографія характеризується п'ятьма історичними періодами [7, с. 139], плин часу та нові реалії повномасштабного вторгнення Росії в Україну внесли свої корективи й, з урахуванням початку VI-го історичного періоду у 2021 р., вважаємо доречним рецензовані праці поділити на декілька груп: 1. роботи, присвячені сепаратизму в Криму з моменту проголошення незалежності України та переростання такого в іредентизм з 2014 р.; 2. доробки, що висвітлюють проблеми сепаратизму / сецесіонізму на Донбасі; 3. публікації неісторичного характеру, залучені в рамках застосування методології міждисциплінарності задля більш комплексного аналізу проблеми.

Важливість студіювання проблеми сепаратизму, через назрівання конфліктних ситуацій, як серед західних, так і південних та східних етнічних груп населення України, беззаперечно назріла у вимірі його просторово-часового континууму (хронотопу). Через відсутність комплексного історіографічного аналізу національних публікацій, з-поміж пріоритетних завдань нашої статті, постає необхідність у висвітленні праць вітчизняних істориків з інтерпретації хронотопу сепаратистських спалахів 1991–2023 рр. в незалежній державі Україна.

Метою статті є аналіз національної історіографії з історії сепаратизму в Україні періоду незалежності.

Виклад основного матеріалу. Етимологія та тлумачення терміну «сепаратизм» є переважно предметом дискутування авторів політичних студій. Сучасна ж історична історіографія тлумачить його як найрадикальнішу форму націоналізму, базовану на міфологізованому уявленні про державну незалежність як єдино прийнятну форму «національного самовизначення» [8, с. 96]. Науковці поділяють сепаратизм на релігійний та етнічний. Має дві форми – сецесіонізм (зазнав прояву на Донбасі) та іредентизм (наявний в Криму).

Prime time у формуванні історіографічної бази з проблеми розвитку сепаратизму на *Півдні та Сході країни* настав з подіями, що сколихнули світ у 2014 р. До вказаного часу тема потребувала реконцептуалізації з поглибленим вивченням причин політико-економічного, етнічного, регіонального характеру в ретроспективі. Цікавим виявився підхід історика В. Деревінського, який проаналізував дії В. Чорновола та ставлення його до кримського сепаратизму у 1989–1991 рр. Науковець підкреслив, що кримська проблема було штучно створена ще наприкінці існування Радянського Союзу, якому не було протидії з боку української республіканської влади, про що й мовив на засіданнях Верховної Ради у 1990 р. В. Чорновіл [9, с. 225–229].

Загалом, тема набула фундаментального виміру в дослідженнях регіональної історії Криму та Донецького й Луганського регіонів в інституційному осередку Інституту історії України Національної академії наук України (далі – ІІУ НАНУ), на базі якого з 2014 р. реалізується проект «Донбас і Крим у суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи» [10]. Виконавці даного проекту, підкреслюючи актуальність концептуальної послідовності інтерпретації хронотопу проблеми, займають авангардну позицію у формуванні нових історіографічних традицій. Зазначена вітчизняна історіографія не лише відображає історичну ретроспективу проблеми [11], історики вдаються до більш глибокого наукового аналізу кримських питань [12], пов'язаних в тому числі й з сепаратизмом у 90-ті рр. ХХ ст. [13], які мають наслідки по сьогоднішній день [14]. Проблема, що інтерпретується істориками в глобальному та регіональному вимірі [15, с. 68], актуалізована в аналітичних доповідях [16], монографіях, статтях.

До тематики створення методологічної платформи формування історіографічного пласту видань, присвячених питанням регіоналізму,

сепаратизму, іредентизму в академічному середовищі Інституту, одними з перших звернулися В. Смолій та Я. Верменич, акцентуючи особливу увагу на актуальних проблемах порубіжних регіонів [17], підкреслюючи, що етнічні порубіжні конфлікти зазвичай бувають територіально-статусними чи сепаратистсько-іредентистськими, що також супроводжуються соціально-економічними та культурно-мовними складовими [18, с. 1369–1371]. Отже, нова методологічна концепція, започаткована Інститутом, спричинила формування історіографічного плацдарму, що визначає вагоме місце української «цариці наук» та національного гранд-нарративу на фронті «гібридної війни».

Цікавим є дослідження Є. Горюнової присвячене особливостям існування Криму в контексті української соборності, в дискурсі чого авторка звертає увагу на необхідність консолідації населення України в часи «гібридної» війни Росії проти України. В статті звертається увага й на проблеми сепаратизму в Криму на початку 1990-х рр. та посиленню проросійських настроїв серед населення півострова в останні роки ХХ ст. [19, с. 34–41].

В міждисциплінарних дискусіях кримський сепаратизм та боротьба з ним, наслідки врегулювання питання на економічному та політичному рівні між Україною та Росією у 1990-х та 2014 рр. проаналізовано В. Горбуліним [20], Н. Горло [21], С. Аслановою [22]; у працях політологів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАНУ (далі ІПЕД ім. І.Ф. Кураса НАНУ) [23], та ін. [24], які не позбавлені історичного аналізу питань дестабілізації етнополітичної ситуації в Криму та переростання сепаратизму в іредентизм.

Продовжуючи історіографічний аналіз хронотопу сепаратизму в окремих регіонах України, варто проаналізувати дослідження науковців, що стосуються вивчення витоків та тенденцій поширення сепаратизму на *Сході*. М. Студенна-Скруква хронологічно прив'язує їх до періоду розпаду СРСР. А вже в 2014 р., на думку авторки, від Донбасу та Криму з елітами та російськими етнічними меншинами, можна було очікувати іредентистських рухів у бік Росії [25, с. 217].

Історик В. Головка звернув увагу на три етапи діяльності росіян в Україні у 2014 р., що безпосередньо вплинули на формування «вуличних сепаратистських рухів», створення квазідержав на чолі з місцевими маргінальними псевдоелітами та допомогу росіян у даному напрямку. За твер-

дженнями науковця, на 2014 р. на Донбасі не було помітних виявів сепаратизму, а сепаратистські настрої були справою невеликої групи місцевих маргіналів та привносилися ззовні [26, с. 5–21]. Такої ж думки дотримуються й науковці ІУ ім. І.Крип'якевича НАНУ [27, с. 186] та Національного інституту стратегічних досліджень, підкреслюючи, що донбаський гібридний сепаратизм в основі своїй визначається політичним сепаратизмом, що підтримується Росією [28, с. 86]. Соціологи ж, характеризуючи стан можливого назрівання спалаху сепаратизму з початку конфлікту, стверджують, що напередодні 2014 р. в регіоні Донбас «...не було яскраво вираженого інтелектуального, а тим більше політичного сепаратизму або іредентизму» [29, с. 6].

Витоки та особливості історичного розвитку сепаратизму на Донбасі з початку 90-х рр. минулого століття, досліджував політолог О. Нікорнов, наголосивши на значній ролі місцевого криміналітету та діяльності росіян у сприянні розгортанню сепаратистських процесів станом на 2014 р. [30]. Дослідниця Н. Марцінко резюмує, що економічний, а не етнічно-мовний чинник стали причиною «проросійськості» сепаратистів на Сході України, які збагачувалися за рахунок торгівлі з Росією, від чого прямо залежало звільнення певних територій у темпоральному вимірі з 2014 р. [31].

«Нашестя» росіян на Донбас у 2014 р. негативно вплинуло на всі сфери життєдіяльності українського суспільства на тимчасово-окупованих територіях Сходу. Національна нормативно-правова сфера не була спроможною максимально забезпечити регулювання захисту прав місцевих верств, що проживали в межах окупованих терен [32, с. 322–325]. В результаті, постраждали усі групи населення: від пересічних мешканців до власників крупного бізнесу й місцевих політичних еліт. Криза була прямою загрозою вже не лише бізнесовому середовищу, але і всій промисловості Донеччини (постраждала залізнична інфраструктура, призупинилися промислові операції); були й політичні фактори впливу – арешти активів росіянами (серед інвесторів до 2014 р. було доволі багато росіян) та санкції з боку Євросоюзу та США [33]. Результатом зазначених сепаратистських процесів стала й зміна поглядів місцевого населення у бік Росії. зазначене переформатування свідомості Кремлю вдалося здійснити за рахунок пропаганди та низки громадсько-політичних організацій, що, по суті, й сприяло, в результаті, зростанню проросійських настроїв [34].

Окрему групу видань в історіографії сепаратизму становлять доробки, присвячені аспектам національних, міжетнічних відносин у різних областях України. Першим спеціальним дослідженням з історії національних меншин України в історичному вимірі та в контексті суспільно-політичних трансформацій стала монографія В. Коцура [35], в якій автор звернувся до історії гострих сепаратистських проблем, що мали місце в Україні в окремих регіонах з 1990-х рр.

Історикиня Л. Якубова проаналізувала питання дихотомії типів Східної та Західної регіональних ідентичностей, аналізу «вічної теми» «двох Україн» на фоні «гібридної війни» й потенційних загроз втрати територіальної цілісності й суверенітету [36]. Дослідницею присвячено увагу й етнонаціональній історії Донбасу [37], включаючи аналіз сепаратистських рухів в період сучасного етапу націєтворення [38]. Динаміку спалахів сепаратизму в окремих регіонах держави у перші 25 років незалежності в процесі творення нації та державності досліджено й авторами колективних нарисів [39].

Як стверджується науковці, в часи зовнішньої агресії схильність до автономізації та сепаратизму посилюється з проявом вищого ступеню саме місцевої ідентичності, порівняно із загальнонаціональною [40, с. 30]. Тож, останнім часом українські історики пропонують нові стратегії консолідації суспільства, формулюючи основні напрямки в контексті сучасної ситуації з проявом іредентизму в Криму та сецесіонізму на Донбасі [41], вдаючись й до осмислення поняття «регіональна ідентичність» та процесів регіоналізації [42].

Наукове вивчення сепаратизму та його вплив на українську цивілізаційну ідентичність в історичній ретроспективі представили науковці ПЕД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, стверджуючи, що ця війна стала випробуванням для українців на ступінь консолідованості та патріотизму [43, с. 386].

Представники різних наукових гуманітарних галузей зазначені аспекти почали вивчати у розрізі потенційних наслідків сепаратизму, регіоналізму, іредентизму в період 2000-х рр. Політологи, в дискурсі аналізу актуальності етнічного сепаратизму в Україні, вказують на низку сприятливих чинників за перші 10 років міленіуму, в тому числі й на історичні [44]. Рівень загрози сепаратистської проблеми у перші 20 років незалежності досліджено Т. Костюк, яка дійшла висновку, що в 2011 р. ще не було серйозних ознак сепаратизму чи сепаратистського руху, який би базувався на

самоорганізації громадян та мав би певну ідеологію й політичну програму [45, с. 125].

З плином незначного відрізка часу, академік В. Смолій, аналізуючи строкагість етнічного складу українського пограниччя, зазначив, що, це – історична даність, яка в новітніх умовах може спрацьовувати як на користь розвитку держави, так і відігравати деструктивну роль. На думку історика, потенційна загроза регіонального та етнічного сепаратизму, як засвідчує історичний досвід України, повноцінно нейтралізується лише послідовним запровадженням державних стратегічних програм економічної, політичної та культурної інтеграції регіонів» [46, с. 7]. В сучасній науковій площині актуальною стала й проблема десепа­ратизації українців у певних регіонах країни та нівеляція сецесіоністських рухів з метою їхньої мінімізації [47].

В контексті дослідження історіографії сепаратизму за часи незалежної України, групу вагомих історіографічних праць становлять й доробки, присвячені питанням національної пам'яті [48] та колективної свідомості жителів певних регіонів. Історикиня Л. Нагорна, досліджуючи регіональний вимір історичної свідомості, резюмувала відмінності між Західним та Східним регіонами, підкреслюючи, що перший віддає перевагу етнічним традиціям, де етнічна «ми-свідомість» витісняє інші форми самоідентифікації, а в другому – слабка регіональна ідентичність має виразну «патерналістську складову», успадковану від російської національної свідомості [49].

Розвиток колективної свідомості на Сході України у зв'язку з перебігом російсько-української «гібридної війни», запропонований соціологами крізь призму поглядів жителів «Двох Донбасів» у перший рік війни й висновки щодо формування української політичної нації та укріплення її на Сході та Півдні у 2014–2015 рр. (не без залишків советизації свідомості та утримання, девіантних проявів поведінки й соціальної апатії жителів тимчасово окупованих територій), проаналізовано соціологами І. Кононовим [50], І. Рущенко [51] та ін.

Історик Я. Калакура, вивчаючи проблему сепаратизму та колабораціонізму в незалежній Україні та її витoki в часових пластах, доводить, що не війна призвела до появи колаборантів, вона їх тільки виявила. Науковець наголошує на необхідності у винесенні повчальних уроків, у т.ч. й для істориків та створення запобіжників з метою спротиву «гібридній війні» [52, с. 104–108], фільтруванні науковцями антиукраїнської російської

історіографії та надає пропозиції щодо кардинального виходу з-під впливів ідеологічних наративів російських істориків [53, с. 108].

Висновки. Отже, з проголошенням незалежності України у 1991 р., сепаратистські рухи були інструментом дестабілізації державницьких процесів й потребували вирішення питання на вищому превентивному рівні. До 2014 р. в історіографії проблема репрезентована поодинокими працями, але піднімалася здебільшого представниками політичної науки. Тому, відсутність комплексних монографічно-дисертаційних

результатів аналізу в історичному вимірі, спричинила актуальність теми з початком незаконної анексії Криму та окупацією частин територій Донецької та Луганської областей у 2014 р. Питання зазнали вивчення науковцями в комплексі рекогніції аспектів «гібридної війни» та у руслі методології регіоналістики, як політичної, так й історичної, а також в дискурсі дослідження міжнародних та міжетнічних відносин, цивілізаційних вимірах національної та регіональної ідентичностей, питань національної пам'яті та колективної свідомості.

Список літератури:

1. Hantington S. The Clash of Civilizations and the remaking of World Order. URL: <https://www.stetson.edu/artsci/political-science/media/clash.pdf>
2. Журба І.В. Націоналізм та сепаратизм: історичні причини зародження, спільні та відмінні риси / І. В. Журба // *Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. 2018. № 9. С. 64–74.
3. Верменич Я., Ясь О. Український проєкт на перехресті культур та ідентичностей: українсько-російське пограниччя як простір «зіткнення цивілізацій»: аналітична записка / За ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2022. 78 с.
4. Мосора М.А. Сепаратизм як інституціоналізована політична практика: виклики для Європейського Союзу і України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі політології за спеціальністю 052 «Політологія». Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2022. 216 с.
5. Androshchuk O. One Ukraine or many? Regionalism in Ukraine in interpretatsiakh zakhidnykh doslidnykiv (1991–2016). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini. Zbirnyk naukovykh prats*. K. (2017). (27), 396–453. [in Ukrainian]; Андрощук О. Україна на історіографічній мапі етнополітичного регіоналізму 1990-х – 2000-х років / О. Андрощук // *Історіографічні дослідження в Україні*. К., 2019. Вип. 30. С. 150–186.
6. Сілантьєва-Папп К.В. Історіографія гібридної війни РФ проти України: погляд російських дослідників // *Науковий вісник Ужгородського університету*, серія «Історія», вип. 1 (40), 2019. С. 211–217.
7. Ігнатенко М., Москалюк М. Історична освіта у дискурсі еволюції державної політики України кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Емінак: науковий щоквартальник*, 2022. 1(37). С. 135–149.
8. Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Відповідальний редактор В.А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 369 с.
9. Деревінський В.Ф. В. Чорновіл і кримський сепаратизм (1989–1991 рр.) // *Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика [зб. наук. пр.]*. Київ–Тернопіль: 2015. Вип. III. Матеріали Третьої Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 22-23 листопада 2017 р.). 2017. 3-х ч. Ч. 2. С. 225–229.
10. Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 708 с.
11. Крим: шлях кризь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. 456 с.
12. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.
13. Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: (Аналітична доповідь). Київ, 2018. 227 с.
14. Смолій В., Якубова Л. Крим і Донбас: проблеми й перспективи інтеграції в модерний український проєкт (аналітична записка) / НАН України. Інститут історії України. К., 2019. 116 с.
15. Смолій В., Якубова Л. Історичний контекст формування проєкту русский мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі (Аналітична записка). Київ, 2018. 144 с.
16. Верменич Я. Регіональна аналітика в Україні: сучасні дискурси соціогуманітаристики. Аналітична записка / Відповідальний редактор В.А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 110 с.
17. Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Відповідальний редактор В.А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 369 с.

18. ПЕРЕЛІОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У двох книгах. Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ: НАН України. Ін-тут історії України, 2022. Книга 2. С. 803–1526.
19. Горюнова Є.О. Крим в контексті української соборності. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2023. Т. 34 (73). №1. С. 34–41.
20. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. К.: НІСД, 2015. 474 с.
21. Горло Н. В. Функціональні та концептуальні моделі політики іредентизму: дис. на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук: 23.00.02 політичні інститути та процеси / Н. В. Горло; Запорізький національний університет; Львівський національний університет імені Івана Франка. Запоріжжя, Львів, 2019. – 486 с.
22. Асланов С.А. Дестабілізація етнополітичної ситуації в Автономній Республіці Крим / С. А. Асланов // *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць* / НУ «ОЮА»; Південноукр. центр гендерних досліджень; / Голов. ред. доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, академік АПН України С. В. Ківалов. Одеса, 2014. Вип. 52. С. 163–172.
23. Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.) Аналітична доповідь. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 304 с.; *Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії*: монографія / авт. кол.: В.А. Войналович (керівник, наук. ред.), В.Є. Єленський, О.Я. Калакура, В.О. Котигоренко, В.М. Кулик, Ю.О. Ніколаєць, Ю.М. Поліщук, М.Ю. Рябчук. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2021. 344 с.; *Національні меншини України в політичних процесах ХХ–ХХІ століть: стан і проблеми дослідження* / авт. кол.: Котигоренко В.О. (керівник), Калакура О.Я., Ковач Л.Л., Коцур В.В., Кочан Н.І., Ляшенко О.О., Ніколаєць Ю.О., Новородовський В.В., Панчук М.І. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. 624 с.
24. Питання автономії Кримського півострова. Дискусії, виклики, зміст / Тищенко Ю., Горобчишина С., Дуда А., Беліцер Н., Каздобіна Ю.; За заг. ред. Ю. Тищенко. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2017. 76 с.
25. Тельвак В.В. Рецензія на монографію «*Studenna-Skrukwa M. Ukrainiński Donbas: Oblicza tożsamości regionalnej*. Poznań: Nauka i Innowacje, 2014. 307 s.» // *Український історичний журнал*, 2014. №3. С. 217.
26. Головка В. Революція достоинства и сепаратистский кризис: последствия для крупного донецкого капитала // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. Вип. 23 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 5–21.
27. Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західноукраїнський вектор: монографія / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича [відп. ред. М. Литвин], Львів, 2017. 454 с.
28. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / За заг. Ред. В.П.Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
29. Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі: монографія / за ред. І. Ф. Кононова; ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Вінниця, ТОВ «Твори», 2018. 230 с.
30. Ніконоров О. Історія розвитку сепаратизму в Донецькій області. URL: <https://dn.depo.ua/rus/donetsk/istoriya-rozvitku-separatizmu-v-donetskiy-oblasti-28102015090000>
31. Марцінко Н.М. Підтримка сепаратистських рухів Російською Федерацією на Сході України та її вплив на безпеку Європи. URL: <http://vnn.asv.gov.ua/article/view/203515>
32. Varabash Y. Derogations from the Obligations in Abiding by the State of the European Convention on Human Rights in Ukraine // *Часопис Київського університету права*. К., 2016. № 1. С. 322–325.
33. Головка В. Революція достоинства ... С. 5–21.
34. Benchuk V., Trofymovych V. Evolution Moods of Donetsk Residents on the Temporally Occupied Territory. *Skhidnoevropeiskiy istorychniy visnyk [East European Historical Bulletin]*, 2022. 23. 171–180.
35. Коцур В.В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.: монографія / В. В. Коцур. ПереяславХмельницький, 2019. 594 с.
36. Якубова Л. Суспільство на війні: проблеми націєтворення. Частина перша. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2198-larisa-yakubova-suspilstvo-na-vijni-problemi-natsietvorennya-chastina-1>
37. Якубова Л.Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націєтворення. К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. 109 с.
38. Якубова Л. Інтеграція Донбасу і Криму vs дезінтеграція України: історичний досвід, сучасні виклики (аналітична доповідь). К., 2019. 333 с.
39. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / [Г.В. Боряк (кер. авт. кол.), В.В. Головка (координатор проекту), В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.М. Майборода, В.А. Смолій (відп. ред.), Л.Д. Якубова, С.О. Янішевський]; НАН України; Ін-т історії України. К. : Ніка-Центр, 2016.

796 с.

40. Ткачук А.Ф., Наталенко Н.В. Місцева ідентичність. Для територіальних громад і не тільки / А. Ткачук, Н. Наталенко. К.: ТОВ «Видавництво «Юстон», 2020. 98 с.

41. Кривицька О. Криза інтеграції у контексті перспективи консолідації українського суспільства. URL: https://ipriend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kryvytska_kryza.pdf

42. Ляшенко О. Деякі аспекти дослідження регіональної ідентичності / О. Ляшенко // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2016. Вип. 2. С. 271–283.

43. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

44. Басараб М. Причини етнічного сепаратизму: актуальність для України / М. Басараб // *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]*, 2009. Вип. 44. С. 313–322.

45. Костюк Т. Сепаратизм в Україні: ілюзія чи реальна загроза [Текст] / Т. Костюк // *Політичний менеджмент. Український науковий журнал*, 2011. № 4(49). С. 119–125.

46. Смолій В. Національне питання в Україні: виклики сучасності, уроки історії // Національне питання в Україні: виклики сучасності, уроки історії. Доповіді та матеріали всеукраїнської наукової конференції. 20 листопада 2014 р. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 5–10.

47. Авер'янова Н., Воропаєва Т. Нівеляція сепаратистських рухів та десепаратизація українського соціуму. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/29_2020/4.pdf

48. Панельна дискусія «Війна Росії проти України 2014–2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19–20 травня 2022 р.) (уклали: О.Лисенко, О.Маєвський, В.Нахманович) // *Український історичний журнал*. 2022. Число 4. С. 4–54. URL: http://uhj.history.org.ua/doc/UIJ_2022_4_3

49. Нагорна Л. Історична свідомість у регіональному вимірі: українські реалії / Л. Нагорна // *Регіональна історія України: Зб. наук. ст.* К.: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 5. С. 61–74.

50. Кононов І.Ф. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни / І.Ф.Кононов // *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 10 квітня 2015 р.) / МВС України, Харківський національний університет внутрішніх справ. Х.: ХНУВС, 2015. С. 10–16.*

51. Рущенко І. Феномен «двох Донбасів»: вектори розвитку колективної свідомості населення різних частин Донбасу в умовах гібридної війни. *Український соціологічний журнал*, 2017. № 1-2. С. 34–43.

52. ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України... Книга 1. С. 104–108.

53. Калакура Я. Ідеологічна легітимація загарбницьких воєн і конструювання образу ворога в російській історіографії / Я. Калакура // *Український історичний журнал*. 2022. Число 4. С. 93–108.

Zaporozhchenko Yu.V. HISTORIOGRAPHY DIMENSIONS OF SEPARATISM CHRONOTOPE IN INDEPENDENT UKRAINE

In the article there has been analyzed the national historiography on separatism history in independent Ukraine, that had been methodologically based on the principles of historicism, scientificity, objectivity, systematicity and critical analysis of historiographical studies, as well as the usage of general scientific, special and interdisciplinary (sociology, political science, economics) methods. The complex analyses of national historians' works, which are related to the studies of the origins and spread of separatism movements in Ukraine in 1991–2022 has been done. There have been defined the main groups of works on the history of the “Rusyn movement” the formation of secessionism in Donetsk region and the evolutions of separatism into irredentism in Crimea have been defined. There has been offered a new vision to investigate the issue through the prism of the transdisciplinary dimensions of the national historiographical discourse. It has been known that the historiography of independent Ukraine on the issues of the origin and outbreak of separatism in the Southern and Eastern parts of the country through the historical retrospect prism has proved that the problem hadn't been widely studied until 2014. An important role of the academic institutions of the Ukrainian National academy of Sciences in 2014–2022 has been stressed, so as the scientists had been scrutinized separatism issues in the discourse of research on “hybrid war”, the methodology of historical regionalism, and the history of ethno-national minorities and the justification of their influence on state processes in Ukraine. Using the interdisciplinary approaches in the paper, the author has involved the analysis of scientific works in the field of political science, sociology, philosophy etc., whose representatives had also focused on the historical and analytical aspects of studying the chronotope of separatism.

Key words: hybrid war, irredentism, national historiography, regionalism, separatism, secessionism, Crimea, Luhansk, Donetsk, Ukraine.

Сарасва О.В.

Приазовський державний технічний університет

ТЕОРЕТИЧНІ РАМКИ ФЕНОМЕНУ «ІСТОРИЧНОГО НАРАТИВУ»

Стаття присвячена аналізу одного з засадничих понять теорії історичної науки – «історичний наратив». Наголошуючи на міждисциплінарному характері самої дефініції «наратив», авторка робить спробу розглянути розвиток наукового знання щодо розуміння згаданих категорій не тільки історичною наукою, але й, перш за все, літературною теорією та філософією, оскільки теорія наративу має своє коріння у літературознавстві. У публікації проаналізовано позицію теоретиків філософії та історії другої половини ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. щодо визначення, змісту та функції наративу/історичного наративу та різниці між цими ключовими історіософськими категоріями. Основна увага приділена теоретичним напрацюванням Ж.-Ф. Ліотара, П. Ламарка, М. Баль, П. Рікера, Ц. Тодорова та інших вчених, які заклали підвалини теорії наративу та стали фундаторами нового, міждисциплінарного напрямку наукових студій – наратології. У контексті теорії історичного наративу розглянуто також ключові праці Г. Вайта та Ф. Анкерсмита, які залишаються одними з головних авторитетів наратології не дивлячись на загальну критику щодо можливості об'єктивного пізнання історії. Зроблено висновок про наявність одразу кількох підходів до визначення наративу як розповіді, що є відображенням існуючої реальності, або специфічним конструктом мислення, який не має нічого спільного з дійсністю.

Теорія історичного наративу проілюстрована конкретним кейсом зв'язку наративу та пропаганди на прикладі маніпулятивної риторики очільників Кремля, пропагандистська машина якого останні два десятиліття дуже часто зверталася до історичних наративів. У висновках авторка підкреслює важливість конкретних досліджень, які б були присвячені деконструкції окремих історичних наративів у тісному зв'язку з тими завданнями та функціями, які були закладені ідеологами та конструкторами цих наративів.

Ключові слова: наратив, історичний наратив, наратологія, структуралізм, постмодернізм, лінгвістичний поворот, маніпуляція.

Постановка проблеми. «Наратив» – дефініція, яка постійно знаходиться в обігу різних галузей сучасної гуманітаристики. Проте, постає цілком логічне питання – чи завжди доречно ця категорія вживається, чи дослідники просто намагаються віддати данину термінологічній моді? Безумовно, таке явище як популярність певного терміну – має місце бути і свідчить про важливі зміни, що відбуваються у тій, чи іншій галузі знань. Не дивлячись на те, що «наратив» – категорія універсальна та міждисциплінарна, у пропонованій публікації ми будемо акцентувати увагу, перш за все, на її вживанні у історичних науках, звертаючись, безумовно, до аналізу концепцій провідних наратологів другої половини ХХ – початку ХХІ століть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняна історична наука відзначається великим інтересом дослідників до теоретичного осмислення феномену історичного наративу. Особливий інтерес вчених спостерігається у зв'язку з потребою підготовки національного гранд-

наративу української історії, який би прийшов на зміну застарілим радянським наративам – на це звернули увагу у своїй концептуальній статті Георгій Касьянов та Олексій Толочко [5]. Загальний огляд концепції гранд-наративу подала одеська дослідниця Юлія Добролюбська, яка наголосила на напруженні відносин між академічною історіографією та історіописанням, адже кожний з цих видів діяльності претендує на створення власного наративу української історії [4]. З позицією Ю. Добролюбської погоджується Марія Родян, яка присвятила серію публікацій, які аналізували концепції наративу таких визначних теоретиків як Г. Вайт, Ф. Анкерсміт, Д. Ла Капра та інші [7–8]. Водночас, підкреслимо, що комплексної характеристики теоретико-методологічних підходів до визначення поняття «історичний наратив» досі нема і пропонована публікація є одним з перших кроків до заповнення цієї лакуни.

Метою статті є комплексний та всебічний аналіз теоретичних підходів до осмислення дефініції «історичний наратив».

Виклад основного матеріалу. По перше, необхідно розібратися зі значенням основної дефініції нашого дослідження – «наратив». Можна виділити три основних підходи до визначення згаданого поняття, хоча у загальних рисах думки структуралістів, феноменологів та герменевтиків збігаються. Розглянемо кілька основних та найбільш впливових визначень. Французький філософ Жан-Франсуа Ліотар писав, що наратив на сьогодні є синонімом для двох явищ – так званих індивідуальних оповідей (наприклад, біографій чи автобіографій) та метанаративів (політичних ідеологій) [6]. Сучасний британський філософ Петер Ламарк розумів наратив як розповідь, готовий текст, або процес розповіді – все залежало від контексту [15, р. 394–395].

Одна з фундаторок наратології, нідерландська культурознавиця Міке Баль пішла ще далі, стверджуючи, що практично всі тексти мають наративний характер. Дослідниця відзначала, що так само як і семіотику, наратологію можна застосувати до практично кожного культурного явища. Резюмуючи, М. Баль підкреслювала, що не все навколо є наративом, але практично всі культурні явища мають наративний аспект. На нашу думку, така неоднозначна позиція М. Баль лише вносить додатковий хаос у термінологічну дискусію [9].

Іншу концепцію наративу, в основному, репрезентують літературознавці та психологи, які розуміють цю дефініцію як структуру пізнання. Такі теоретики як Барбара Харді чи Джером Брунер, вважають, що людське мислення характеризується двома основними формами – раціональною та розповідною (наративною). Американський психолог Д. Брунер навіть підготував на початку 90-х рр. ХХ ст. нарис, який так і назвав – «Наративістська конструкція реальності», де він виклав свою концепцію розуміння людського життя як великого наративу (метанаративу) [11].

Один з провідних представників філософської герменевтики Поль Рікер у своїй знаковій праці «Час і наратив» знов повернувся до визначення наративу як розповіді, проте філософ підкреслив, що дослідника має цікавити не стільки те, що було розказане, скільки те, що залишилося за кадром. Вчений використовував таке визначення як «нерозказані історії» і, на його думку, наратологи мають ставити питання: чому ці історії залишаються нерозказаними? За Рікером пішов Петер Ламарк, коли писав, що наратив як розповідь завжди залежить від особи, що цю розповідь матеріалізує. Тобто, наратив – це перероблене

людською свідомістю (суб'єктивне) відображення реальності [15, р. 396].

Проте, трактування наративу як репрезентації дійсності також обтяжено додатковими проблемами. Вчені досі не можуть визначитися, які саме тексти (розповіді) вважати наративами. Переважна більшість впливових наратологів вважає, що наратив має обов'язково мати фабулу, або історію. Проте, ці поняття також не є рівнозначними, оскільки фабула – це певна концепція, логічно, або хронологічно складений ланцюжок подій, який є стрижнем наративу. У нашому тексті ми будемо вживати дефініцію «наратив», розуміючи її як усний, або письмовий текст, що є описом подій, об'єднаних спільною хронологією. Проте, одразу варто зауважити, що змістом наративу можуть бути не тільки події, але й різноманітні ідеї, часом – світоглядного масштабу [17].

В останній третині ХХ століття у працях ряду семіотиків починає все частіше з'являтися новий термін – «наратологія». Вчені-теоретики вживали його у розумінні науки про розповідь. Зазвичай, нова дефініція стояла поряд із власним, авторським визначенням терміну «наратив». Першим до наратології звернувся французький філософ Цветан Тодоров, коли писав, що наратив – це явище, з яким ми стикаємося не тільки у літературі, але й в багатьох інших галузях знання. Ц. Тодоров вважав, що наратив взагалі присутній всюди. Дослідники, на думку Тодорова, мають побудувати універсальну теорію наративу, яка б пояснювала це явище у всіх сферах життя. Цим має займатися наука про оповідання – наратологія. Це коротке визначення було оприлюднене у 1969 році [16, р. 10].

Паралельно з Тодоровим, свою концепцію наратології розробив датчанин Пер Оге Брандт. Філософ вважав, що наратологія розвинулася у 60-х роках ХХ століття як окремий жанр літературної критики. Згідно висновків Брандта новий напрям тектологічних досліджень зародився завдяки працям радянського фольклориста Володимира Проппа та його фундаментальній «Морфології казки». Окрім Проппа вчений згадував таких фундаторів наратології як Клод Леві-Стросс та Цветан Тодоров [10, р. 2]. Порівнюючи ці дві тези засновників нового напрямку досліджень можна помітити, що для Тодорова наратологія – це наука у перспективі, а для Брандта – вже існуюча молода дисципліна з власною методологією.

Цветан Тодоров був правий, виводячи наратологію з літературознавства, оскільки основний

метод нової субдисципліни сягав теорії оповідання, яка розроблялася літературознавцями, проте згодом ця методологія поширилася на всю гуманітаристику. Структура уявного дерева дисциплін та місце у ній наратології можна проілюструвати наступним чином – наратологія є частиною семіотики, а та, у свою чергу, входить до складу гуманістики. Всі згадані напрямки наукових студій є міждисциплінарними і об'єднані лише спільною методологією, витоків якої ми знаходимо у літературній теорії.

Щодо розуміння терміносполучення «історичний наратив» у сучасній історіософії можемо виділити два основних підходи – широке та вузьке трактування поняття. Першим за хронологією виникло вузьке розуміння історичного наративу як різновиду описово-розповідного історичного твору чи окремого виду пояснення явищ, характерного для гуманітарних наук. Таке трактування терміносполучення підтримують прибічники традиційної історіографії та аналітичної школи історіософії. Другий підхід був витвором постмодерністів та філософських антропологів, які одночасно були розробниками загальної теорії наративу. Згідно цього, широкого розуміння історичного наративу – це ментальна структура, спосіб упорядкування знань про навколишній світ. Коріння цього визначення лежить у філософській антропології вже згаданого нами К. Леві-Стросса [3, с. 12].

У контексті нашої публікації особливо варто відзначити і третє значення терміну «історичний наратив», яке характерне для сучасної історіософії – мова йде про різноманітні спекулятивні реконструкції історичного процесу, які створюються з певною метою і є, по суті, суб'єктивним трактуванням історичного минулого. Надзвичайно близькою до визначення історичного наративу є концепція мастер-наративу, який чимало уваги приділили сучасні українські історики, намагаючись пояснити необхідність підготовки нового синтезу вітчизняної історії. Під цим терміном, який був винаходом французьких структуралістів, вчені розуміють структурований історичний наратив, головною ідеєю якого є демонстрація присутності якоїсь головної ідеї, нерідко утопічної. Яскравим прикладом мастер-наративу є марксистська концепція історичного процесу як пошуку мотивів, пов'язаних з класовою боротьбою у подіях та текстах минулих епох, часто дуже віддалених. Синонімічним до поняття мастер-наратив є терміносполучення «стратегічний наратив» [5, с. 10].

Визначення дефініції «історичний наратив» тісно пов'язане з формуванням уявлення про механізми конструювання таких наративів. Проте тут вчені стикаються з багатоаспектністю розуміння у суспільстві історії взагалі. Існує два основних підходи до розуміння історії – як минулого та як результату професійної діяльності історика (історичного дослідження). Часто ми спостерігаємо зближення цих двох розумінь і тоді є підстави говорити про процес «історизації минулого». Таке трапляється, коли владні інститути намагаються «привласнювати» історію, використовувати її для досягнення власних стратегічних інтересів. Таким чином, історичний наратив подається не як реалізація творчого задуму вченого-історика у розповідній формі, а як реальне відображення історичного минулого. Зникає межа між фактом та його інтерпретацією. Саме тому актуальність дослідження історичних наративів зростає у періоди гострих соціально-політичних потрясінь.

Конструюючи історичний наратив владний інститут може взяти за відправну точку реалістичну, або конструктивістську модель побудови розповіді. Реалістична модель передбачає максимальне зближення наративу з тією історичною реальністю, що мала місце. Конструктивістська модель полягає у більш вільному трактуванні фактів відповідно до тієї мети, яка поставлена тією особою, або інститутом, який конструює наратив. Нас більше цікавить саме конструктивістська модель, оскільки ми маємо змогу спостерігати її у контексті спроб легітимації повномасштабного вторгнення РФ до України у лютому 2022 року. Такі наративи побудовані з урахуванням того факту, що історична реальність завжди відкрита для інтерпретацій. Безумовно, всі інтерпретації базуються на певних колах джерел, проте з плинном часу джерела, як текстові наративи також стаються все більш гнучкими для трактування – інформація, що у них міститься може інтерпретуватися відповідно до стратегічних цілей держави/державного інституту/окремої особи тощо [12, р. 1179–1180].

Оскільки саме історичне джерело є одним зі стрижневих елементів під час конструювання наративів, варто більш детально спинитися на концепції наративу Гейдена Вайта, основна ідея якої полягала у тому, що об'єктивне пізнання історії взагалі неможливе. Зокрема, базуючись на літературознавчому трактуванні дефініції «наратив», Г. Вайт заперечував наявність історичної методології. Дослідник прирівнював ремесло історика до праці письменника. Гейден Вайт

користується терміном «тропология», яким визначає процес теоретизації вигаданого дискурсу. Тобто, історичні наративи як історичні твори (результат творчої активності історика) – це лише інтерпретація минулої дійсності, яку в принципі неможливо пізнати [2].

Тези Г. Вайта розвинув нідерландський філософ Франклін Анкерсміт. Він також розумів історичний наратив як текст і у цій інтерпретації Ф. Анкерсміт вважав зайвим говорити про минуле, як таке, що дійсно мало місце – вірогідність цього факту відомо тільки тексту. Тобто, текст є відображенням минулого, проте яким воно було насправді – суспільство не дізнається ніколи. Філософ задавався питанням, а чи може конструктор історичного наративу невірно відобразити реальність? Ф. Анкерсміт повністю зняв цю дилему з порядку денного наратології – він був переконаний, що не тільки не існує межі між реальністю та вигадкою, а не існує реальності взагалі. Реальність може бути лише у тексті, а не поза ним. При чому текст – це поняття дуже умовне і означає не тільки те, що написано, або надруковано людиною [1].

Таким чином, прослідкувавши концепцію наративу від наративно-реалістичної моделі до радикально-конструктивістської, яку і презентують Г. Вайт та Ф. Анкерсміт, можна зробити висновок про те, що вчені самі загнали себе у глухий кут під тиском структуралізму та постмодернізму, вихід з якого ми вбачаємо у поверненні співвідношення таких понять як «реальність» та «істина», які часто ототожнюються, нівелюються під час конструювання сучасних історичних наративів.

Широкий спектр наративів (у тому числі й історичних) знаходить своє застосування у багатьох сферах життєдіяльності суспільства і, перш за все, у державній пропаганді. Загалом, для державної влади наративи є тим безцінним ресурсом, який дозволяє маніпулювати суспільством – формувати необхідну модель сприйняття тих чи інших подій, переконань та навіть поведінки. Згадаємо найбільш коротке визначення наративу – це розповідь, а пропаганда є комунікативною практикою, позбавленою елементу заклику до діалогу. Таким чином, наратив є ідеальним інструментом пропаганди, якщо він вдало побудований. Відзначимо, що пропагандисти не зацікавлені у інтерактивному (двосторонньому) впливі – їх цікавить виключно ретрансляція певного наративу, який має бути сприйнятий окресленою групою людей.

Британський історик Ніколас О'Шоннесі вважає, що ефективна пропаганда має три складові – риторика, символізм і міф. Таким чином, сучасна пропаганда дуже часто звертається до історичних наративів з метою створення міфологізованої розповіді, концепту, який буде просувати певну ідею [14, р. 21–22]. Це ми можемо бачити на прикладі кремлівської урядової риторики з її тезами про «миролюбність Росії». В якості ілюстрації розберемо кілька загальновідомих тез російських урядових пропагандистів, де було використано техніку конструювання хибних історичних наративів.

Перші особи Кремля багато і з задоволенням говорять на історичну тематику – це стало особливістю російського політичного істеблішменту часів режиму Путіна, коли різкий поворот до імперських традицій минулого став очевидним. Переважна більшість російських політиків звикла висловлюватись на історичну тематику сміливо та безапеляційно, навіть коли з їх вуст лунає відверта брехня. Варто згадати слова прес-секретаря президента Дмитра Пескова, який за кілька днів до відкритого вторгнення російських військ на українську територію заявив, що Росія «протягом всієї своєї історії ніколи ні на кого не напала». В самій Росії дуже обережно коментували цей пасаж президентського прес-секретаря, називаючи його «політичною заявою» [18]. Об'єктивно слова Пескова можна вважати або відвертою брехнею, або маніпуляцією, розрахованою на пересічного мешканця країн Заходу, де традиційно рівень історичних знань про країни Східної Європи є вкрай низьким.

Понад п'ять століть своєї історії Росія була імперською державою – спочатку як Московське царство, а потім як Російська імперія та Радянський Союз. Будь яка імперія за визначенням провадить агресивну зовнішню політику, спрямовану на розширення територій цієї імперії та сфер впливу. Саме тому існування трьох згаданих утворень, правонаступницею яких є Російська Федерація було б неможливим без загарбницьких війн.

Подібні історичні підтасовки кремлівська пропаганда вустами її офіційних рупорів поширює і на міжнародному рівні для виправдання своєї агресивної зовнішньої політики, користуючись вже згаданим нами низьким рівнем історичних знань пересічного мешканця будь-якої з країн Заходу. Твердження про відсутність базових історичних знань у пересічних американців – це не вигадка Кремля, а реальність, яку констатують провідні фахівці-освітняни. Зокрема, американська

освітянка Наталі Векслер стверджує, що третина американців провалила б тест на отримання громадянства через незнання шкільної програми з історії Сполучених Штатів. Свої висновки Векслер проілюструвала дослідженням, що було проведене у 2018 році [19, р. 260–265]. Приклад Сполучених Штатів ми обрали не випадково, адже саме ця країна є головним геополітичним противником Росії у масовій свідомості пересічних росіян.

Склалася думка, що російська пропагандистська машина діє застарілими методами, використовуючи архаїчні штампи радянських, або навіть імперських часів, проте це не зовсім так. Це твердження справедливе тільки тоді, коли ми говоримо про наповнення пропагандистської риторики, проте, що стосується прийомів донесення пропаганди до цільової аудиторії, то кремлівські політтехнологи цілком виправдано використовують ключових медійних спікерів задля поширення потрібної інформації. Американська історична асоціація восени 2020 року провела дослідження, згідно результатів якого 69% громадян Сполучених Штатів головним джерелом історичних знань вважають телебачення (зокрема, для 62% цим єдиним джерелом є новини). Лише 32% американців вважають

за потрібне звертатися до профільної літератури [13]. На цьому прикладі ми виразно бачимо, як заздалегідь хибний наратив знаходить відгук саме у тієї аудиторії, для якої він був сконструйований.

Висновки. Таким чином, ми можемо констатувати універсальність та багатоаспектність такої категорії як «історичний наратив» та необхідність виключно міждисциплінарного студювання означеної проблематики. Зароджуючись у літературній критиці, теорія наративу в останній третині ХХ століття виокремилася в окремий напрямок досліджень – наратологія, що сприяло координації зусиль фахівців з багатьох сфер гуманітарного знання щодо розробки теоретико-методологічного осмислення поняття наратив та історичний наратив, різниці між ними. Криза історичної науки, викликана лінгвістичним поворотом та критикою можливості об'єктивно пізнання історії аж ніяк не вплинула на значущість дослідження наративів та, навпаки, винесла її на порядок денний. Наразі, особливої актуальності та значущості набуває студювання тематики деконструкції історичних наративів у контексті проблем «привласнення історії», формування стратегічних наративів, використанні історичних наративів у державній пропаганді тощо.

Список літератури:

1. Анкерсміт Ф. Постмодерністська «приватизація» минулого. *Україна модерна*. 2009. № 4 (15). С. 246–272.
2. Вайт Г. «...Дозвіл на користування мовою». *Іронія: Збірник статей / упор. О. Галета, Є. Гулевич*.
3. Рибчинська. Львів: Літопис; Київ: Смолоскип, 2006. С. 145–150.
3. Газнюк Л. «Філософія наративу» в персональному бутті людини. *Філософська думка*. 2004. № 4. С. 3–15.
4. Добролюбська Ю.А. Історичний гранд-наратив: особливості трактування. *Методологія та технологія сучасного філософського пізнання: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції (Одеса, 20–21 травня 2022 р.)*. Одеса: Державний заклад «Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2022. С. 73–76.
5. Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 4–24.
6. Ліутар Ж.-Ф. Ситуація постмодерну. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. Вип. 5-6. С. 15–38.
7. Родян М.В. Епістемологічний аспект історичного наративу: особливості та специфіка. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 141 (2). Ч. 2. Філософські науки. С. 120–124.
8. Родян М.В. Інтерпретація історичного наративу в дослідницьких інтенціях Х. Уайта та Д. Ла Капра. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки*. 2019. Вип. 22. С. 96–103.
9. Val M. Narratologie: essais sur la signification narrative dans quatre romans modernes. Paris: Klincksieck, 1977. 199 p.
10. Brandt P.A. Proposition, narration, texte. *Documents de travail et prépublications*. 1971. № 4. P. 1–14.
11. Bruner J. The Narrative Construction of Reality. *Critical Inquiry*. 1991. Vol. 18. Iss. 1. P. 1–21.
12. Foster W.M., Coraiola D.M., Suddaby R., Kroezen J., Chandler D. The strategic use of historical narratives: a theoretical framework. *Business History*. 2017. Vol. 59. Iss. 8. P. 1176–1200.
13. History, the Past, and Public Culture: Results from a National Survey. URL: <https://www.historians.org/research-and-publications/history-the-past-and-public-culture-results-from-a-national-survey/3-where-do-people-get-their-history> (дата звернення: 26.10.2023).

14. Karpchuk N. The Russian Federation Propaganda Narratives. *Torun International Studies*. 2014. No. 1 (7). P. 19–30.
15. Lamarque P. On Not Expecting too Much from Narrative. *Mind and Language*. 2004. Vol. 19. P. 393–408.
16. Todorov T. *Grammaire du «Décaméron»*. Frankfurt: Mouton, 1969. 100 p.
17. Van Dijk T. Narrative macrostructures. *Narrative Macro-structures: Logical and Cognitive Foundations. A Journal for Descriptive Poetics and Theory of Literature*. 1976. Vol. 1. P. 547–568. URL: <https://discourses.org/wp-content/uploads/2022/07/Teun-A.-van-Dijk-1976-Narrative-macrostructures.pdf> (дата звернення: 23.10.2023).
18. War Speeches. Рік брехні, пропаганди та поразок Росії на полі бою. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/02/24/7390810/> (дата звернення: 26.10.2023).
19. Wexler N. *The Knowledge Gap: The Hidden Cause of America’s Broken Education System – and How to Fix it*. New York: Penguin, 2019. 336 p.

Saraieva O.V. THEORETICAL FRAMEWORK OF THE PHENOMENON OF “HISTORICAL NARRATIVE”

The article is devoted to the analysis of one of the fundamental concepts of the theory of historical science – “historical narrative”. Emphasising the interdisciplinary nature of the very definition of “narrative”, the author attempts to examine the development scientific knowledge regarding the understanding of these categories not only by historical science, but also, above all, by literary theory and philosophy, since the theory of narrative has its roots in literary studies. The paper analyses the position of philosophers and history theorists of the second half of the twentieth and the first decades of the twenty-first century on the definition, content and function of narrative/historical narrative and the difference between these key historiosophical categories.

The main attention is paid to the theoretical developments of J.-F. Lyotard, P. Lamarck, M. Bal, P. Ricoeur, C. Todorov and other scholars who laid the foundations of narrative theory and became the founders of a new, interdisciplinary field of research – narratology. In the context of the theory of historical narrative, the author also considers the key works of G. White and F. Ankersmit, who remain one of the main authorities in narratology despite the general criticism of the possibility of objective knowledge of history. The author concludes that there are several approaches to defining narrative as a story that reflects the existing reality or a specific construct of thinking that has nothing to do with reality

The theory of historical narrative is illustrated by a specific case of the relationship between narrative and propaganda on the example of the manipulative rhetoric of the Kremlin leaders, whose propaganda machine has often referred to historical narratives over the past two decades. In conclusion, the author emphasises the importance of specific studies that would be devoted to the deconstruction of individual historical narratives in close connection with the tasks and functions that were laid down by the ideologists and constructors of these narratives.

Key words: *narrative, historical narrative, narratology, structuralism, postmodernism, linguistic turn, manipulation.*

Черкасов С.С.

Запорізький національний університет

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА МОДЕЛЬ ПОЛЬСЬКОЇ РЕФОРМАЦІЇ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

У статті здійснена спроба визначити ключові етапи становлення історіографічного концепту східноєвропейської моделі реформаційного руху на прикладі історії дослідження польської Реформації та простежити яким чином ці етапи змінювались протягом часу. Проаналізовано головні групи наукових робіт у межах різних історіографічних традицій. Спираючись на домінуючі концептуальні підходи та використовуючи хронологічний принцип було визначено п'ять етапів розвитку історіографії польської Реформації, у межах яких використовувались різні методи дослідження історичного явища. Охарактеризовано головні риси протестантської реформаційної історіографічної традиції, позитивістського, модерністського та постмодерністського підходів до дослідження історії польської Реформації. Розглянуто основні спроби включити польську Реформацію у загальноєвропейський контекст. Визначено, що зміна головних підходів відбувалась у залежності від ідеологічного контексту та трансформацій провідної історіографічної традиції, яка впливала на загальноприйнятій інтерпретації історичного явища. Відзначено, що у сучасній історіографії відсутні спроби комплексних досліджень Реформації в Польщі, які б зробили за можливе скласти повну картину явища на сучасному науковому рівні. Наголошено, що спеціальних досліджень, присвячених польській Реформації в українській історіографії не існує. У цілому залишаються малорозробленими основні якісні параметри розвитку польської Реформації. Недостатньо з'ясованими виступають такі її аспекти, як передумови виникнення, шляхи експансії, еволюція соціального складу, що в більшості праць згадуються побіжно, або отримують традиційно поверхове висвітлення. Відзначено, що одним із актуальних сучасних дослідницьких завдань є пошук набору методологічних інструментів, які були б здатні поєднати традиційні історіографічні підходи з постмодерністською теорією Конфесіоналізації, яка продовжує знаходитись «у розробці».

Ключові слова: Східна Європа, Річ Посполита, Реформація, Конфесіоналізація, історіографічний дискурс.

Постановка проблеми. Вагомість впливу реформаційного руху на розгортання історичних подій зумовила звернення багатьох поколінь істориків до його характеристики. При цьому, специфіка розгортання реформаційного руху у Східній Європі, особливо у Польщі, стала підґрунтям для виокремлення особливої моделі східноєвропейської Реформації. Конкретно-історичне дослідження специфіки перебігу Реформації у Польщі нараховує кількасотрічну історіографічну спадщину, яку складають праці переважно польської, і меншою мірою, німецької, та англо-американської історіографії, які потребують систематизації, узагальнення та дослідження історіографічної традиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах української історіографії, польський реформаційний рух не став предметом спеціальних історичних досліджень. Загальна характеристика проблеми розглянута на рівні

узагальнюючої праці з історії Польщі під авторством Л. Зашкільняка та М. Крикуна [1]. Окремі аспекти питання знайшли своє відображення у працях, присвячених дослідженню розвитку протестантизму на українських землях, зокрема у колективному виданні під редакцією А. Колодного, роботах В. Любашенко [2] та М. Черенкова [3], що висвітлюють польський та загальноєвропейський контекст розгортання українського реформаційного руху.

Постановка завдання. Метою даної статті є аналіз ключових етапів дослідження історії польського реформаційного руху як одного з найбільш репрезентативних прикладів східноєвропейської моделі Реформації.

Виклад основного матеріалу. В залежності від домінуючих концептуальних підходів, загальний масив історичних робіт доцільно розподілити за проблемно-хронологічним принципом на п'ять основних етапів дослідницького розвитку, в

межах яких застосовувались різні оцінки та підходи до аналізу історичного явища.

Перший етап – середина XVII – 30-ті рр. XIX століття визначається процесом накопичення фактичного матеріалу в межах польської та німецької історіографії. Роботи цього періоду вирізняються своїм релігійно-апологетичним характером, закріпленням протестантською історіографічною традицією. Початок історичного аналізу реформаційного руху в Польщі був покладений польськими протестантськими істориками XVII ст. А. Венгерським, В. Венгерським С. Любінецьким та Х. Сандіусом. Створені у якості історичних, роботи безпосередніх учасників реформаційного руху виконують подвійну функцію, виступаючи одночасно в статусі цінного нарративного джерела.

Особливої уваги заслуговує праця кальвіністського автора А. Венгерського «Історико-хронологічна система слов'янських церков» [37], вперше видана у 1652 р. під псевдонімом А. Регенвольського. Під час другого перевидання 1679 р., здійсненого під справжнім авторством, твір отримав назву «Книга про слов'янську Реформацію». Специфіка структурної композиції роботи була цілком підпорядкована намаганню історика довести слов'янське походження європейського реформаційного руху. Зміст праці складають чотири книги, кожна з яких містить 16 розділів. Відповідно до творчого задуму автора, останні чотири розділи кожної книги присвячені польській тематиці. Текст першої книги містить докладний нарис формування антикатолицької опозиції на слов'янських землях від античної епохи до часів, сучасних авторові; у тексті другої – увага акцентується на започаткованих католицькою церквою релігійних переслідуваннях у Східній Європі; у третій книзі подано перелік осіб, що здійснювали опір католицькій експансії до слов'янських країн; четверта книга є спробою висвітлення історії православної церкви. Незважаючи на масштабність та строкатість охоплених автором проблем, центральне місце в праці відведено опису подій польської Реформації. Головний зміст реформаційного руху автор вбачає у релігійній діяльності протестантських громад, розвитку протестантської освіти і книгодрукування. Політичні аспекти явища згадуються лише побіжно.

Праця аріанського автора С. Любінецького «Історія Реформації в Польщі» [36] була видана в 1685 р. Робота сфокусована на аналізі богословських позицій конфесійних груп та напрямків, визначенні спільних і відмінних рис різних

течій польської Реформації, тоді як суто історичний аспект викладається лише на фоні розкриття теологічної проблематики. Працю побудовано за хронологічним принципом. Виклад матеріалу, здійснений з позицій аріанізму, оминає важливі аспекти розвитку ортодоксального протестантизму на польських землях. Висвітливши історію становлення польського антитринітаризму, історик переходить до характеристики діяльності окремих аріанських громад. Окрім накопичення фактичного матеріалу, головним дослідницьким здобутком твору є аналіз теологічних засад польської Реформації і системне відтворення їх еволюції.

Остаточна перемога контрреформації в Речі Посполитій в другій половині XVII століття обумовила переміщення дослідження історії польського реформаційного руху за кордон, переважно на німецькі землі. Головні здобутки у розробці питання були репрезентовані працями лютеранських авторів С. Лаутербаха, Д. Яблонського, Ф. Бока, Х. Фрізе. Оскільки джерельна база німецьких істориків була достатньо вузькою, дослідники намагались інтерпретувати існуючий у їх розпорядженні історіографічний матеріал.

Більш високий рівень аналітичності вирізняє роботи німецьких істориків Д. Яблонського та Х. Фрізе. Так, праця Д. Яблонського «Історія Сандомирської угоди» (1731 р.) є першою спробою надання історичної оцінки міжконфесійної унії польських протестантів 1570 р. Обґрунтовуючи тезу про вирішальне значення унії для перебігу польської Реформації, автор вважає Сандомирські домовленості апогеєм її розвитку.

Другий етап – 30-ті рр. XIX – початок XX століття характеризується пануванням позитивістського підходу до дослідження польської Реформації, представленого в роботах польських, німецьких та російських авторів. Працям цього періоду притаманна чітка емпірична спрямованість, орієнтація на фактографічність, критичне ставлення до джерельної інформації. Одночасно, необхідно відзначити, що дотримання істориками позитивістської методології існувало лише як заданість, яка не виключала спроб здійснення логічних узагальнень, упорядкування матеріалу не лише за хронологічним, але і проблемним принципом.

Дослідженню регіональних особливостей перебігу польської Реформації присвячена серія праць польського історика Ю. Лукашевича «Історичні відомості про протестантів у м. Познані» (1832 р.); «Історія церков гельвецького віроспо-

видання у Литві» (1842 р.); «Про церкви чеських братів у давній Великопольщі» (1853 р.); «Історія церков гелвецького віросповідання у давній Малопольщі» (1854 р.) [35]. Наголошуючи на передчасності комплексних досліджень з історії Реформації, Лукашевич доводив необхідність попереднього вивчення її окремих конфесійних напрямків. Увагу дослідника було передусім спрямовано на висвітлення проблем внутрішнього розвитку протестантських громад, еволюцію їх організаційного устрою та географічне поширення. Політичний вимір реформаційної боротьби неодноразово використовувався автором для характеристики умов розгортання протестантського руху, проте детально не аналізувався. Суттєвим здобутком праць Лукашевича стало введення до наукового обігу насиченого фактами джерельного матеріалу з бібліотеки Рачинських у Познані, яку історик очолював протягом тривалого часу.

Двотомна праця польського дослідника Ю. Буковського «Історія Реформації в Польщі» була опублікована протягом 1883–1886 рр. Всупереч задекларованій назві, виклад історії реформаційного руху в Польщі було доведено автором лише до 1559 р. У територіальному відношенні аналіз описуваних подій рідко виходить за географічні межі регіону Малопольщі. Написана з позицій католицького священика, робота містить значну кількість суб'єктивних оціночних суджень, які, в цілому, не зменшують інформативної цінності використаного багатого джерельного матеріалу. Примітним є також намагання автора підкреслити взаємозв'язок політичної та релігійної боротьби в Польщі XVI–XVII ст.

У другій половині XIX ст. історія польської Реформації отримала відображення в узагальнюючих працях представників краківської історичної школи Й. Шуйського і М. Бобжинського. Звертаючись до реформаційної тематики, прихильники так званої «песимістичної» концепції польської історії інтерпретували польський реформаційний рух як один із проявів шляхетської анархії. Головний зміст польської Реформації дослідниками однобічно пов'язувався передусім із політичною історією. Певна тенденційність висвітлення супроводжувалась вибіркоким залученням джерел, яке було продиктовано узагальнюючим характером праць, та не завжди критичною реанімацією деяких елементів католицької контрреформаційної полеміки.

Розробка історії польської Реформації отримала також своє продовження у межах німецької історіографії. Спробу реконструкції розвитку

протестантизму в Польщі протягом 1520–1570 рр. здійснив О. Конєцький. Історію реформаторської діяльності Я. Ласького простежив на підставі текстів синодальних протоколів Г. Дальтон. Обидві роботи були виконані із дотриманням позитивістських принципів історіописання.

Третій етап – перша половина XX ст. – пов'язаний із поглибленням тематичної спеціалізації досліджень з історії польської Реформації як багатоаспектного історичного явища. Роботи цього періоду репрезентують передусім здобутки польської історіографії, і також окремі напрацювання німецьких та американських істориків. Зміна дослідницьких орієнтирів в польській історичній науці, яку засвідчив III з'їзд польських істориків в Кракові 1900 р., призвела до переходу від позитивізму до ідей неоромантизму та модернізму, які стали вихідним пунктом для виокремлення цілої низки історіографічних напрямків, зокрема історії польського права, культури та літератури.

Поглиблення наукового інтересу до культурної спадщини Реформації засвідчили дослідження польського вченого Т. Грабовського з історії протестантської літератури в Польщі, результати яких були відображені у низці монографічних видань. Відтворенню біографій найбільш знакових постатей Реформації в Польщі присвячена праця польського дослідника О. Брюкнера «Польські протестанти» (1905 р.) [4]. Одним із головних завдань, що автор поставив перед собою, став аналіз внеску Реформації у розвиток польської культури, основні надбання якої, на переконання історика, є гранично індивідуалізованими. Центральне місце в праці відведено висвітленню діяльності лідерів аріанської течії польського протестантизму. Не кращим чином позначилась на якості публікації намагання дослідника популяризувати видання.

Географію та динаміку поширення польського реформаційного руху простежив у своїй праці «Протестантські збори та сенатори у давній Речі Посполитій» (1904 р.) [19] польський історик Г. Мерчінг. Віддавши перевагу статистичному аналізу, автор здійснив спробу висвітлити кількісні характеристики польської Реформації, визнаючи умовність отриманих результатів через брак повного корпусу джерел. Публікація останніх в рамках серії «*Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*» здійснювалась протягом 1908–1915 рр. з особистої ініціативи та фінансової підтримки історика.

Тісний взаємозв'язок реформаційного руху із особливостями соціально-економічного розвитку

Польської держави XVI ст. простежив у своїй праці «Реформація в Польщі. Деякі соціальні та економічні аспекти» (1924 р.) [11] американський історик П. Фокс. Обґрунтовуючи вирішальне значення соціально-економічних чинників у становленні та поширенні Реформації в Польщі, дослідник висвітлив головний зміст конфлікту політичних і економічних інтересів польської шляхти та католицької церкви.

Починаючи з 1919 р. дослідження історії польської Реформації інституційно зосереджується навколо спеціально заснованого «Товариства з історії Реформації в Польщі». Відповідно до ухваленого 6 листопада 1919 р. Статуту, новостворене товариство ставило за мету всебічне вивчення польської Реформації, публікацію джерельних матеріалів і популяризацію набутих знань. Офіційним друкованим виданням товариства став щорічник «Реформація в Польщі», який почав систематично виходити з 1921 р. під редакцією С. Кота. Праця навколо щорічника об'єднала зусилля багатьох дослідників польського протестантизму, зокрема постійними авторами видання стали такі історики, як Г. Барич, О. Бартел, О. Брюкнер, С. Бодняк, М. Вайсблум, О. Галецький, Т. Грабовський, К. Гурський, С. Тинц, Б. Ульяновський, К. Ходиницький та Л. Хмай.

Дослідженню біографій видатних діячів польської Реформації присвятили низку своїх праць польські історики О. Бартел, К. Гурський, Г. Мерчінг, Л. Хмай [5]. Результатом опрацювання широкого масиву джерел стала реконструкція формування світоглядних підвалин польських реформаторів, визначення їх особистого внеску у становлення та розвиток польського реформаційного руху.

Помітне місце серед праць цього періоду починає займати аріанська тематика, актуальність якої була детермінована поєднанням низки причин. Окрім постульованої малорозробленості, історія польських аріан привертала увагу дослідників неординарною суспільно-політичною доктриною антитринітаріїв, вивчення якої відповідало зацікавленню багатьох авторів напрямком соціально-економічної історії, що поширювався. З іншого боку, дослідження течії польських братів відображало пошук польськими істориками специфічних рис польської Реформації на прикладі конфесії, що виникла на місцевому ґрунті. Як наслідок, історія польського аріанізму стала окремим предметом дослідження цілої низки робіт.

Дослідженню суспільно-політичних поглядів радикальної течії польського протестантизму при-

святив свою монографію «Політична та соціальна ідеологія польських братів, званих аріанами» (1932 р.) польський історик С. Кот [18]. Увагу автора привернули передусім ідеї пацифізму, релігійної толерантності та соціальної рівності у теології польських аріан, світоглядні аспекти їх суспільно-політичної діяльності. Документальну базу дослідження складала передусім аріанська полемічна література, яка набула важливого значення у репрезентації доктрин аріанізму. Обґрунтовуючи новаторський характер суспільно-політичних поглядів аріан, дослідник, водночас, наголосив на тривалій еволюції їх змістовного наповнення, відносній нечисельності прихильників та абсолютній утопічності.

Четвертий етап – 50-ті – друга половина 60-х років XX ст. – ознаменований домінуванням марксистського підходу до дослідження проблем Реформації в Польщі в умовах встановленого в польській історичній науці ідеологічного диктату. Запроваджені таким чином організаційні та методологічні зміни мали безпосередній вплив на стан наукової розробки історії польського реформаційного руху. Нове ідеологічне спрямування досліджень супроводжувалось запереченням попередньої історичної думки, демонтажем проявів немарксистської історіографії.

У догматично марксистському стилі була витримана опублікована у 1953 р. праця Я. Тазбора «Реформація і селянська проблема: вплив класової боротьби в польському селі на формування релігійної ідеології шляхти в період Реформації» [24]. Європейська Реформація отримала у роботі чітке визначення широкого суспільно-політичного руху, в основі якого були закладені механізми класової боротьби. Уніфікація у трактуванні явища забезпечувалась апелюванням до праць марксистських істориків. Окремі радикальні положення суспільно-політичної ідеології польських аріан були інтерпретовані автором як теоретичне підґрунтя для початку антифеодальної революції. Основні причини поразки польського реформаційного руху однобічно пояснювались лише уникненням шляхтою соціальних протестів та класовою консолідацією світських та церковних феодалів.

Суттєва невідповідність марксистських схем історичним реаліям спонукала до обережного перегляду авторських позицій.

П'ятий етап, що характеризується пануванням методологічного плюралізму у дослідженні історії польської Реформації, триває з другої половини 60-х рр. XX ст. до сучасності. Кардинальні зміни

у польській історичній науці співпали із новим етапом розвитку світової історичної думки, який знайшов свій прояв у «інтелектуальному повороті» середини ХХ ст., зміщенні акцентів із соціальної та політичної історії на користь свідомісної та культурної. Паралельні перетворення у розвитку польської реформаційної історіографії були обумовлені поєднанням цілого комплексу внутрішніх та зовнішніх чинників, першість серед яких належить початку поступового відходу польської історичної науки від ідеологічного диктату марксистської методології та лібералізація наукової творчості.

Вивчення проблем польського реформаційного руху набуло ще більш широкого міжнародного характеру. Альтернативні підходи до вивчення феномену європейської Реформації були використані у працях західних істориків, зокрема у дослідженні Г. Елтона «Реформаційна Європа: 1517–1559» (1963 р.) [10]; та А. Дікенса «Реформація і суспільство у Європі ХVI ст.» (1963 р.) [6]. Високі пізнавальні можливості використання різних методологічних підходів до дослідження проблем польської Реформації продемонстрували західнонімецькі історики А. Роде і Г. Шрам [20], праці яких швидко поширились у польському науковому середовищі. Збагачення новими теоретичними досягненнями світової науки забезпечили поступальний розвиток польської історичної думки.

Першою працею з історії польської Реформації, написаною з урахуванням нових методологічних підходів стала монографія польського дослідника Я. Тазбора «Держава без вогнищ» (1967 р.) [25]. Об'єктом висвітлення автор обрав феномен релігійної толерантності у Польщі ХVI–ХVII ст. Дослідження охопило проблеми участі шляхти у реформаційному русі, прийняття акту Варшавської конфедерації, боротьби за реалізацію задекларованих ним принципів і впровадження їх у життя, виконання засад домовленості на практиці, зафіксувало типові приклади їх порушень. Порівнюючи межі прояву католицького і протестантського релігійного лібералізму, автор дійшов висновку про значний опір встановленню повної свободи віросповідання як з католицького, так і з протестантського боку. Водночас, історик поставив питання про вплив традицій релігійної толерантності на формування польського менталітету.

Актуалізована завдяки методологічним інноваціям, проблема релігійної толерантності отримала багатогранне висвітлення у працях польських

істориків. Спроба комплексного аналізу феномену релігійної толерантності в Польщі доби Реформації була здійснена у іншій монографії Я. Тазбора «Історія польської толерантності» (1973 р.) [24]. Історію виникнення, затвердження та реалізації акту Варшавської конфедерації проаналізував у своєму дослідженні «Перлина вільного сумління: полеміка навколо Варшавської конфедерації у 1573–1658 рр.» (1974 р.) М. Королько [16]. Доказово обґрунтовуючи стану обмеженість застосування права на свободу віросповідання в Польщі досліджуваного періоду, історики, водночас, визначили феномен релігійної толерантності в якості головної специфічної ознаки польського реформаційного руху, обумовленої як особливостями суспільно-політичного розвитку Польської держави, так і сталими рисами, органічно притаманними польській ментальності.

У роботах, присвячених розгляду політичного виміру польської Реформації центральне місце зайняв аналіз перебігу політичної боротьби протестантської шляхти. Одним із перших спеціальних досліджень зазначеної проблематики стала монографія польського історика Л. Ярмінського «Без застосування сили: політична діяльність протестантів в Речі Посполитій наприкінці ХVI ст.» (1992 р.) [13]. Спільна політична боротьба протестантської та православної шляхти проти утисків з боку католицької церкви простежена у працях польських дослідників Я. Дзенгілевського «Про толеранцію для переможених: релігійна політика Речі Посполитої під час панування Володислава ІV» (1986 р.) [9]; Я. Волошина «Віросповідна проблематика у парламентарній практиці Речі Посполитої у 1648–1698 рр.» (2003 р.) та Т. Кемпи «Проти контрреформації: боротьба протестантів і православних за свободу віросповідання в Речі Посполитій наприкінці ХVI і в першій половині ХVII ст.» (2007 р.) [14].

В центрі уваги сучасних польських дослідників опинились ті аспекти історії польської Реформації, які оминались в марксистській історичній традиції як другорядні через свою соціальну поміркованість. Так, порівняльний аналіз організації чеськобратських і кальвіністських громад в Польщі середини ХVI – другої половини ХVII ст. здійснив Г. Гмітерик. Культурній спадщині чеськобратської церкви в Польщі присвятив свою роботу Д. Ротт. Узагальнююче дослідження участі чеських братів у польському реформаційному русі проведено у працях Й. Дворжачкової [7]. Особливості розвитку Реформації на території Королівської Пруссії дослідив О. Клемп [14]. Популярно

представили історію польського протестантизму історики Т. Вояк, М. Косман, Я. Тазбір, В. Урбан.

Визначним надбанням польської реформаційної історіографії стала поява у 1993 році збірника історичних нарисів Я. Тазбора «Реформація в Польщі» [27]. Побудована за проблемним принципом, робота не претендує на вичерпну повноту викладу питання, але пропонує до розгляду авторське вирішення найменш досліджених проблем історії польського протестантизму, таких, як слов'янські джерела польської Реформації, її соціальна база, роль німців в польському реформаційному русі, перебування польських братів на службі у Радзивіллів.

Важливе місце у розробці проблем польської Реформації зайняли праці західноєвропейських і американських істориків. Особливості експансії, рецепції та розвитку реформаційних ідей у Речі Посполитій висвітлив у праці «Посіяне на скелях: Реформація в Польщі та Литві» (2000 р.) німецький історик Х. Шміт [21]. Створення протестантами польськомовних перекладів біблійних текстів опинилось у фокусі дослідження американського автора Д. Фріка «Польська сакральна філологія за Реформації та контрреформації: нариси з історії полемік 1551–1632 рр.» (1989 р.) [12]. Специфічні риси міжконфесійних відносин у польському суспільстві періоду раннього нового часу розглянула у своїй монографії «Євреї та еретики у католицькій Польщі: церква в стані облоги у постреформаційну добу» (2006 р.) [30] інша американська дослідниця М. Тетер. Проте, необхідно відзначити, що більшість робіт західних авторів акумулювали результати попередніх

наукових досягнень польських істориків, розвиваючи висунуті концепції здебільшого на історіографічному, аніж джерельному ґрунті.

Висновки. Таким чином, аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчує стабільний інтерес багатьох поколінь дослідників до вивчення польського реформаційного руху, як однієї з ключових подій в історії Польської держави періоду раннього нового часу. Водночас, необхідно констатувати наявність цілої низки питань, що потребують подальшого розв'язання. По-перше, більшість останніх узагальнюючих робіт з історії польської Реформації, створених як польськими, так і закордонними істориками, датуються другою половиною XIX – початком XX ст. і з цієї причини не враховують напрацьованого подальшими дослідженнями великого масиву джерельного матеріалу. З іншого боку, в сучасній історіографії відсутні спроби комплексних досліджень Реформації в Польщі, які б зробили за можливе скласти повну картину явища на сучасному науковому рівні. По-друге, необхідно відзначити, що спеціальних досліджень, присвячених польській Реформації в українській історіографії не існує. По-третє, залишаються малорозробленими основні якісні параметри розвитку польської Реформації. Недостатньо з'ясованими виступають такі її аспекти, як передумови виникнення, шляхи експансії, еволюція соціального складу, що в більшості праць згадуються побіжно, або отримують традиційно поверхове висвітлення. Поза увагою більшості істориків залишилась проблема впливу Реформації на формування польської етнічної ідентичності, що зумовлює потребу її окремого розгляду.

Список літератури:

1. Зашкільняк Л. Історія Польщі : від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. 752 с.
2. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні : Курс лекцій. Львів : Просвіта, 1995. 350 с.
3. Черенков М. М. Європейська реформація та український євангельський протестантизм: генетико-типологічна спорідненість і національно-ідентифікаційні виміри сучасності. Київ : Асоціація «Духовне відродження», 2008. 566 с.
4. Brückner A. Różnowiercy polscy : szkice obyczajowe i literackie. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1962. 220 s.
5. Chmaj L. Samuel Przytkowski na tle prądów religijnych XVII wieku. Polska Akademia Umiejętności. Kraków : PAU, 1927.
6. Dickens A. G. Reformation and Society in Sixteenth-Century Europe. London : Thames and Hudson, 1966. 216 p.
7. Dworzaczkowa J. Z dzieł braci czeskich w Polsce. Poznań : Instytut Historii UAM, 2003. 127 s.
8. Dzieje Reformacji w Polsce : od wejścia jej do Polski aż do jej upadku : według najnowszych źródeł : [w 2 t.] / zebrał i oprac. Lulian Bukowski. Kraków : Drukarnia Wł. L. Anczyca i Spółki, 1883. T. 1 : Początki i terytorialne rozprzestrzenienie się Reformacji. 1883. 712 s.
9. Dziegielewska J. O tolerancję dla zdominowanych : polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. 229 s.
10. Elton G. R. Reformation Europe : 1517–1559. London [etc.] : Collins, 1963. 349 p.

11. Fox P. Reformation in Poland : Some Social and Economic Aspects. Baltimore : The Johns Hopkins Press, 1924. 153 p.
12. Frick D. A. Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter – Reformation : chapters in the History of the Controversies (1551–1632). London : University of California Press, 1989. 288 p.
13. Jarmański L. Bez użycia siły : działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku. Warszawa : Semper, 1992. 270 s.
14. Kempa T. Wobec kontrreformacji : protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. 624 s.
15. Klemp A. Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku. Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994. 254 s.
16. Korolko M. Klejnot swobodnego sumienia : polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658. Warszawa : Instytut Wydawniczy PAX, 1974. 427 s.
17. Kosman M. Protestanci w Polsce : (do połowy XX wieku). Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. 60 s.
18. Kot S. Ideologia polityczna i społeczna braci polskich zwanych arjanami. Wydawnictwo Instytutu Popierania Nauki, 1932.
19. Merczyng H. Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa : [s. n.], 1904. 139 s.
20. Rhode A. Geschichte der evangelischen Kirche im Posener Lande. Würzburg : Holzner Verlag, 1956. 263 s.
21. Schmidt C. Auf Felsen gesät : die Reformation in Polen und Livland. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 2000. 336 s.
22. Schramm G. Der polnische Adel und die Reformation 1548–1607. Wiesbaden : F. Steiner, 1965. 380 s.
23. Skwarczyński P. Szkice z dziejów reformacji w Europie środkowo-wschodniej. Londyn : Odnova, 1967.
24. Tazbir J. Dzieje polskiej tolerancji. Warszawa : Interpress, 1973. 170 s.
25. Tazbir J. Państwo bez stosów : szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967. 299 s.
26. Tazbir J. Reformacja a problem chłopski w Polsce XVI wieku : oddziaływanie walki klasowej na wsi polskiej na kształtowanie się ideologii religijnej szlachty w okresie Reformacji. Wrocław : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1953. 143 s.
27. Tazbir J. Reformacja w Polsce : szkice o ludziach i doktrynie. Warszawa : Książka i Wiedza, 1993. 243 s.
28. Tazbir J. Reformacja, kontrreformacja, tolerancja. Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 1996. 205 s.
29. Tazbir J. Szlachta i teologowie : studia z dziejów polskiej kontrreformacji. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1987. 319 s.
30. Teter M. Jews and Heretics in Catholic Poland : a Beleaguered Church in the Post-Reformation Era. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 272 p.
31. Urban W. Dwa szkice z dziejów Reformacji. Kielce : Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1991. 151 s.
32. Urban W. Epizod reformacyjny. Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988. 80 s.
33. Wojak T. Szkice z dziejów reformacji w Polsce XVI i XVII w. Warszawa : Zwiastun, 1977. 180 s.
34. Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696. Warszawa : Semper, 2003. 329 s.
35. Łukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce. Poznań : Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 1853. 435 s.
36. Lubieniecki S. Historia Reformacji Polskiej : w której przedstawia się początki oraz rozwój zarówno zreformowanych, jako też antytrynitarzy w Polsce oraz w ziemiach sąsiednich : w 2 ks. Warszawa : [Uniwersytet Warszawski], 1938. 190 s.
37. Wengerscii A. Libri quattor Slavoniae Reformatae / Andreae Wengerscius ; praef. Ianussius Tazbir ; [indicem nominum compilavit Wenceslaus Urban ; praefationem in linguam Latinam vertit Miecislaus Brożek ; voluminis edendi tutelam gessit Lechus Szczucki]. Varsoviae : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. 633 s.

Cherkasov S.S. EASTERN EUROPEAN MODEL OF POLISH REFORMATION: HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

The article attempts to determine the key stages of the formation of the historiographical concept of the Eastern European model of the reformation movement on the example of the history of the study of the Polish Reformation and trace how these stages changed over time. The main groups of scientific works within different historiographical traditions are analyzed. Relying on various models of historiographical traditions and analyzing the scientific output in retrospect, the main stages of the development of the historical tradition of

analysis of the Reformation in Eastern Europe were determined, within which various conceptual models and tools of historical phenomenon research were used. The main attempts to include the Polish Reformation in the pan-European context are considered. Simultaneously, it's important to recognize that there are several unresolved issues. To start, many of the generalizations made about the history of the Polish Reformation, both by Polish and foreign historians, primarily stem from the late 19th to early 20th century. Consequently, these generalizations do not take into account the findings from more recent research involving a substantial body of source material. Furthermore, contemporary historical studies lack comprehensive investigations of the Reformation in Poland that would provide a thorough understanding of this phenomenon at a modern scientific standard. Secondly, the fundamental quality aspects of the Polish Reformation's progression remain insufficiently explored. Aspects like its origins, modes of spread, and the evolution of the social composition are often mentioned briefly or receive limited attention. Additionally, the impact of the Reformation on the development of Polish ethnic identity is largely overlooked by most historians, necessitating a dedicated examination.

Key words: *Eastern Europe, Polish-Lithuanian Commonwealth, Reformation, Confessionalization, historiographical discourse.*

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 001(477)(092)+378

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.22>

Полонський Л.Г.

Державний університет «Житомирська політехніка»

Танович Л.

Белградський університет (Республіка Сербія)

Бердніченко Є.О.

Державний університет інфраструктури та технологій

ІВАН ІВАНОВИЧ ОГІЄНКО НА НАУКОВО-ОСВІТЯНСЬКІЙ МАПІ СВІТУ

У статті проаналізовано життя та діяльність першого ректора першого українського університету, утвореного українським національним урядом – Івана Івановича Огієнка, більш відомого, як митрополит Іларіон. Наукові досягнення Огієнка охоплюють надзвичайно широкий діапазон досліджень.

Описано умови, в яких викристалізувалися погляди Івана Івановича Огієнка стосовно проблем педагогіки, мовознавства та історії.

Проаналізовано основні віхи його педагогічної праці. За своє свідоме життя він брав участь в роботі багатьох наукових товариств, зокрема в Польщі і Канаді: Київського товариства старожитностей і мистецтв, Українського наукового товариства, Історичного товариства імені Нестора Літописця, Товариства любителів давньої писемності, Архівної комісії кийського відділу Імператорського російського військово-історичного товариства, Польського мовознавчого товариства, Української вільної академії наук, Товариства «Волинь» та Інституту дослідників Волині, Наукового богословського товариства.

Научно підтверджується його наукове кредо про існування держави на основі взаємодії народу та еліт, про цілісність національної культури, про необхідність українізації всього життя країни та єдність мови на всій території України, про незалежність української церкви.

Політичні, соціальні, економічні та воєнні події 1910-х–1950-х рр. викликали радикальні зміни у науково-освітньому просторі України. Вони, звичайно, наклали свій відбиток і на професійну кар'єру науковців та освітян. Дослідження діяльності Івана Огієнка, активна фаза життя якого припала якраз на ці роки, дає можливість персоніфікувати вплив обставин на його творче зростання. Той факт, що Івану Огієнку було довірені демократичною владою УНР посаду ректора не можна розглядати, як випадковий збіг. Наукові та освітянські висоти, які він підкорив – закономірний етап його натхненної праці.

Ключові слова: Житомирищина, Іван Огієнко, митрополит Іларіон, освіта, наука.

Постановка проблеми. Історія розвитку освіти на Житомирщині тісно пов'язана з економічним розвитком держави загалом і з економічним розвитком територій спочатку Волинської губернії, а з 1937 р. – Житомирської області зокрема. Губернія, що охоплювала межі Великої Волині, мала аграрний профіль. На початку ХХ ст. стан освіти у ній, 19-й за територією і 2-й за кількістю населення серед усіх 60 губерній, як про це

свідчить широкодоступна статистика тих років, був одним із найнижчих в імперії та відзначався рівнем неграмотності 83%, 10 середніми навчальними закладами і повною відсутністю закладів середньої спеціальної та вищої освіти. Кількість учнів у закладах середнього рівня на межі ХІХ–ХХ століть ледве-ледве перевищувала 3500 осіб.

Лише у 1919 р. розпочав свою діяльність Волинський педагогічний інститут у Житомирі

(нині – Житомирський державний університет ім. І.Я. Франка) – «перша ластівка» підготовки фахівців із вищою освітою Поліського краю [1], а у 1922 р. – Волинський агрономічний технікум (нині – Поліський національний університет) [2]. У ці ж роки розпочалися і спроби створення навчальних осередків технічного спрямування (1911 р. – відкрито казенне нижче ремісниче училище в Житомирі [3], до чого спонукала поява чавуноливарних і механічних підприємств, підгрунтя для яких було підготовлене давніми традиціями виплавляння металу із болотних руд басейнів річок Гнилоп'ять, Гуйва, Ірша, Кам'янка, Случ, Тетерів, Тня, Уборть, Уж) [4–6].

Поступово почала формуватися мережа навчальних ремісничих відділів. Зокрема, вони відкрилися при Житомирському двокласному єврейському училищі та однокласному початковому училищі земського сирітського будинку [3].

Громадянська війна та інші трагічні події тих років, звичайно, аж ніяк не сприяли розвитку освіти, гальмуючи, а, частіше всього, руйнуючи всі попередні здобутки. Але в ці роки все-таки було створено Волинський індустріальний політехнікум (1920 р.) із механічним, хімічним і будівельним відділеннями [7].

І от, на такому невтішному тлі загального становища освіти Житомирщини у буремні 1900–1920-ті рр., всупереч, а не завдяки обставинам, що склалися, почали з'являтися і набувати популярності постаті широко відомих на сьогодні науковців і педагогів, вихідців із Волинської губернії. Розвиток економіки регіону, нехай і надзвичайно повільний, об'єктивно вимагав і дозволяв значному прошарку населення здобувати вищу освіту. І її здобували. Але не за місцем проживання, а, в основному, у промислових містах країни – Києві, Одесі, Санкт-Петербурзі, Харкові та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Життя та діяльність Івана Івановича Огієнка є об'єктом вивчення багатьох дослідників. Серед них можна виділити праці Лецкін М.О. [10], Святенко В.Г., Святенко С.В. [14], Боева Е.В., Горницька А.І. [25], Завальнюк О.М. [19]. Основним джерелом з даного питання є документи особового походження в державному архіві Хмельницької області [23] та його науковий доробок.

Мета статті – дослідження діяльності ректора першого українського університету Івана Івановича Огієнка, зокрема в Польщі і Канаді та зробити висновки щодо значущості його постаті.

Виклад основного матеріалу. Іван Іванович Огієнко, більш відомий як митрополит Іларіон –

велична постать українського національного руху, міністр освіти (в урядах В.М. Чехівського (5 січня 1919 р. – 11 лютого 1919 р.) та С.С. Остапенка (13 лютого 1919 р. – 8 квітня 1919 р.)) і міністр ісповідань (в урядах І.П. Мазепи (29 серпня 1919 р. – 25 травня 1920 р.) та В.К. Прокоповича (26 травня 1920 р. – до кінця 1920 р.)) Ради Народних Міністрів у часи Директорії, міністр у справах віровизнання в уряді УНР в екзилі (1921–1924 рр.). Це у світському житті. І – єпископ (20 жовтня 1940 р. – 16 березня 1944 р.) та митрополит Холмський і Підляський (16 березня 1944 р. – 18 липня 1944 р.) Православної церкви генерал-губернаторства для окупованих польських земель (з лютого 1945 р. – Польська православна церква), митрополит Вінніпега та предстоятель Української Греко-Православної Церкви у Канаді Української автокефальної православної церкви за кордоном (з 1990 р. – Українська православна церква Канади Константинопольського патріархату) (8 серпня 1951 р. – 29 березня 1972 р.) – в церковному житті. Людина енциклопедичних знань, він зумів здібностям, отриманим від природи, знайти належне застосування. Громадська, державницька, просвітницька, церковна та організаторська діяльність Огієнка була повністю зорієнтована на відродження української нації.

Роки життя митрополита Іларіон (Огієнко) – 15 січня 1882 р. (містечко Брусилів Радомиського повіту Київської губернії (нині – смт. Брусилів Брусилівської об'єднаної селищної громади Житомирського району Житомирської області)) – 29 березня 1972 р. (м. Вінніпег – Канада).

Біографія Огієнка мало чим відрізняється від біографій його ровесників, вихідців із сільської місцевості, які мали потяг до саморозвитку. Виховувався у бідній селянській родині. Рано втратив батька. Закінчив чотирикласну місцеву школу. Для подальшого навчання з прагматичних міркувань обрав Київську військову фельдшерську школу – вона надавала безкоштовно освіту і забезпечувала одягом. (можна відмітити, що разом із Огієнком навчалися тут на фельдшера Ю.О. Придворов (майбутній поет Д. Бедний), з яким він навіть товаришував, оперний співак М.І. Донець, дещо пізніше – М.О. Щорс [8] – якими різними виявилися життєві позиції цих людей, хоч і починали вони своє громадянське становлення приблизно в однакових умовах). Вчасно зрозумівши, що помилився з обраним фахом, по закінченню медичного закладу різко змінює звичний плин життя. Щоб отри-

мати право на вступ до Університету Святого Володимира, 1903 р. здає іспити в Острозькій гімназії, які дають право на вступ до університету, звільняється з лікарні, в якій мав відпрацювати 6 років, із зобов'язанням вступу на медичний факультет [9–10]. Захоплення філологією прийшло до Огієнка завдяки відвідування ним в Університеті практичних занять (просемінару) (1904–1907 рр.) та «Семинарію російської мови» (1907–1914 рр.) професора В.М. Перетца. Зустріч з цією людиною, опанування на семінарі основами архіво-, джерело-, книгознавства, ознайомлення зі стародруками, глибоке вивчення української мови спонукали Івана Огієнка вже впродовж навчання в університеті перевестися на історико-філологічний факультет, реалізувавши таким чином свою давню мрію, яка стала дійсністю завдяки такому збігу обставин [11].

Про життя і досягнення І.І. Огієнка, завдяки, у першу чергу, сподвижницькій праці професора М.С. Тимошика, який із забуття підняв ім'я видатного земляка для українців, і публікаціям М.О. Лецькіна, В.П. Ляхоцького, Ю.О. Мулика-Луцика та багатьох інших, відомо досить багато, але, разом із тим, все ще мало. У даній роботі зроблено акцент на значенні для України його основних наукових і педагогічних здобутків.

Після закінчення у 1909 р. Університету Святого Володимира Огієнко розпочав педагогічну діяльність у шкільних навчальних закладах. Через три роки ми бачимо його професорським стипендіатом на історико-філологічному факультеті і лише у 1915 р., успішно витримавши перед цим іспити на звання магістра, молодий філолог, який вже захопився українознавством, обіймає посаду приват-доцента кафедри російської мови і літератури у своїй alma-mater.

Педагогічна діяльність І. Огієнка охоплює діапазон посад від домашнього вчителя до ректора університету, під час перебування на яких він зумів охопити дослідженнями широке коло теоретичних і практичних питань, намагаючись втілити у життя свої ідеї. Основні віхи його педагогічної праці виглядають наступним чином: викладач Київської комерційної середньої школи, вчитель дво- та чотирикласної шкіл Брусилова (1909–1912 рр.), професорський стипендіат історико-філологічного факультету Київського університету Святого Володимира (1911–1917 рр.), викладач (1915–1918 рр.) і приват-доцент кафедри російської мови і літератури в Університеті Святого Володимира (1917 р.), викладач історії української культури у Київському українському

державному університеті, викладач Київської духовної академії (1917–1918 рр.), професор (за науковим ступенем) Університету Святого Володимира (1918 рр.) [12–13], ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету (22 жовтня 1918 р.–14 листопада 1920 р.), лектор курсів української мови для духовенства у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918 р.), викладач Львівської учительської семінарії (Польща) (1924 р.), заступник декана православного богословського факультету Варшавського університету (Польща) (1926–1932 рр.), ректор Українського народного університету (м. Вінніпег – Канада) (1948 р.), декан і викладач богословського факультету колегії святого Андрія (з 1964 р. – коледж святого Андрія Манітобського університету) (м. Вінніпег – Канада) (1948–1972 рр.).

Краєзнавчими пошуками майбутній Блаженніший Митрополит Іларіон захопився ще у шкільні роки. 1897 р. його нарис про минуле Брусилова опублікувала газета «Сельский Вестник», що виходила у Санкт-Петербурзі. Це і стало першою, нехай ще малопомітною, але віхою на довгому і тернистому науковому шляху. Поступово Огієнко виріс у науковця, якого найбільше цікавили питання мовознавства та історії. За своє свідоме життя він брав участь в роботі Київського товариства старожитностей і мистецтв (до 1907 р.–1917 р. (?)), Українського наукового товариства (1909–1917 рр.), Історичного товариства імені Нестора Літописця (1912–1917 рр.), Товариства любителів давньої писемності (1912–1917 рр.), Архівної комісії київського відділу Імператорського російського військово-історичного товариства (1913–1917 рр.), Польського мовознавчого товариства (1931–1939 рр.) (м. Варшава – Польща), Української вільної академії наук (1947–1972 рр.), Товариства «Волинь» та Інституту дослідників Волині (1949–1972 рр.) (м. Вінніпег – Канада), Наукового богословського товариства (з 1954 р. – Українське православне наукове богословське товариство у Канаді) (1948–1972 рр.) [14–23].

Наукові досягнення Огієнка охоплюють надзвичайно широкий діапазон досліджень. Виділити серед них якийсь один магістральний напрямок надзвичайно складно або і взагалі неможливо. Зрозуміло, що вся увага вченого концентрувалась на гуманітарних науках. Ознайомлення з напрацюваннями митрополита Іларіона дозволяє стверджувати, що його, як науковця, крім проблем педагогіки, найбільше хвилювали питання

Рис. 1. Пам'ятник І.І. Огієнку у Брусиліві (2010 р., скульптор А.П. Бурдейний) (фото В.Й. Кузьменка)

мовознавства та історії. На сьогодні дослідниками наукової спадщини Огієнка ще не формалізовано конкретний внесок ученого в розвиток різних галузей науки. І зробити це, як видно з широти його поглядів, зовсім непросто [24].

Зупинимось лише на внеску Огієнка у розвиток мовознавства. Наукова новизна досліджень, присвячених розвитку акцентуації, полягає у незаперечній аргументації ним того факту, що український наголос мав кореневий характер (на відміну від того ж російського) і лише внаслідок причин історичного характеру відбулися зміни в його застосуванні [25].

Узагальнено можна ще і ще повторитись про актуальність наукових ідей Блаженнішого

Митрополита Іларіона сьогодні. Наочно підтверджується його наукове кредо про існування держави на основі взаємодії народу та еліт, про цілісність національної культури, про необхідність українізації всього життя країни та єдність мови на всій території України, про незалежність української церкви. Не будемо забувати, що такі важливі наукові висновки зроблені Огієнком в часи хаосу, деградації та невизначеності, насамперед, в освітянській та науковій сферах [20].

Віддаючи належне науковим надбанням відомого вченого, необхідно відмітити і те, що ім'я І.І. Огієнка повинне бути назавжди закарбоване в історії України тільки тому, що саме він став першим ректором першого українського університету, утвореного українським національним урядом [26].

Висновки. Політичні, соціальні, економічні та воєнні події 1910-х–1950-х рр. викликали радикальні зміни у науково-освітньому просторі України. Вони, звичайно, наклали свій відбиток і на професійну кар'єру науковців та освітян. Дослідження діяльності Івана Огієнка, активна фаза життя якого припала якраз на ці роки, дає можливість персоніфікувати вплив обставин на його творче зростання. Той факт, що Огієнку було довірено демократичною владою УНР посаду ректора не можна розглядати, як випадковий збіг. Наукові та освітянські висоти, які він підкорив – закономірний етап його натхненної праці. Стійкий характер, сформований в університеті, допоміг вихідцю із Житомирського краю, піднятися на передові позиції європейської та світової культури і гідно представляти свою малу батьківщину на науково освітянській мапі світу.

Список літератури:

1. Житомирський державний університет імені Івана Франка у спогадах викладачів (1940–1990-ті рр.). Ювілейна збірка усно-історичних свідчень (до 100-річчя ЖДУ імені Івана Франка) / Укладачі: І.В. Ковальчук, О.В. Сичевський, С.В. Стельникович; відп. редактор В.О. Венгурська. Житомир: Полісся, 2019. С. 3.
2. Житомирський національний агроекологічний університет / авт.-упоряд. Я. Білейчук. К.: Логос Україна, 2012. 197 с.
3. Нариси з історії технічної освіти на Житомирщині / За ред. Б.А. Кругляка. Житомир: ЖІТІ, 1997. С. 7.
4. Развитие металлургии в Украинской ССР / ред. кол.: З.И. Некрасов, Ю.А. Анисимов, В.В. Врублевский и др. К.: Наук. думка, 1980. 960 с.;
5. Фоміненко Катерина. Залізорудні промисли Житомирщини. Роль краєзнавства в духовному збагаченні особи: Матер. обласної наук.-практичної конф., 20–21 травня 1998 р., м. Житомир. Житомир: Житомир, 1998. С. 31–47;
6. Полонский Л.Г., Ноник Л.Ю. Наследники славы железорудного производства Житомирского Полесья. Питання історії науки і техніки. 2011. № 2(13). С. 19–34.
7. Чайка М., Чумак В. Історичний нарис. Ювілейна книга кафедри хімії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zu.edu.ua/chem?id=2>.

8. Бойчак М.П., Лякина Р.Н. Военно-фельдшерская школа при Киевском военном госпитале 1838–1926 гг.: К 250-летию Главного ордена Красной Звезды военного клинического госпиталя Министерства Обороны Украины (1755–2005). Київ: Б. и., 2004. 158 с.

9. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). Рятуння України / Упоряд.: М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.;

10. Лецкін М.О. Письменники на життєвому шляху Івана Огієнка (митрополита Іларіона). До 130-річчя від дня народження та 40-річчя світлої пам'яті Великого Українця. Частина перша. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 340 с.

11. Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті / авт.-упоряд. О. Матвійчук, Н. Струк; ред. кол.: В.В. Скопенко, О.В. Третяк, Л.В. Губерський та ін. Київ: Світ Успіху, 2005. С. 200–202.

12. Ляхощкий В.П. У контексті сучасної науки (Гене́за огієнкознавства, сучасний стан та перспективи). Історико-педагогічний альманах. Умань: Б. в., 2005. Вип. II. С. 4–19.

13. Грицюк О. Освітня діяльність та внесок у педагогіку І. Огієнка // Внесок учених Київського університету в розвиток освіти, підготовку педагогічних та наукових кадрів: матеріали студ. наук. конф. 25–26 квітня 2014 р.: 180-річчю Київ. ун-ту присвячується / за заг. ред. А.А. Марушкевич. Київ; Ніжин: Лисенко М.М., 2014. С. 142–146.

14. Святенко В.Г., Святенко С.В. Брусилівськими стежинами Івана Огієнка. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія: Філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. XIII. С. 195–202.

15. Войсович Г. Політичний вимір творчості І. Огієнка. Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження: Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. 18–19 лютого 1997 р. До 115-річчя від дня народження. Кам'янець-Подільський. Київ, 1997. С. 103–105.

16. Ляхощкий В.П. Перші історичні та книгознавчі студії Івана Огієнка. Український археографічний щорічник. 1999. Вип. 3/4. С. 291–307.

17. Ляхощкий В.П. У контексті сучасної науки (Гене́за огієнкознавства, сучасний стан та перспективи). Історико-педагогічний альманах. Умань: Б. в., 2005. Вип. II. С. 4–19.

18. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). Рятуння України / Упоряд.: М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.

19. Завальнюк О.М. Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія: Філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. Вип. V. С. 297–312.

20. Верстюк І. Універсальність постаті митрополита Іларіона (Івана Огієнка). Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія: Філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. Вип. V. С. 15–41.

21. Кушнір Ліна. Ім'я Огієнка раніше навіть вимовляти було небезпечно. Україна молода. № 6(4252) від 13–14 січня 2012 р.

22. Лецкін М.О. Письменники на життєвому шляху Івана Огієнка (митрополита Іларіона). До 130-річчя від дня народження та 40-річчя світлої пам'яті Великого Українця. Частина перша. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 340 с.

23. Галатир В.В. Документи особового походження І. Огієнка в державному архіві Хмельницької області // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія: Історична та філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 33–39

24. Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті / авт.-упоряд. О. Матвійчук, Н. Струк; ред. кол.: В.В. Скопенко, О.В. Третяк, Л.В. Губерський та ін. Київ: Світ Успіху, 2005. С. 200–202.

25. Боева Е.В., Горницька А.І. І.І. Огієнко про роль наголосу у фонетичному розвитку української мови. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія: Філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. XIII. С. 35–39.

26. Лашко Я.В. Пам'ятні дошки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. *pecialized and multidisciplinary scientific researches: Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference. Vol. 6, December 11, 2020. Amsterdam, The Netherland: European Scientific Platform. Pp. 110–115.*

Polonsky L.G., Tanovych L., Berdnychenko Ye.O. IVAN IVANOVYCH OHIENKO ON THE SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL MAP OF THE WORLD

The article analyzes the life and work of the first rector of the first Ukrainian university established by the Ukrainian national government, Ivan Ivanovych Ohienko, better known as Metropolitan Ilarion. Ohienko's scientific achievements encompass an extraordinarily wide range of research areas.

The conditions under which Ivan Ivanovych Ohienko's views on pedagogy, linguistics, and history crystallized are described.

The main milestones of his pedagogical work are analyzed. During his conscious life, he participated in the work of many scientific societies, including those in Poland and Canada: the Kiev Society of Antiquities and Arts, the Ukrainian Scientific Society, the Historical Society named after Nestor the Chronicler, the Society of Lovers of Ancient Literature, the Archive Commission of the Kiev Department of the Imperial Russian Military Historical Society, the Polish Linguistic Society, the Ukrainian Free Academy of Sciences, the "Volyn" Society, and the Institute of Researchers of Volhynia, the Scientific Theological Society.

His scientific creed about the existence of a state based on the interaction of the people and the elite, the integrity of national culture, the need to Ukrainize all aspects of the country's life, and the unity of language throughout the territory of Ukraine, as well as the independence of the Ukrainian Church, is visually confirmed.

Political, social, economic, and military events of the 1910s to the 1950s brought about radical changes in the scientific and educational space of Ukraine. They undoubtedly left their mark on the professional careers of scientists and educators. The study of Ivan Ohienko's activities, whose active phase of life coincided with these years, allows us to personify the influence of circumstances on his creative growth. The fact that Ivan Ohienko was entrusted with the position of rector by the democratic authorities of the Ukrainian People's Republic cannot be considered a random coincidence. The scientific and educational heights he conquered were a natural stage in his inspired work.

Key words: *Zhytomyr region, Ivan Ohienko, Metropolitan Ilarion, education, science.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 027/094:069.5:908(477.41-21)Сковорода
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.23>

Більченко І.В.

Меморіальний музей Г.С. Сковороди

КНИЖКОВІ ФІЛІГРАНИ В ЕКСПОЗИЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ Г. С. СКОВОРОДИ

Стаття присвячена дослідженню філіграней книжкових пам'яток із фондів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Він є однією із державних установ – фондоутримувачів стародруків, що нагально відчуває потребу в дослідженні книжкових пам'яток та публікації їхніх каталогів, альбомів з елементами художньо-декоративного оздоблення відповідно до стандартів бібліографічного опису стародруків та рідкісних видань.

Мета дослідження – на підставі виявлених та зафіксованих водяних знаків на папері стародруків, рідкісних та цінних видань XIX ст. висвітлити і проаналізувати фактографічний матеріал, який буде використано для створення альбому книжкових філіграней Меморіального музею Г. С. Сковороди. Альбом стане одним із історичних джерел для вивчення виробництва і використання паперу у видавничій справі, а також сприятиме належній атрибуції дефектних видань.

Крім загальнонаукових методів (аналіз, синтез та історико-порівняльний) було використано емпіричний метод при роботі із альбомами філіграней, що дало можливість порівняти виявлені зображення з уже зафіксованими. Статистичний метод було поєднано з описовим, що дозволило показати частоту використання певної філіграні при відливці аркушів паперу.

Філігранологічне дослідження виконано на тлі загального технологічного процесу виготовлення паперу та водяних знаків на ньому в XVI–XVIII ст.

Під час наукової розвідки було використано 44 пам'ятки друку, із яких лише у 24-х виявлено філіграні. Нижня межа датування опрацьованих книг – 1685 р., а верхня – 1836 р. Методом прорисовування зафіксовано 18 сюжетних зображень, а інші 23 філіграні вказують на дату виготовлення паперу, власника або майстра папірні. На основі отриманих даних проаналізовано видовий склад водяних знаків та зроблено їхній опис.

Філігранологічне дослідження колекції пам'яток друку Меморіального музею Г. С. Сковороди лише розпочато, адже на даний час опрацьовано менше 10% книгозбірні. Більшість виявлених та зафіксованих сюжетних зображень мають аналоги у використаних під час дослідження альбомах.

Для пошуку аналогів водяних знаків були використані альбоми філіграней укладених І. Каманіним та О. Вітвіцькою, О. Мацюком, Е. Ляуцявичюсом.

Ключові слова: водяний знак, стародруки, папір, друкована пам'ятка, книга, видання.

Постановка проблеми. У експозиції Меморіального музею Г. С. Сковороди репрезентовано близько двох тисяч стародруків, рідкісних та цінних видань XIX ст. Означена колекція – це комплекс праць теологічного, історичного, філософського, педагогічного спрямування, що друкували вітчизняні та зарубіжні визначні центри книгодрукування. Кожна книга є пам'яткою історії та культури, що презентує певну епоху. На жаль, частина із них має дефекти, які не лише вплива-

ють на процес візуального сприйняття, а й заважають атрибуції видання, вивченню походження його географічної історії. Книжки отримали механічні пошкодження (розриви, вирвані аркуші, плями, наявні ентомологічні пошкодження тощо) в результаті їхнього побутування, тобто до того часу, коли стали музейними предметами. Власне, є видання, які втратили титульні листи і їх важко датувати та встановити топологічну історію пам'яток. У цьому процесі дослідження одним із

вагомих чинників є вивчення основного матеріалу з якого виготовлена книга – паперу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не дивлячись на те, що колекція друкованих пам'яток Меморіального музею Г. С. Сковороди почала формуватись більше як півстоліття тому, філіграні із книг, які увійшли до зазначеної книгозбірні, ніколи не ставали об'єктом комплексного наукового дослідження. Розпочати процес пізнання, систематизації наявних водних знаків означеного книжкового масиву наштовхнула висунута вимога професора Київського університету Сергія Маслова (1880–1957) про обов'язкове дослідження філіграней при описі стародруків [10, с. 169]. Під час даної розвідки використовувалися філігранографічні матеріали київського історика-архівіста Івана Каманіна (1850–1921) та його помічниці Олександри Вітвіцької, які у своєму альбомі упорядкували знаки у межах століття за типами, а в межах типів – так названими «чорними датами» (дати, що стоять на досліджуваних документах) [5]. Львівського науковця Ореста Мацюка, який опублікував понад 600 водяних знаків, які використовувались на території України у XIV–XX ст. [9]. Дослідника Едмунда Ляуцявичуса (помер 1973), який у своєму альбомі поруч із литовськими філігранями публікує й знаки українських папірень [6]. Питань водяних знаків, що зустрічаються в книгозбірні музею торкався і швейцарець Карл Бріке (1839–1918) [3].

Мета статті. Так як значна частина примірників із книгозбірні Меморіального музею Г. С. Сковороди має папір з філігранями, це дозволить отримати фактографічний матеріал, провести філігранознавчий аналіз. Останній сприятиме визначенню нижньої межі часу виготовлення друкованої пам'ятки. Адже період виготовлення паперу та датування книги рідко, коли співпадають. Варто зазначити наперед, що виявлені водяні знаки свідчать про приблизне місце та час відливу паперу і не завжди є маркером конкретної папірні.

За об'єкт дослідження було обрано стародруки та рідкісні і цінні видання XIX ст. із книгозбірні Меморіального музею Г. С. Сковороди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Зазначений відділ Заповідника є фондоутримувачем книжкових пам'яток, який гостро відчуває потребу в створенні різнопланових наукових каталогів, альбомів із зафіксованими елементами художньо-декоративного оздоблення відповідно до стандартів бібліографічного опису стародруків та рідкісних видань. Вони б дали можливість проаналізувати у історичному та нау-

ковому плані місце означеної колекції, адже зміст та склад її невідомий широкому колу дослідників української історії та культури. Ми вважаємо, що одним із важливих напрямів є створення каталогу книжкових філіграней – водяних знаків, які є історичним джерелом для студіювання книжкової справи, зокрема їх видавництва, та вивчення історії розвитку паперової промисловості.

Підґрунтям для даної наукової розвідки стало комплексне дослідження, що включає в себе сукупність наукових принципів. Термінологічний принцип застосовано для уточнення змісту понять, які використовувались під час даної розвідки. Принцип історизму дозволив прослідкувати як з часом змінювався власницький напис або сюжетне зображення однієї і тієї ж папірні. Крім загальнонаукових методів (аналіз, синтез та історико-порівняльний) було використано емпіричний метод при роботі із альбомами філіграней, що дало можливість порівняти виявленні зображення з уже зафіксованими. Статистичний метод було поєднано з описовим, що дозволило показати частоту використання філіграні при відливі аркушів паперу.

Виклад основного матеріалу. Під час даного дослідження було опрацьовано 44 книги із яких лише у 24 виявлено та зроблена фіксація філіграней. Нижня межа датування опрацьованих книг – 1685 р., а верхня – 1836 р. Методом прорисовування зафіксовано 18 сюжетних зображень, а інші 23 філіграні вказують на дату виготовлення паперу, власника або майстра папірні. Серед них зустрічаються різні за сюжетом та однотипні, які різняться між собою за розміром та контурами. Фіксація водяних знаків проводилась методом прорисовки: на аркуш із книги накладалась калька, на яку під час просвітлення переносився контур філіграні. Потім відбувався пошук філіграні в альбомах, встановлювалось співвідношення автентичних знаків із знайденими (аналогічні, подібні, схожі, близькі, цілком співпадають). Для пошуку аналогів водяних знаків користувались наступними альбомами філіграней, укладених І. Каманіним та О. Вітвіцькою, О. Мацюком, Е. Ляуцявичюсом, С. Клепиковим.

Проте, спочатку, зупинимось на технологічному процесі виробництва паперу та виготовлення філіграней, що дасть можливість зрозуміти, чому виготовлений у один і той же період аркуш паперу має відмінності.

Виготовлення паперу – XII–XVIII ст. – трудомісткий технологічний процес для якого збирали конопляне або льняне ганчір'я. Працівники сор-

тували тканину, потім гарно виварювали, полоскали, рвали на дрібні шматки, вибілювали у вапні, залишали в сирому приміщенні, щоб воно перегнило. Із білого ганчір'я отримували паперову масу для високоякісного, дорогого паперу, із сірчаватого – дешевший. Наступний етап – знову проварювали, так звану, ганчір'яну паперову масу, яку майстер виливали у спеціальні форми (чани), на дні яких робилася сітка з тонкого дроту, викладена контурним малюнком. Дротяна сітка й малюнок затримували рідку паперову масу, не даючи їй осісти на дно форми. Відстань між лініями сітки не була сталою величиною для всіх папірень того часу. Крім того із удосконаленням технології виробництва паперу вона зменшувалась. Папір на якому лінії розміщені на більшій відстані вважається давнішим. Але однозначної закономірності, тут також не існує. Відстань між лініями сітки залежала від густоти паперової маси.

Після того, як зайва вода стікала через сітку, ще м'яті й вологі аркуші перекладалися шарами жорсткого сукна та пропускалися через прес для видалення залишків вологи. Потім їх проклеювали, розгладжували, ложили. Оскільки на дротяному сітчастому малюнку паперова маса затримувалася, вона утворювала більш тонкий шар, пропускала більше світла, що на готовому паперовому листі давала прозорі лінії. Горизонтальні лінії сітки отримали назву «вержер» (*vergeurs*); вони були більш вузькими і розташовувалися досить щільно. Вертикальні лінії – «понтюзо» (*pontuseaux*) – були ширшими і знаходилися на більшій відстані одна від одної [2].

У досліджуваних книгах на папері, найчастіше з країв, іноді бачимо світлі овальні плями. Вони з'явилися у результаті потрапляння на щойно вилитий аркуш паперу крапель води із рук майстра. Понтюзо, і вержери добре проглядаються на світло у досліджуваних друкованих пам'ятках, а поміж них видно різні сюжетні зображення – філіграні.

Прозорі знаки на папері у різних країнах називають по-різному. Зустрічаємо – *water mark*, *wasserzeichen*, *wodny znak*, але французи, італійці та багато інших, зокрема, вітчизняні дослідники називають їх філігранями [7, с. 41].

Філігрань (італ. *filigrana*, від лат. *filum* – нитка, *granum* – зерно) – ювелірний виріб майстерно виконаний з тонкого дроту, або закріплені на металевій поверхні візерунки із тонкого золотого, срібного чи мідного дроту. В даному дослідженні, філігрань – це водяний знак, прозоре зображення на папері, яке видно при просвічуванні, створене при відливанні аркушу [1, с. 23].

Уперше водяний знак на папері з'явився 1282 р. в Італії у формі хреста. А до ранніх філіграней, що з'явилися на українських етнічних територіях можна віднести знаки папірні, яку заснував Єлисей Плетенецький у м. Радомишлі для потреб Києво-Печерської Лаври наприкінці першої чверті XVII ст. Хоча на думку Ореста Мацюка українські папірні існували вже в першій половині XVI ст. [4].

Прозоре зображення на папері отримували наступним чином. На дні виливної форми, на сітці, закріплювалась філігрань – вишитий рисунок з шовку або зроблений з дротиків, бляшок фігура, герб, ім'я чи інше зображення. Із паперової маси, яка потрапляла між дротиками, виходив більш товщий папір, а із тієї, що потрапляла на дротики, – більш тонша [8, с. 49].

Філіграні виготовлялись різними способами. Найчастіше майстер, який виготовляв виливну форму, сам сплітав філігрань на її дні. Коли форма зношувалась чи замінювалась іншою, то на дно кріпили колишню філігрань, або нову, яка завжди відрізнялась від попередньої. Іноді філігрань плели окремо, і лише після виготовлення форми майстер прикріплював її до дна дротом. Після кожного відливу вона деформувалась, тому навіть в одній партії паперу контури водяних знаків при накладанні не сходяться. Крім того, використовували відразу дві форми для відливу, для кожної з яких виготовляли свою філігрань. Відповідно сплести ідентичні візерунки не вдавалось. Іноді папірня замовляв філігрань у ювеліра. Вони виготовлялись із срібних дротів як самостійний виріб, його припаювали до сітки виливної форми. Подібні філіграні мали чіткіший контур, були більш міцними і слугували довший термін, іноді декілька десятиліть. Ювелірні філіграні можна назвати справжнім витвором художнього мистецтва [7, с. 41].

Майже кожна паперова фабрика та млин на виготовлених листах залишала свій знак, іноді вони означали імена та прізвища майстрів, власників папірень, подібне бачимо у досліджуваних томах одного видання «*Icones plantarum novarum vel imperfectarum*» 1829 та 1832 років. Варто зазначити, що на листах, які використанні для книжкового блоку просвітлюється напис латинськими літерами «*M de I. A. Huber*», а на листах форзацного паперу сюжетні зображення із літерами (у першій книзі – лілія та «АК»; у другій – якір та «WCK»).

Частина філіграней має за основу фігурний щит у який вміщено зображення, а зверху його увінчує корона. При дослідженні книги «*Histoire*

metallique des XVII provinces...», 1736 р. виявлено дві філіграні. Перша – зображує всередині щита трьохпелюсткову лілію, яку оперізує кільце із трьох обручів. Над щитом пишна корона із складним візерунком, внизу – стержень з наконечником. Друга – напис «I VILLEDARY».

Книжкові філіграні у вигляді щитів виявлені й в книзі відомого картографа Анрі Шателена «Atlas historique, ou nouvelle introduction» 1719 р. та астронома Яна Гавелія «Annus climactericus» 1685 р. У першому випадку виявлено два варіанти філіграні – на фігурному щиті (чотири косі лінії та три), внизу перевернута лілія, яку оперізують два кільця. У другій книзі – над щитом корона, а всередині зображено горн.

Водяний знак був маркою конкретного паперового млина або фабрики, який допомагав відрізнити одну паперову майстерню від іншої та запобігти підробці. Але запозичення філіграней було звичним явищем, тому власники папірень часто просили захисту у місцевої влади. Останнє дуже рідко допомагало, і новостворені підприємства часто використовували водяні знаки відомих паперових брендів. Так дуже поширений став сюжет філіграні, який було названо «Pro patria» (За Батьківщину), інша назва «Нідерландська діва» (Maid of Holland). Де зображена богиня Афіна, яка сидить за огорожею із посохом у витягнутій руці. Перед нею стоїть лев, який тримає у одній лапі сім стріл, а інша витягнута з мечем. Афіна символізує Нідерланди, які огорожені, лев з піднятим мечем – захист батьківщини, сім стріл – провінції країни [7, с. 132]. Зустрічаємо папір із описаним водяним знаком у Мінеях Києво-Печерської Лаври за 1811 р. та «Ліствиці» («Сходи до раю») надрукованої 1785 р. у московській друкарні.

Сюжети філіграней дуже різні. Вони зображували різних тварин, рослин, людей, хрести, будівлі, іноді зовсім незрозумілі образи. Дуже часто зустрічаємо ініціали майстрів та власників папірень. Для прикладу, в експозиції зберігається книга «Давня руська історія від початку руського народу до смерті князя Ярослава чи до 1054 р.» (1766 р.), де чітко на форзаці проглядається «ЯМВСЯ» – (Я)рославська (М)ануфактура (В)нуків (С)ави (Я)ковлева [7, с. 127].

Про походження паперу із фабрики Гончарова свідчать герб та літери «АГ» (Афанасій Гончаров), які ми зустрічаємо у книгах: «Труды Прїбнагв оца нїшегв Єфрема Сврїна» за 1803 р. та 1836 р. Герб Гончарових – це щит який горизонтально поділено на дві частини, у верхній частині шестикутна зірка. Над щитом традиційний дворянський

шолом із страусовим пір'ям, із спадаючими вниз по обидва боки герба гілками.

Іноді водяні знаки слугували для означення року її виготовлення. У вже згаданій книзі «Труды Прїбнагв оца нїшегв Єфрема Сврїна» надрукованої Києво-Печерською Лаврою у 1836 р. провітлюється – «1834», а у «Псалтир з толкованням» 1814 р., тієї ж друкарні, – «1807». Вказані водяні знаки додатково підтверджують датування друкованих пам'яток. У свій час Ш. Бріке провів розрахунки, що в середньому залежність листа звичайного формату коливалась від 1 до 5 років – 60%, від 5 до 10 років – 15%, від 15 років – 12% [7, с. 147].

У багатьох книгах на папері відсутній водяний знак. Причин для цього було багато. Водяний знак грубої роботи на старому папері не дозволяв гарно і чітко надрукувати книгу. Тому, наприклад, нідерландські майстри для друку відливали папір спеціальними формами, де філігрань впліталась із самого краю сітки. Така філігрань не псувала тексту книги, адже не потрапляла в поле листа, що використовувався для друку. Іноді, якщо форму для паперу недостатньо струшували, покладений під прес листок зливався, тому на такому папері водяний знак зливався або проглядається частково.

Висновки. Філігранологічне дослідження є одним із альтернативних джерел, що дає можливість отримати відповідь на запитання про те, де і коли був створений аркуш паперу, уточнюючі відомості з історії створення книги-пам'ятки. Хоча й відомо, що означений метод дозволяє встановити датування в межах століття, півстоліття, але шляхом співставлення датування філіграней з іншими чинниками (друкарський шрифт, манера орнаментування, способу виготовлення гравюру, змісту пам'ятки, тощо) можна максимально отримати точні відомості стосовно часу їхнього друкування.

Філігранологічне дослідження колекції пам'яток друку Меморіального музею Г. С. Сковороди лише розпочато, адже на даний час опрацьовано менше 10% книгозбірні. Більшість виявлених та зафіксованих сюжетних зображень мають аналоги у використаних під час дослідження альбомах. Варто зазначити, що серед досліджуваних примірників є книги, в яких філіграні зустрічаються у великій кількості, є лише на початку, у частини вони взагалі відсутні.

Потенціал філігранологічних досліджень через недостатньо накопичену кількість емпіричного матеріалу ще не достатньо окреслений і далеко не

вичерпний. Тому нам видається важливою фіксація отриманих внаслідок виявлення водяних знаків паперу кожного видання і кожного доступного примірника із книгозбірні Меморіального музею Г. С. Сковороди та введення їх до наукового обігу. Крім того, музейними працівниками студіюються питання пов'язані із шрифтовими та орнаментальними ознаками, досліджуються наявні провенієнції. Всі ці відомості шляхом співставлення можуть дати максимально точно відомості про час створення друкованої пам'ятки.

Водяні знаки є важливим джерелом не лише для наукового опису пам'яток друку, що зберігаються в книгозбірнях, а й для студіювання історії розвитку паперового виробництва, ґрунтовного вивчення книжкової справи. Поряд з іншими елементами палеографії вони дають змогу більш-менш точно визначити, коли написана чи надрукована книга, а папір, що має водяні знаки, слугує матеріалом для пізнання, для отримання історико-книгознавчого матеріалу.

Список літератури:

1. Словник книгознавчих термінів / Буран В. Я., Медведєва В. М., Ковальчук Г. І., Сенченко М. І. Київ: Вид-во Аратта, 2003. 160 с.
2. Войцехівська І. Енциклопедія історії України: Т.10: Т-Я / гол. ред. В.А. Смолій НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2013. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua> (дата звернення 3.10.2023).
3. Дашкевич Я. *Філігранологія та завдання українського джерелознавства*. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Dashkevych_Yaroslav/Filigranolohiia_ta_zavdannia_ukrainskoho_dzhereloznavstva (дата звернення 9.10.2023).
4. Історія створення паперу. *Зміївська паперова фабрика*: веб-сайт. URL: <https://zpf.companu> (дата звернення 9.10.2023).
5. Каманін І. Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII ст. (1566–1651), Київ, 1923. 144 с.
6. Лауцявичус Э. Бумага в Литве в XV–XVII веках: атлас. Вильнюс, 1967. 577 с.
7. Лауцявичус Э. Бумага в Литве в XV–XVII веках. Вильнюс, 1979. 188 с.
8. Мацюк О. Виявлення та описання водяних знаків у рукописних джерелах XVI – початку 19 ст. *Архіви України*. 1974. № 6. С. 49–53.
9. Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI–поч. XX ст.), Київ, 1986. 295 с.
10. Рева Л. Г. Сергій Іванович Маслов – основоположник теорії наукового опису українських стародруків та рукописних раритетів. *Ніжинська старовина*, 2010. Вип. 10 (13), С. 165–171. URL: <https://dspace.nbuv.gov.ua> (дата звернення 27.09.2023).

Bilchenko I.V. BOOK FILIGREES IN THE EXPOSITION OF THE H. S. SKOVORODA MEMORIAL MUSEUM

The article is devoted to the study of filigree book monuments from the funds of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav». It is one of the state institutions – fund holders of old books, which urgently feels the need to study book monuments and publish their catalogues, and albums with elements of artistic and decorative decoration in accordance with the standards of bibliographic description of old books and rare publications.

The purpose of the study – on the basis of discovered and recorded watermarks on the paper of old books, rare and valuable publications of the XIX century, to illuminate and analyse the factual material that will be used to create an album of book filigrees of the H. S. Skovoroda Memorial Museum. The album will become one of the historical sources for studying the production and use of paper in publishing and will also contribute to the proper attribution of defective publications.

In addition to general scientific methods (analysis, synthesis, and historical comparative), an empirical method was used when working with filigree albums, which made it possible to compare the detected images with those already recorded. The statistical method was combined with the descriptive one, which made it possible to show the frequency of using a certain filigree when casting sheets of paper.

Filigranological research was carried out against the background of the general technological process of making paper and watermarks on it in the XVI-XVIII centuries.

During the scientific exploration, 44 printing monuments were used, of which filigrees were discovered in only 24 of them. The lower limit for dating the worked books is 1685, and the upper limit is 1836. Using the drawing method, 18 plot images were recorded, and the remaining 23 filigrees indicate the date of making the

paper, the owner, or the master of the paper factory. Based on the obtained data, the species composition of watermarks is analysed, and their description is made.

Filigranological research of the collection of printing monuments of the H. S. Skovoroda Memorial Museum has only begun because at present less than 10% of book collections have been processed. Most of the identified and captured plot images have analogues in the albums used during the study.

Albums of filigrees made by I. Kamanin and O. Vitvitska, O. Matsiuk, and E. Liautsiavichius were used to search for analogues of watermarks.

Key words: *watermark, early printings, paper, printed memo, book, edition.*

УДК 069-027.555(477.62-21Map):341.324(470)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.24>

Мартинчук І.І.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

МУЗЕЙНІ УСТАНОВИ МІСТА МАРІУПОЛЯ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

В статті розглядаються проблеми, з якими стикаються музейні заклади, що опинились у зоні бойових дій внаслідок російської агресії в Україні. На матеріалах музеїв окупованої частини Донецької області, зокрема, Маріуполя, розглядаються стан і перспективні напрямки діяльності Маріупольського краєзнавчого музею, Музею історії і етнографії Греків Приазов'я у смт Сартана Маріупольської міської ради, Маріупольського художнього музею, Маріупольського міського центру сучасного мистецтва і культури імені Архипа Куїнджі, Музею медальєрного мистецтва імені Юхима Харабета.

Огляд музейної сфери Донеччини, їхній стан в умовах російської агресії розглядався на матеріалах, що збираються в рамках проекту «Історико-культурна спадщина Донецької області: документування втрат і перспективи відновлення», до участі в якому залучені авторка. Задля наповнення проєкту використовується інформація з відкритих джерел, а саме: офіційних сайтів музеїв, ВР України, Донецької облдержадміністрації, соціальних мереж (сторінки музеїв, державних органів управління культури у Facebook), месенджерів (Telegram), онлайн-ЗМІ тощо).

Аналізуючи публічну інформацію та аналітичні матеріали можна стверджувати про поступовий занепад музейних установ; констатувати часткове пошкодження чи повне руйнування будівель, в яких знаходились музеї; знищення чи розкрадання музейних матеріалів та експонатів, їхнє вивезення на територію росії, окупованого Криму чи Донецька.

У дослідженні робиться висновок щодо сучасного стану музейних фондів, мотивів нападів російських окупантів на пам'ятки культури українців, викрадення експонатів чи тотального знищення. Ми наочно бачимо загрози для культурної спадщини України. На жаль частина музеїв, що залишилися на непідконтрольній Україні території припинили своє існування, а ті, що співпрацюють з росіянами, стають центрами інформаційної політики окупаційної влади. У цьому контексті важливими є кроки державних, міжнародних організацій щодо відновлення діяльності музеїв Маріуполя, що є виявом безпрецедентної підтримки української культури світовою спільнотою, жестом доброї волі та солідарності.

Ключові слова: музей, музейні установи Маріуполя, музейні фонди, культурна спадщина, російсько-українська війна, Донецька область, України.

Постановка проблеми. Музей є важливою інституцією державності, що відповідає за збереження національної пам'яті, виступає фундаментом формування національної ідентичності. Музей розвивався та еволюціонував разом з суспільством, ставши місцем зустрічі здобутків попередніх поколінь та стартапом нових мистецьких, наукових, освітніх проривів.

Музейні установи України зазнала важких і, на жаль, неповторних втрат за період російсько-української війни. Музеї Донецької області відчули на собі негативні наслідки російської окупації з 2014 року.

З 24 лютого 2022 року в Україні триває повномасштабна війна. Заклади культури як музеї, зрозуміло, до неї не готувались. Складались плани роботи, розписувались заходи, музеї отри-

мували фінансування, але відкрита російська агресія всі ці плани зруйнували. Постало одне нагальне питання – зберегти українську спадщину – вивести музейні фонди в безпечні місця. І вже від початку березня 2022 року триває кропіткий процес збору матеріалів, оброблення величезного масиву інформації про втрати внаслідок бомбардувань росією мирних міст, знищення або тотальне розкрадання культурних цінностей Державного музейного фонду України, особливо на тимчасово окупованих територіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження даної проблеми в Україні ще не отримало належного висвітлення. Проблеми збереження об'єктів культурної спадщини в умовах воєнного конфлікту розглядає О. Рішняк в статті «Культурна спадщина у воєнному конфлікті:

міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність». Автор наголошує на необхідності ефективного захисту українських об'єктів культури у всіх регіонах України, використанні досвіду країн, що зіткнулися з подібними викликами [10]. Досліджуючи стан культурно-історичної спадщини в умовах російсько-української війни автори Куцька О., Герус О., Куцька К. аналізують особливості існування та забезпечення безпеки вітчизняної культурно-історичної спадщини в умовах російської агресії проти України, пропонують ряд заходів щодо збереження культурної спадщини в ході бойових дій [6].

Проблеми, з якими зіткнулись музейні установи Донецької області в умовах окупації, опрацьовані автором завдяки численним інформаційним повідомленням в українських засобах масової інформації, таких як УКРІНФОРМ, Урядовий кур'єр, Українська правда, hromadske та ін.

Відзначимо також матеріали круглого столу «Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації», на якому обговорювалися проблеми музейної сфери Донецької області [5].

Постановка завдання. З початком російської повномасштабної агресії проблема музейної спадщини Донеччини загострилася ще більше, позаяк частина музеїв, що продовжували працювати на території, підконтрольній Україні, потрапили у прифронтову зону або в окупацію. Отож, метою дослідження є огляд музейної сфери Донеччини, їхній стан в тій частині Донецької області, яка знаходиться під російською окупацією. Авторкою розглянуті музеї міста-героя Маріуполя, які найбільше постраждали від дій російських окупантів. Задля дослідження означеної проблеми використовується інформація з відкритих джерел, а саме: офіційних сайтів музеїв, ВР України, Донецької облдержадміністрації, соціальних мереж (сторінки музеїв, державних органів управління культури у Facebook), месенджерів (Telegram), онлайн-ЗМІ тощо).

Виклад основного матеріалу дослідження. Авторкою в ході дослідження зібрано та проаналізовано інформацію стосовно 27 музеїв Кальміуського, Краматорського, Маріупольського районів Донецької області і робота щодо збору матеріалів наразі продовжується в рамках міжнародного проекту «Історико-культурна спадщина Донецької області: документування втрат і перспективи відновлення», до участі в якому залучені науковці факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету

імені Василя Стуса, що переміщений до міста Вінниця [3].

Каталог «Музеї Донецької області», виданий ДОКМ у 2019 році наводить інформацію про 36 музеїв (с філіями), що на той час працювали на підконтрольній території України, порівнюючи її з 2013 року, коли на обліку в ДОКМ перебували 133 музейні установи [8, с. 5]. У затвердженому КМУ в грудні 2021 року переліку музеїв, в яких зберігаються музейні предмети, що належать до державної частини Музейного фонду України наведено 45 музейних установ Донецької області, з яких 12 знаходились на непідконтрольній території [12].

Відповідно до сучасних реалій їх можна поділити на такі групи: музеї, що діють на підконтрольній території України; музеї, що залишилися на тимчасово окупованій території; музеї, що опинилися в зоні бойових дій. Основну увагу зосереджено на музеях двох останніх груп, у складі яких відбуваються зміни через рухливість ситуації в зоні бойових дій.

Кількість музеїв, що опинилися на непідконтрольній території збільшилася з березня 2022 року. Поряд з музейними установами різного профілю та рівня Донецька, Горлівки, Макіївки, Харцизька, Дебальцево, Ясинуватої, Шахтарська тощо та прилеглих районів, в зоні окупації опинилися музеї частини Бахмутського, Волноваського, Кальміуського, Покровського, Маріупольського районів. На жаль, більшість музейних колекцій (зокрема, з 2014) евакуювати не вдалося [13].

Значна частина музеїв, що опинилися в зоні бойових дій зазнали пошкодження, частина були повністю зруйновані. Найбільших руйнувань зазнали музейні установи Маріуполя, а ті, яких руйнування обійшли, були пограбовані, культурні цінності вивезені, подальша їхня доля невідома.

Маріупольський краєзнавчий музей відкрили 6 лютого 1920 року. Перша назва – Маріупольський повітовий центральний музей. Був першим державним музеєм Донецької області. У 1937 році Маріупольський музей отримав статус обласного з назвою «Донецький обласний краєзнавчий музей у місті Маріуполь». У 1950 році у зв'язку зі створенням обласного краєзнавчого музею в місті Сталіне (Донецьк) Маріупольський краєзнавчий музей був переведений в розряд музеїв місцевого значення, а від 1989 року отримав сучасну назву. Впродовж всього існування розташовується в історичному приміщенні колишнього земського навчально-ремісничого будинку для інвалідів 1-ї світової війни [8, с. 7].

Щорічні експедиції, які проводили співробітники у 20–30-х роках, сприяли формуванню археологічних, етнографічних, геологічних та інших музейних колекцій. Дослідження фахівців музею допомогли створенню в Приазов'ї природоохоронної території «Хомутовський степ» (1926), «Білосарайська коса» та «Кам'яні Могили» (обидві – 1927). Під час німецької окупації міста музей не припиняв своєї діяльності, але структура його експозицій була змінена, частину музей. експонатів втратили. Після звільнення Маріуполя експозиції відновили. У 1969–1989 роках філією музею був Меморіальний музей А. Жданова, перетворений спочатку на відділ етнографії, а потім на філію – Маріупольський музей народного побуту [1].

У структурі музею функціонувало сім експозиційних залів, наукова бібліотека, фонд становив 17 тис. книг. Загальний фонд музею налічував понад 60 тисяч експонатів, у тому числі речові, образотворчі, письмові (рукописні та друковані), нумізматичні, археологічні, фотодокументальні, природні та інші.

В основу музейної колекції покладені зібрання наочного приладдя будинку інвалідів, музеїв і бібліотек маріупольських гімназій тощо. Експозиція Маріупольського краєзнавчого музею відзеркалювала історію та природу приморської частини Донецької області. Регулярно організовувалися тематичні історичні, природознавчі, художні виставки (наприклад, «Маріупольській міській думі – 225 р.», «Маріуполь музичний»), здійснювалися творчі проекти («Маріуполь на зламі епох», «Його величність – музей. експонат» та ін.). У 2010–15 роках з ініціативи Маріупольського краєзнавчого музею здійснено археологічне дослідження багатошарового поселення Кальміус.

При музеї активно діяло Маріупольське товариство краєзнавців. У фондах зберігалось майже 60 тис. музейних експонатів. Серед унікальних писемних пам'яток – грамоти Катерини II і Олександра I християнам-грекам, виведеним із Кримського ханства, архів Маріупольського грецького суду; в археологічній колекції – матеріали Маріупольського могильника епохи неоліту, «половцькі баби»; у природничій колекції – гербарій, геологічні зразки, кістки викопаних тварин, опудала риб, птахів, тварин [1].

Після початку повномасштабної війни та російської окупації міста будівля музею сильно постраждала. У квітні 2022 року у Музеї сталася пожежа. Частина експозиції згоріла, велику час-

тину експонатів вкрали окупанти та вивезли на територію Кримського півострова.

У 1992–2016 роках Маріупольський краєзнавчий музей функціонував як філія – Музей історії і етнографії Греків Приазов'я у смт Сартана Маріупольської міської ради. Музей був створений за ініціативою заслуженого працівника культури, почесного громадянина Маріуполя й селища Сартана Папуша Івана Агафоновича у 1987 році. У 1991 році музей отримав статус народного. На початку роботи музей більш концентрувався на експозиції історії колгоспу ім. Карла Маркса, але з 1997 року перетворився на філіал Маріупольського краєзнавчого музею. З цього моменту його основною тематикою стала історія та колорит греків Приазов'я.

З 2016 року музей став самостійною одиницею. У його фондах зберігалось більше 3865 експонатів: одяг, прикраси, знаряддя праці греків Приазов'я з моменту їх переселення з Криму в кінці XVIII ст. до сучасності; матеріали про заснування ними нових поселень, освоєння тутешніх земель, розвиток діаспори. Експозиція була розміщена у 6 залах, на 2 поверхах [11].

«Родзинкою» музею, за свідченням І. А. Папуш, знаного дослідника грецької культури, була експозиція від місцевих гідів, під час яких відвідувачам співали місцеві пісні, грецькі «щедрівки», можна було також вдягти весільний наряд та зробити фото на пам'ять [11]. Неповторний грецький колорит та гордість працівників за свою культуру та традиції – під відвідування музею залишаються дуже сильні емоції.

Працівники музею тісно співпрацювали з Федерацією грецьких товариств України та Сартанським грецьким товариством «Еліни Приазов'я». Музей відвідували делегації з різних куточків світу: Греції, Кіпру, Італії, Америки, Японії [9].

Наразі Музей історії і етнографії Греків Приазов'я знаходиться на окупованій росіянами території Донецької області, тому не має можливості з'ясувати стан Музею, його функціональні можливості.

Маріупольський міський центр сучасного мистецтва і культури імені Архипа Куїнджі заснований у 2004 році та об'єднує в собі виставковий зал і музей медальєрного мистецтва. Центр з'явився в Маріуполі після реорганізації Краєзнавчого музею – та відтоді регулярно поповнюється новими експонатами й презентує унікальні експозиції.

Центр являє собою експозиційну площу та художні фонди, що містять понад дві тисячі робіт.

Щороку виставкова зала центру приймала до п'ятдесяти художніх виставок різних напрямків мистецтва. Експозиції являють собою тематично-філософські та формотворчі пошуки сучасних майстрів: від графіки до живопису, від реалізму до різностороннього прояву постмодерністських течій в мистецтві.

До напрямків діяльності Центру входило проведення музичних салонів, поетичних читань, екскурсій, а також майстер-класів з відомими художниками України. Інформаційні зони, фото, відео та текстові матеріали дозволяють отримати відвідувачам повне уявлення про сучасне мистецтво України.

З 2005 року на основі Центру працював єдиний в Україні Музей медальєрного мистецтва імені Юхима Харабета з загальною кількістю більш ніж 800 експонатів. Музей було відкрито на честь відомого художника-медальєра Юхима Харабета. У приміщенні площею 60 квадратних метрів знаходяться 18 стендів, на яких розміщено 800 робіт Ю. Харабета.

Харабет Юхим Вікторович – автор безлічі творів мистецтва державного значення. Він оформив і створив символіку Маріуполя – герб, прапор, а також прапор і церемоніальний знак міського голови. Також серед його досягнень значиться великий герб міста Донецька, ордена «За заслуги» III ступеня. Роботи художника зберігаються в багатьох музеях України, фондах спілок художників, а також в Міністерстві і Фонді культури України. Основну частину експонатів музею складають роботи відомого маріупольського художника, медальєра, майстра скульптури малих форм Юхима Вікторовича Харабета.

У квітні 2022 року російські загарбники розбомбили будинок митця та розграбували його музей. Унікальну колекцію Ю. Харабета з маріупольського музею медальєрного мистецтва окупанти вивезли до міста Донецька. На сьогодні центр закритий для відвідування.

Незважаючи на давню історію, архітектурне багатство стилів й активну громаду, місто Маріуполь досить довгий час не мало картинної галереї.

У 1962 році при музеї відкрито на громадських засадах картинну галерею, 1973 році у Маріупольському краєзнавчому музеї відбулася перша республіканська пейзажна виставка «Меморіал Куїнджі», присвячена всесвітньо відомому українському художнику-реалісту, пейзажисту й педагогу, уродженцю Маріуполя Архипові Куїнджі, 1997 року створений художній відділ, а в 2010 році – Художній музей імені

А. Куїнджі, що є філією Маріупольського краєзнавчого музею.

Власну будівлю музею отримав лише 30 жовтня 2010 року. Художньому музею виділили старовинну будівлю 1902 року. Колись цей приватний будинок у стилі північного модерну став весільним подарунком доньці Н. Гіацинтової від голови Маріупольської земської управи О. Газадінова. Проте родина прожила тут недовго. У 1917 році, коли владу в Маріуполі захопили більшовики, будинок націоналізували. За часів СРСР тут розміщувалася бібліотека, партійний архів, а після Другої світової війни – аптечний склад [15]. Поступово пам'ятка архітектури без належного догляду та реставрації занепадала. Тільки після відновлення незалежності України в будинку вирішили створити картинну галерею на честь Архипа Куїнджі.

На першому поверсі розміщувалась експозиція, що висвітлювала життя і творчість Архипа Куїнджі, картини майстра (ескіз «Червоний захід», етюди «Осінь. Крим», «Ельбрус»), копії його відомих робіт. Серед картин – десятки українських пейзажів: «Місячна ніч на Дніпрі», «Дніпро вранці», «Чумацький шлях у Маріуполі», «Українська ніч», «Вечір в Україні», «Татарська сакля у Криму».

В окремі залі були представлені живописні та графічні роботи сучасників художника: І. Айвазовського, О. Боголюбова, В. Верещагіна, М. Дубовського, Л. Лагоріо, І. Шишкіна, Г. Калмикова.

На другому поверсі влаштували виставки. Художня колекція налічувала понад 650 живописних, 960 графічних творів, 150 скульптур, 300 творів декоративно-ужиткового мистецтва. Серед них – картини визнаних майстрів М. Глуценка, М. Дерегуса, І. Марчука, Т. Яблонської, С. Шишка, В. Цветкової, подаровані місту під час проведення 1-ї республіканської виставки пейзажу «Меморіал А. Куїнджі» (1973). У фондах зберігалися твори народного художника України В. Пономарьова, картини В. Арнаутова, С. Баранника, М. Бендрика, І. Бертякова, Л. Гаді, П. Кота, Ю. Злидня, В. Кофанова, Г. Пришедька та інших відомих маріупольських художників [15].

У другій половині лютого 2014 року в музеї було відкрито виставку «Російське та українське мистецтво кінця XVIII – початку XX ст.», яка мала тривати до кінця травня того ж року. Експозицію склали 52 твори мистецтва із зібрання Сімферопольського та Маріупольського художніх музеїв, зокрема картини «Неаполітанська затока місячної

ночі» І. Айвазовського, «Доріжка в лісі» І. Шишкіна, «Болото» І. Левітана. Усе це враз припинилося з початком повномасштабної війни Росії проти України 24 лютого 2022 року.

У другій половині березня 2014 року агенти російських спецслужб вивезли твори на територію АР Крим [4. с. 25–26]. 21 березня унаслідок прямого влучання російської авіабомби музей був зруйнований. На момент бомбардування оригіналів робіт Архипа Куїнджі в музеї вже не було. 27 квітня в пресі з'явилися публікації про те, що з Маріупольського художнього музею росіяни вивезли оригінали робіт українського художника Архипа Куїнджі. Утім доля мистецьких творів і досі лишається невідомою. Музей, який так дбайливо збирав і беріг картини вічно прекрасної природи, мінливого й безмежного моря, зник назавжди. Натомість у місті з'явився інший пейзаж – зруйнованого вщент і випаленого російськими військами Маріуполя.

Про сучасний стан будівлі художнього музею в Маріуполі можна говорити лише зі слів очевидців, фото розвідки та відео, знятих російськими окупантами під час «порятунку» мистецтва. За словами Тетяни Булі, в.о.директорки музею, будівля музею знищена неповністю. У неї знесений дах, обвалилася одна стіна, є отвір від влучання снаряда та постраждав фасад. Але, на думку завідувачки, будівля є такою, що підлягає відновленню [14].

Висновки. Досліджуючи стан музейного фонду окупованої частини Донецької області,

мотиви нападів на пам'ятки актуалізувалося питання, як зберегти культурну спадщину українців від тотального знищення. Безумовно, такі дії агресора щодо тактики руйнування та розкрадання музейних фондів державних і приватних музейних установ Маріуполя є цілеспрямованою політикою підризу української культурної ідентичності, культурного простору, позбавлення українського народу державності.

Отож ми наочно бачимо ризики і загрози для української культурної спадщини, які несе з собою анексія росією території України. На жаль частина музеїв, що залишилися на непідконтрольній Україні території припинили своє існування, а ті, що співпрацюють з росіянами, стають центрами інформаційної політики окупаційної влади. У цьому контексті важливими є кроки державних, міжнародних організацій щодо відновлення діяльності музеїв Маріуполя, що є виявом безпрецедентної підтримки української культури світовою спільнотою, жестом доброї волі та солідарності.

Маріупольські музейні установи відновлюють свою діяльність за активної підтримки місцевих громад Києва, Харкова, Краматорська – займаються оцифруванням матеріалів, які є у наявності, переміщенням і збереженням музейних фондів, які залишаються у зоні військових дій. Користуючись можливостями соціальних мереж проводять акції, розпочинають нові проєкти [2; 7]. І це найкраще свідчення незламності морального духу українського народу, сформованості української національної ідеї.

Список літератури:

1. Божко Р.П. Маріупольський краєзнавчий музей. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: <https://esu.com.ua/article-65914>
2. Демідко О. Маріупольський краєзнавчий музей розпочинає нові проєкти. 14 черв. 2023 р. URL: <https://donbas24.news/news/mariupolskii-krajeznavcii-muzei-rozpozcinaje-novi-projekti>
3. Історико-культурна спадщина Донецької області: документування втрат і перспективи відновлення. URL: <https://heritage-of-donetsk.org/>
4. Культурна спадщина та національна безпека : аналіт. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; за ред. В. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 58 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08>.
5. Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 90 с.
6. Куцька О., Герус О., Куцька К. Культурно-історична спадщина в умовах війни: досвід російсько-українського збройного протистояння (2014–2022 pp.). С. 564–577. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6287/13322-1?inline=1>
7. Маріупольський музей починає формувати відкритий архів пам'яті міста. Своєю історією може поділитися кожен. Telegram: Маріупольська міська рада. 5 липня 2023 р. <https://t.me/mariupolrada/15016>
8. Музеї Донецької області: каталог / упоряд. О. Довбня. Краматорськ, 2019. 98 с.
9. Музей історії і етнографії Греків Приазов'я смт Сартана <https://mistomariupol.com.ua/uk/muzej-istoriyi-ta-etnografiyi-grekiv-sartana/>

10. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 159-173.

11. Папуш І.А. Греків Приазов'я музей історії і етнографії *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: <https://esu.com.ua/article-26959>

12. Про затвердження Переліку музеїв та заповідників, в яких зберігаються музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України. Постанова КМУ від 2 грудня 2021 р. № 1388.

13. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією. Наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 22.12.2022 №309, зі змінами від 22.09. 2023 року № 254.

14. Соціальний проєкт: «Роботи не спалив вогонь, але їх віддали в руки окупантам». Історія музею імені Куїнджі в Маріуполі. *THE VILLAGE SPECIAL*. 17.05. 2022 року. URL: <https://www.village.com.ua/village/culture/museum-at-wartime/325877-muzej-kuyzhzi>

15. Художній музей імені Куїнджі. Офіційний сайт. URL: <https://ui.org.ua/postcard/hudozhnij-muzej-imeni-kuyzhzi/>

Martynchuk I.I. MUSEUM INSTITUTIONS OF THE CITY OF MARIUPOL IN CONDITIONS RUSSIAN OCCUPATION

The article examines the problems faced by museum institutions that have found themselves in the war zone as a result of Russian aggression in Ukraine. Based on the materials of the museums of the occupied part of the Donetsk region, in particular, Mariupol, the state and prospective directions of the activities of the Mariupol Museum of Local History, the Museum of History and Ethnography of the Greeks of the Azov region in the village of Sartana of the Mariupol City Council, the Mariupol Art Museum, the Mariupol City Center of Contemporary Art and Culture named after Arkhip are considered Kuindzhi, Museum of medallion art named after Yuchim Harabet.

An overview of the museum sphere of Donetsk region, their condition in the conditions of Russian aggression was considered on the basis of materials collected within the framework of the project «Historical and cultural heritage of Donetsk region: documentation of losses and prospects for recovery», in which the author is involved. In order to complete the project, information from open sources is used, namely: official websites of museums, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Donetsk Regional State Administration, social networks (Facebook pages of museums, state cultural management bodies), messengers (Telegram), online media, etc.).

Analyzing public information and analytical materials, it is possible to assert the gradual decline of museum institutions; ascertain partial damage or complete destruction of the buildings in which the museums were located; destruction or theft of museum materials and exhibits, their export to the territory of Russia, occupied Crimea or Donetsk.

The study draws a conclusion regarding the current state of museum funds, the motives of the Russian occupiers' attacks on cultural monuments of Ukrainians, the theft of exhibits or their total destruction. We clearly see threats to the cultural heritage of Ukraine. Unfortunately, some of the museums that remained in the territory not controlled by Ukraine ceased to exist, and those that cooperated with the Russians became centers of the information policy of the occupying power. In this context, the steps taken by state and international organizations regarding the restoration of Mariupol museums are important, which is a manifestation of the unprecedented support of Ukrainian culture by the world community, a gesture of goodwill and solidarity.

Key words: museum, museum institutions of Mariupol, museum funds, cultural heritage, Russian-Ukrainian war, Donetsk region, Ukraine.

Тортіка М.В.

Харківська державна академія культури

Бубєнок О.Б.

Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського Національної академії наук України

СПЕЦИФІКА ЕКСПОНУВАННЯ ПРОТОБОЛГАРСЬКИХ КОЛЕКЦІЙ У МУЗЕЯХ УКРАЇНИ І БОЛГАРІЇ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ І НАЦІОНАЛЬНОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ З МУЗЕЄМ БОЛГАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК)

Вивчення археологічних пам'яток, пов'язаних з проживанням протоболгар на Балканах та Півдні Східної Європи, має фундаментальне значення не тільки для археологів та істориків Болгарії, а й для дослідників України. Значна частина цих пам'яток зберігається в провідних музеях України і Болгарії. Питанням експонування артефактів протоболгарського походження у музейних установах Харкова і Софії присвячено дану статтю.

У дослідженні було порівняно методики експонування, характерні для музейної інтерпретації протоболгарських пам'яток у колекціях Харківського історичного музею і Національного археологічного інституту з музеєм БАН (НАІМ БАН) у Софії. У зв'язку з цим, було акцентовано увагу на тому, що в обох випадках експозиційна робота в цих музеях була спрямована на реконструкцію принципів аспектів культури різних етнічних груп, носіїв кочової та напівкочової культури на Сході та Південному Сході Європи в період раннього Середньовіччя, серед яких помітне місце посідали протоболгари. У той же час, було проаналізовано наявний експозиційний матеріал, що дало можливість відзначити деякі відмінності в музеологізації даних історико-археологічних об'єктів.

Зокрема, оцінка методики експонування ХІМ дозволила вважати, що автори сучасної експозиції, реконструюючи протоболгарську історію в межах загальноісторичного розвитку регіону, використовували такі методи: ансамблевий та хронологічно-тематичний. При цьому вони активно впроваджували до експозиційної роботи елементи творчо-емоційної інтерпретації музейного матеріалу. В результаті вони відтворювали відкриті комунікаційні зв'язки, занурюючи свого майбутнього глядача в товщину емоційних переживань тих людей, які жили на території Харківського регіону у VIII–X ст. У наслідок цього вони зуміли передати музейними засобами емоційну напругу епохи, дали можливість зазирнути в житла цих людей, показали їхній побут, допомогли відчувати ті сумніви та тривоги, які супроводжували їх від самого народження і до смерті. На підставі цих спостережень було зроблено висновок, що творці експозиції творчо реконструювали особливий характер хозаро-слов'янського прикордоння.

У свою чергу, було визначено, що експозиціонери, які працювали над реконструкцією аналогічного періоду в НАІМ БАН, поставили перед собою дещо інші цілі. Було з'ясовано, що їхнім методом експозиційного будівництва став метод проблемної та тематичної реконструкції. На думку авторів статті, такий підхід дозволив болгарським музейникам, по-перше, посилити освітнє значення ранньосередньовічного сегменту експозиції і, по-друге, від самого початку зробити більший крен у бік ширшого експозиційного охоплення, що було необхідно для вирішення цілої низки спеціальних музейно-туристичних завдань. На підставі цього було висловлено припущення, що подібні завдання стали частиною цілорічних туристичних програм, що зорієнтовані на Софію, яка сьогодні є одним з провідних центрів музейно-туристичного програмування Європейського Союзу.

Але, не дивлячись на ці розбіжності, було зроблено висновок, що і в Болгарії, і в Україні, існує чітке розуміння основних функцій музею як соціокультурного інституту.

Ключові слова: протоболгари, артефакт, матеріальна культура, музей, музеологія, експозиція, експозиційний показ, експозиційне будівництво.

Постановка проблеми. Як відомо, протоболгари відіграли значну роль не лише у становленні Першого Болгарського царства на Балканах, але й у створенні Великої Болгарії в Приазов'ї та Хозарського каганату на Півдні Східної Європи. Історія протоболгар зазвичай розглядається як частина ранньої історії Балканської Болгарії, при цьому не завжди підкреслюється, що вона є частиною ранньосередньовічної історії України. Тому вивчення археологічних пам'яток, пов'язаних з проживанням протоболгар на цих територіях, має фундаментальне значення не тільки для археологів та істориків Болгарії, але й для дослідників України. Значна частина цих пам'яток зберігається в провідних музеях України і Болгарії, серед яких варто особливо виділити колекції Харківського історичного музею і Національного археологічного інституту з музеєм Болгарської академії наук. Проте використання цих колекцій на сьогодні пов'язане з низкою проблем.

По-перше, в умовах війни в Україні виникла нагальна потреба у збереженні пам'яток протоболгар, бо, на жаль, існує реальна загроза їх повної втрати. На щастя, нам відомий стан таких колекцій в музеях Харкова, Києва та деяких інших міст Східної та Центральної України. Проте доля пам'яток протоболгар на території Донецької та Луганської областей, де зараз відбуваються активні бойові дії, невідома і тому проведення аналогічних досліджень там наразі неможливе.

По-друге, існують труднощі методологічного характеру. Так, теза про кризу музейної сфери, яка часто лунає сьогодні, пов'язана насамперед із багатогранністю тих завдань, які ставить сьогодні перед музейною установою її потенційна аудиторія. Власне, це пов'язано з питанням психологічної відповідності, тобто з питанням про те, що очікують від музею його відвідувачі і яку зворотну реакцію вони в реальності отримують. Так, можна виділити одну категорію відвідувачів, які приходять до музею з ясно визначеними цільовими завданнями. У цьому разі запит подібної мотивованої аудиторії має серйозний аналітичний характер і тут реалізується потреба, нехай у загальнокультурній (просвітницькій), але водночас витримано – науковій інтерпретації музейного матеріалу. Однак такий підхід не є властивим для тієї категорії відвідувачів, які потрапляють до музею спонтанно і, насамперед, для реалізації дозвільних завдань. У цьому разі музей виявляється вимушеним конкурувати з якісним комп'ютерним дизайном чи пригудницьким екшеном і в цій ролі часто опиняється в про-

грашній, недостатньо динамічній та недостатньо модернізованій ситуації.

У подібних випадках, як це зазвичай буває, істина виявляється десь посередині. Інакше кажучи, музейна установа змушена лавірувати в сучасному світі, балансує між завданнями матеріального забезпечення (музей-атракціон) та академічною точністю науково-дослідної установи (музей класичного типу). Порівняльний аналіз експозиційної роботи ХІМ в Україні та НАІМ БАН в Болгарії, вивчення експозиційної практики в межах необхідної інтерпретації колекцій протоболгарського типу можуть допомогти усвідомити можливості й навіть необхідність такого собі «третього» шляху, коли музей, зберігаючи смак і гідність гуманістичного соціального інституту, може реалізовувати свою аналітичну значущість та наукову точність, при цьому успішно пристосовуючись до викликів реально існуючого культурного простору.

Історіографія проблеми. Вивчаючи специфіку музейної інтерпретації протоболгарських колекцій у музеях Болгарії та України, слід зупинитися на аналізі спеціальної літератури, яку умовно можна поділити на два основні блоки. Перша група – це спеціальна література, пов'язана з вивченням історії та культури етнічних груп ранньосередньовічного часу, друга – це музеологічна література, завданням якої є вивчення та систематизація процесів комплектування та експонування колекціями зокрема.

До першої групи слід віднести дослідження з історії та археології протоболгар. Вивчення пам'яток протоболгар на Балканах розпочалося у ХІХ столітті. Тоді болгарський вчений В. Н. Златарський проводив розкопки в першій болгарській столиці – місті Пліска [11]. Пізніше ця тема стала предметом досліджень Д. Дімітрова, Р. Рашева, С. Станілова, А. Аладжова, Т. Чобанова, Е. Коматарової-Балінової та інших болгарських археологів [9; 29; 31, с. 112–115; 2; 15, с. 47–92]. Слід зазначити, що болгарські археологи завжди виявляли великий інтерес до археологічних пам'яток VI–VII ст. у степах Приазов'я. Результати їхніх досліджень, у більшості випадків у вигляді артефактів, зберігаються в колекціях Музею НАІМ БАН та Археологічного музею в Плісці.

На території України вивчення пам'яток, пов'язаних з протоболгарами, почалося пізніше, ніж у Болгарії. На початку ХХ ст. Б. А. Городцов дослідив поховання салтівського типу біля х. Зливки в середній течії Сіверського Дінця. Голов-

ною відмінністю цієї пам'ятки від Верхнього Салтова, де були поширені катакомбні поховання, є наявність ямних поховань [8, с. 174–225]. Згодом пам'ятки, подібні до могильника у х. Зливки, були відкриті та досліджені на решті території степу в басейні Нижнього Дону та в Приазов'ї. В басейні Сіверського Дінця їх досліджували українські археологи В. К. Міхеєв, К. І. Красильников, С. Й. Татаринів, В. С. Аксьонов, О. О. Тортіка та інші [19, с. 45–52; 17, с. 28–44; 34, с. 300–307; 1, с. 191–218]. Хоча ці пам'ятки салтівської культури відносять до типу Зливки, у багатьох місцях вони мають свої локальні особливості, що зрештою ускладнює їхню етнічну інтерпретацію.

Пам'ятки протоболгар із салтівської культури датуються VIII–X ст. У той же час українські дослідники О. М. Приходнюк, О. В. Комар, А. В. Скиба [27; 14, с. 133–155; 30, с. 33–36] та інші намагалися відокремити власне протоболгарські пам'ятки із загальної кількості археологічних пам'яток Північного Причорномор'я VI–VII століть. Проте їхні висновки суттєво відрізняються.

Друга група літератури за темою дослідження включає в себе, по-перше, профільну документацію законодавчого характеру [28; 24]; далі, це музейні сайти [35; 20; 21; 3; 22] і, нарешті, роботи українських і болгарських авторів, пов'язані з питаннями музейної теорії та практики [5; 6, с. 184–190; 12; 13; 16, с. 373–399; 23; 32; 33, с. 83–86].

Основна мета та завдання статті. Основна мета статті: вивчити специфіку експонування пам'яток протоболгарського типу в музеях Болгарії і України в контексті компаративного аналізу ранньосередньовічних колекцій Харківського історичного музею (ХІМ) та Національного археологічного інституту з музеєм БАН в Софії (НАІМ БАН). Подібна постановка мети дослідження передбачає розв'язання наступних завдань: проаналізувати історичний контекст виникнення протоболгарських артефактів на території України та Болгарії, розглянути етапи формування колекцій, вивчити генезу та трансформацію принципів експонування ранньосередньовічних колекцій ХІМ та НАІМ БАН.

Виклад основної частини дослідження. Якщо ми уважно прочитаємо статистику відвідувань найбільш популярних музеїв світу, то швидко і легко знайдемо згадки про Лувр і Британський музей, Ермітаж і Метрополітен-музей. Тисячі квадратних метрів музейних площ, мільйони відвідувачів за рік, колекції фантастичного змісту, художньої та матеріальної цінності. Однак чи достатньо

цього, щоб говорити про комунікативний розвиток музейної сфери, про її гуманітарну та освітню привабливість? Якщо відірватися від унікальних музейних інституцій світового рівня, якщо розглядати розвиток міжнародної музейної мережі в цілому (інакше кажучи, від великого до малого), то зазвичай доводиться констатувати очевидну тенденцію до комерціалізації музейної сфери через її фінансову прибутковість і, відповідно, туристичну привабливість. Музей-цирк і музей-атракціон стануть центром уваги потенційної музейної аудиторії, часто на шкоду дослідницькій та освітній функції музею як соціокультурної інституції. Як наслідок, сьогодні ми часто чуємо про глобальну кризу музейної справи. Багато професіоналів і навіть аматорів (наприклад, пересічних відвідувачів, членів різноманітних музейних клубів і спільнот) у цьому випадку говоритимуть про хаос і консерватизм в інноваційному спектрі музейної роботи, про зростання статичності в питаннях побудови експозицій, про дефіцит у площині образного мислення і так далі.

Одразу хотілося б підкреслити, що в даному випадку відбувається певна підміна понять і йдеться не стільки про статику, скільки про стрибкоподібний розвиток, який притаманний побудові експозиції нового і новітнього часу. У цьому відношенні можна відзначити характерний шлях музейної практики від колекціонерського досвіду ранньомодерної доби, через просвітницьку популяризацію другої половини XIX ст., до ансамблевих методів і далі, через емоційну виразність художньої концепції кінця XX ст., до цілісності та емоційно-соматичної врівноваженості сучасної експозиції. Саме ці сучасні тенденції дозволяють говорити про особливу важливість багатофункціонального розвитку музею, про необхідність комплексного вирішення його творчо-емоційних і водночас науково-просвітницьких завдань.

Варто підкреслити, що проблема комплексної експозиційної інтерпретації музейного предмета, з одного боку, не надто вплинула на кращі музеї на радянському та пострадянському просторі. Їхнім завданням було, насамперед, збереження колекцій (багато в чому це було пов'язане з очевидним браком державного фінансування). І лише після того, як функція збереження була виконана, ці музеї могли, так би мовити, «за залишковим принципом», реагувати на потребу в творчій інтерпретації музейного матеріалу. З іншого боку, економічна політика деяких західних музеїв, орієнтована на популізм і видовищність виставок, також не менш небезпечна для розвитку музею

(як соціокультурного явища). Їхнє функціонування, на жаль, не завжди ґрунтувалося на смаку і досвіді професійних музейників, а радше визначалося завданнями музею як незалежної фінансової інституції. Такі музеї, що майже не отримували додаткового державного фінансування, були змушені заробляти гроші, демонструючи так звані «цікавинки» або, кажучи більш професійною мовою, влаштовуючи малобюджетні музейні шоу. Звідси різке зростання музейних комерційних проєктів, на жаль, часто на рівні музеїв вампірів, бананів, пляжної атрибутики тощо.

Отже, оцінюючи тенденції сучасного експозиційного будівництва, слід зазначити, що сьогодні більшість музеїв як Західної, так і Східної Європи об'єктивно переживають, по-перше, постковідний синдром, що призводить до скорочення загальної кількості потенційної музейної аудиторії та їхнього вимушеного зсуву в бік онлайн-сприйняття пам'яток культури; по-друге, розвиток конкретної музейної інституції часто залежить від рівня державного фінансування, а отже, від специфіки її маркетингових цілей; і, нарешті, варто уточнити, що аналіз тенденцій експозиційного будівництва музеїв Південної та Південно-Східної України в даному дослідженні здійснюється з урахуванням їхнього довоєнного досвіду, а не тих нових фондових перспектив, які сьогодні мають українські музеї.

Як відомо, багато чого пізнається в порівнянні. Для того, щоб повною мірою оцінити досвід експозиційної практики музеїв України, ми спробуємо порівняти конкретні, схожі за внутрішнім змістом і типологією, експозиції у двох країнах, близьких за менталітетом і геополітичним становищем. Об'єктом дослідження було обрано два провідні музеї з майже ідентичними археологічними колекціями. Це музейні колекції Харківського історичного музею (ХІМ – один із головних методичних музейних центрів Східної України, заснований у 1920 р.) та колекції Національного археологічного інституту з музеєм Болгарської академії наук (НАІМ БАН) (цей музей є одним з найбільших і найстаріших в країні, заснований у 1892 р.). Предметом спеціального музеєзнавчого аналізу стала експозиційна інтерпретація протоболгарських пам'яток у середньовічних колекціях ХІМ та НАІМ БАН. Зрозуміло, що сформульована таким чином тема потребує відповідного теоретичного уточнення, а саме чіткої класифікації історичних категорій, культурної приналежності та достатньо точної локалізації території, на якій було знайдено археологічний матеріал.

Так, основу тієї частини археологічної колекції ХІМ, яка присвячена ранньому середньовіччю, складають пам'ятки салтівської культури, знайдені на Харківщині. Салтівська культура є матеріальним відображенням традицій народів Хозарського каганату у VIII–X ст. Вона поділяється на локальні варіанти. Один із них, лісостеповий, за хозарських часів охоплював значну частину сучасної Харківської області. Це доводить, що ці землі входили до складу Хозарського каганату. Верхньосалтівський археологічний комплекс, відкритий на околицях с. Верхній Салтів під Харковом понад сто років тому, став еталонною пам'яткою салтівської культури. Він дав назву всій археологічній культурі [4]. Розкопки цієї пам'ятки в останні десятиліття були продовжені працівниками ХІМ, археологічними експедиціями Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та Харківської державної академії культури. Виявлені під час розкопок артефакти відображені в експозиції Харківського історичного музею.

Основним обрядом поховання у Верхньому Салтові є катакомбний обряд, при якому померлих родичів ховають у підземних склепах. Катакомбні поховання були поширені в хозарському лісостепу та на Північному Кавказі, тому їх пов'язують з аланами. Поруч з катакомбними похованнями навколо Харкова, біля с. Суха Гомільша, вперше виявлено кремаційні поховання салтівської культури, здійснені як у звичайних земляних ямах, так і в урнах або під урнами [18, с. 158–173]. Перші знаходять аналогії на могильниках хозарського часу на Північно-Західному Кавказі (Борисовський, Дурсо) [10, с. 200–206], а другі – в Дунайській Болгарії (могильники VI–VII ст. – Гарван-1, Юпер) [7].

На території Харківської області був частково поширений ще один варіант салтівської культури – степовий. Вперше поховальні пам'ятки цього локального варіанту були виявлені понад сто років тому в південній частині Харківської губернії біля х. Зливки. Для них були характерні поховання в земляних ямах з використанням дерева [8, с. 174–225]. Традиційно поховання типу Зливки пов'язують з нащадками тих протоболгар, які не пішли з ханом Аспарухом на Дунай у другій половині VII ст., а залишилися в степах Півдня Східної Європи і підкорилися хозарам.

Втім, на Харківщині такі поховання трапляються і поблизу катакомбних та кремаційних могильників лісостепового варіанту салтівської культури. Як доказ цього, достатньо згадати біригуальний (з синхронними кремаціями) могиль-

ник Червона Гірка, ґрунтові могильники біля сіл Нетайлівка, Червона Гусарівка тощо. Все це свідчить про те, що нащадки протоболгар жили тут в оточенні інших етнічних груп. Слід зазначити, що основним заняттям місцевих болгар та їхніх сусідів було високорозвинене землеробство з елементами скотарства, а також гончарство і металургія [1, с. 191–218]. Матеріали, представлені в експозиції ХІМ, це підтверджують.

Близькою за культурою до народів Хозарського каганату була частина населення Першого Болгарського царства. Це підтверджує частина експозиції археологічного музею НАІМ БАН. Подібність між салтівськими та дунайсько-балканськими пам'ятками раннього Середньовіччя настільки значна, що С. О. Плетньова спочатку навіть розглядала пам'ятки дунайських болгар як місцевий варіант салтівської культури [25]. Пізніше, однак, її думка змінилася і вона почала розглядати пам'ятки Першого Болгарського царства як окрему археологічну культуру балкано-дунайського регіону, оскільки був помітний значний вплив сусідів на болгарську культуру [26,

с. 9–19]. Це також можна побачити в експозиції музею НАІМ БАН.

Нагадаємо, що Перше Болгарське царство було засноване болгарським ханом Аспарухом, сином хана Кубрата, близько 681 р. та проіснувало до 1018 р. Творцями цієї держави вважаються протоболгари, слов'яни та нащадки фракійців. У 865 р. в Першому Болгарському царстві офіційною релігією було оголошено християнство, в чому відчувався вплив сусідньої Візантії. Це переплетення народів і культур позначається на характерних пам'ятках матеріальної культури населення Першого Болгарського царства, про що яскраво свідчить експозиція музею НАІМ БАН (іл. 1).

Найбільш атрактивним експонатом цієї експозиції є точна копія Мадарського вершника біля входу до музею. Прототипом музейної копії був рельєф, висічений на скелі на висоті 23 м. Таким чином, сама оригінальна пам'ятка (рельєф) знаходиться на Північному Сході Болгарії, поблизу від села Мадара. Саме тут була перша столиця Болгарського царства – місто Пліска. У музеї про неї нагадує алея колон, що були знайдені під час розкопок

Іл. 1. Фрагмент експозиції НАІМ БАН, присвяченої ранньосередньовічній історії Болгарії (фото авторів статті)

у Плісці. На колонах є епіграфічні написи – тексти договорів перших болгарських правителів. Окрім цього про Перше Болгарське царство в музеї НАІМ БАН нагадує окремий зал, цілком присвячений періоду болгарського Середньовіччя.

Отже, перейдемо до аналізу інтерпретації протоболгарських пам'яток у колекції Харківського історичного музею. Створена після розпаду Радянського Союзу археологічна експозиція ХІМ, сегментом якої стали і хозарські пам'ятки, була відкрита в Харкові в 1996 р. Згодом ця експозиція пройшла кілька етапів реконструкції (ревіталізації), змінюючись, між іншим, скоріше кількісно, ніж якісно. Таким чином, у процесі корекції музейного простору протягом більш ніж двадцяти років можна було спостерігати тенденцію змінювання кількості вітрин, що розгорталася на фоні внутрішньої статичності музейної інтерпретації археологічних матеріалів. Спочатку кількість вітрин становила 16, потім 18 і, нарешті, 14¹.

Втім, це не змінювало загальну ідею стаціонарної експозиції. Її автори вбачали свою мету у відображенні розвитку населення регіону через артефакти та залишки матеріальної культури. Таким

чином, експозиція була побудована за класичною схемою: симбіоз «хронологічного» та «проблемного» принципів (іл. 2). Відповідно до методу вона була побудована як тематична експозиція (наприклад: Тема 1 – озброєння воїна-вершника; Тема 2 – комплекс жінки: подруга, мати, берегиня домашнього вогнища; Тема 3 – поховальний комплекс предків з їх міфологією та практикою поховань, тощо). Завершуючи аналіз методики експонування археологічних матеріалів, слід зазначити, що в жанровому плані експозиція функціонувала як модель «простору і часу», але в контексті дослідницьких і просвітницьких завдань.

З часом, однак, ця експозиція дедалі більше застарівала. В результаті, відштовхуючись, з одного боку, від неминучості планової інвентаризації фондів (так званої «генеральної звірки»), а з іншого – від очевидної необхідності модернізації експозиції, а також на тлі наближення столітнього ювілею Харківського історичного музею, адміністрація ХІМ поставила перед собою дуже амбітне і складне завдання. Представники Методичної ради заявили, що музей потребує не чергової дешевої косметич-

Іл. 2. Фрагмент експозиції ХІМ, присвяченої ранньосередньовічній історії Харківщини (фото В.С. Аксьонова)

¹ За матеріалами інтерв'ю з В. С. Аксьоновим, завідувачем відділу археології ХІМ, кандидатом історичних наук, 12.06.2023.

ної модернізації, а повної (тобто якісної) реконструкції постійної експозиції.

Поставлене перед музейниками завдання було реалізовано у 2020 р., коли широкому загалу нарешті було представлено нову експозицію ХІМ під назвою «Слобожани». Варто зазначити, що ця стаціонарна експозиція по суті являла собою початковий етап більш яскравого та творчого проекту, згідно з яким ідея музейного простору ХІМ повинна була бути реалізованою як образ дому, але в той же час і як будиночок, що є частиною великого світу. Фактично це частина всесвіту, калейдоскоп образів, якій є відображенням навколишнього світу у сприйнятті мешканців Слобожанщини (частина Харківської, Сумської та Білгородської областей російсько-українського прикордоння), наших історичних предків, таких близьких нам і водночас таких далеких.

Таким чином, створюючи нову експозицію, співробітники ХІМ прагнули сформуванню потенційної аудиторії більш складну цивілізаційну картину. По суті, глядач міг тепер стикатися не тільки з простором, але і з часом, а сама експозиція вже ставала відповіддю не тільки на питання «де?», але і на питання «коли?». Іншими словами, українські музейники, роблячи нову експозицію, ставили перед своєю потенційною аудиторією не лише історичне, а й, почасти, цивілізаційне питання, яке передбачало образне проникнення в паралельну історичну реальність. В такому контексті експозиція формувала модель внутрішнього співпереживання, прийняття тих умов, в яких створювалися ті чи інші артефакти, протікало життя їхніх творців та власників.

Сьогодні протоболгарська частина стаціонарної експозиції ХІМ серйозно скоротилася (іл. 2). Це пов'язано зі скороченням загальної кількості археологічних вітрин до семи². Водночас експозиція спрямована на реконструкцію світогляду середньовічних салтівців (аланів і протоболгар), їхніх осель, повсякденного життя, сумнівів і тривоги, усіх тих емоцій і переживань, які супроводжували людину салтівської культури від народження до смерті.

Адже (як зазначено в текстах, що супроводжують цей сегмент нової експозиції): у її вітринах «... можна побачити срібні дзеркала, амулети салтівських жінок, ... шаблі, сокири, бойові ножі, поясні набори та фрагменти кінської зброї...». Крім того, автори експозиції свідомо вводять у її тканину реконструкцію салтівського житла (в цьому випадку оригінальний археологічний матеріал доповнюється

новоствореними предметами і навіть предметами з фондів відділу української етнографії, які використовувалися в регіоні протягом століть). Ще однією привабливою частиною експозиції є реконструкція поховальної камери салтівської катакомби, яка містить фрагменти кісток з поховань та супутню поховальну атрибутику (горщики, намиста, фрагменти кінської зброї, стремена, тощо).

Таким чином, нова стаціонарна експозиція ХІМ поєднує ансамблевий, образний та предметний методи показу. Історико-хронологічний та проблемний принципи побудови музею стають основою її існування. Жанрова форма харківської експозиції також є моделлю «простору і часу». Однак, на відміну від просвітницьких цілей попередньої експозиції, вона створена на основі принципу музейної «легенди», зі збереженням завдань дослідницького та освітнього характеру.

Наступним етапом даного дослідження є аналіз практики експонування протоболгарських пам'яток у складі середньовічної колекції НАІМ БАН. Перш за все, слід зазначити, що характер розташування та інтерпретація цих артефактів (так само, як це було зроблено в Харкові) підпорядковані центральній узагальнюючій ідеї, яку цілком можна позначити як генеральну. Так, тематично позначена генеральна ідея середньовічної частини експозиції базується на тезі про особливе значення будівництва та будівельників у житті Першого Болгарського царства. Це підтверджує навіть термін «будівельники», який у світлі творчого значення цього слова є деякою мірою термін філософський (в даному контексті слід підкреслити, що середньовічні будівельні товариства дали загальну назву масонському руху, в наслідок чого виникли і почали своє самостійне життя об'єднання так званих «вільних каменярів»). Отже, в даному випадку йдеться про «концепцію паралелізму», яка дозволяє розглядати універсальний процес будівництва, як рух від будівництва держави до будівництва цивілізаційного простору свого дому, священного для кожного болгарина. Саме тут фігурує болгарське традиційне село, яке, як пише російський культуролог болгарського походження Георгій Гачев, є початком усього, коліскою і метою існування болгарського «космо-психо-логосу».

Принцип побудови середньовічної експозиції НАІМ БАН базується на комплексно-тематичному методі, на основі якого автори (працівники музею) сформували п'ять центральних тем експозиції (іл. 1). Так перша, Тема 1, як уже згадувалося раніше, це будівництво. Від хати і поля, до

² За матеріалами інтерв'ю з В. С. Аксьоновим.

системних державотворчих і технологічних проєктів (таких як будівництво каналізації, водогонів, опалювальних систем тощо) мешканці середньовічної Болгарії рухались, формували свій індивідуальний спосіб життя, свою країну і навіть свою свідомість. Все це, так чи інакше, набуло відображення в музейній експозиції. Сьогодні в експозиції НАІМ БАН представлені: деталі будівельних інструментів, фрагменти віконного скла, сільськогосподарські знаряддя праці, тощо. За значущістю будівель ховаються більш скромніші предмети побуту, що несуть на собі відбиток особистостей їхніх власників. Окрім того в експозиції представлені: посуд XIII–XIV ст., предмети ткацтва, дитячі іграшки і навіть азартний астрагал.

Наступна тема за характером експозиційної інтерпретації дуже близька до харківської виставки 1996 р. Тут ми бачимо чоловіка-воїна і жінку «берегиню», яка охороняє свій дім і світ своєї родини. Складний синтез візантійських і середземноморських традицій дозволяє судити про високий рівень ремісничої майстерності в середньовічній Болгарії. Як наслідок, незабаром ми бачимо комплекс військової зброї (датування колекційних предметів коливається від кінця VII до XIV ст.), кінської зброї, посудин, тощо. Жіночий комплекс є не менш унікальним (за значенням музейних предметів) і цілком передбачуваним за характером їх експозиційної інтерпретації. До експозиції увійшли фрагменти жіночого вбрання та прикрас.

І чоловіча, і жіноча колекції артефактів демонструють актуальність наступної теми в розширеній тематичній структурі виставки – Тема 3: «Ремісничє виробництво». У вітринах представлені вироби з чорних металів та золота, кераміка, і як відображення останньої – фрагменти товстостінної кухонної та тонкостінної столової кераміки, унікальна білокам'яна кераміка з Преслава (X ст.) та багато іншого. Тема 4 пов'язана авторами виставки з предметами з нанесеними на них ознаками графіті, які є унікальними пам'ятками середньовічної палеографії. Нарешті, ще однією надзвичайно важливою для музейної експозиції темою є духовні пошуки – Тема 5 відображає складний шлях, який пройшли болгари від язичництва до християнства, від язичницьких графіті до унікальної традиції іконопису (керамічні ікони з Преслава X ст. та мозаїчні ікони XIV ст.) та багато чого іншого.

Таким чином, можна сказати, що середньовічна експозиція НАІМ БАН зорієнтована на представлення світогляду і життя болгар між VII і XIV ст.

У цьому випадку ми маємо справу з експозицією класичного типу, яка є дослідницько-освітньою за своїм призначенням, постійною за своїм характером і тематичною за своєю методологією. У жанровому плані експозиція відображає принцип «простору і часу», який в даному випадку реалізується через синтез «дослідницької» та «есеїстичної» методології експозиції.

Аналізуючи характер протоболгарського сегменту середньовічної експозиції НАІМ БАН, не можна не помітити його схожість з археологічною експозицією в Харкові 1996 р. Проте в цьому випадку можна говорити і про їх специфічні відмінності. Будучи по профілю класичною, а по жанровій інтерпретації експозицією «часу і місця», протоболгарська частина колекції НАІМ БАН зберігає характерну для ранньої експозиції ХІМ тематичність, але водночас вона частково втрачає притаманну останній (експозиція ХІМ 1996 р.) освітню функцію. Можна сказати, що автори експозиції свідомо підкреслюють привабливість унікальних історико-культурних пам'яток середньовічної Болгарії, відсуваючи її освітній зміст на другий план. В результаті експозиція стає яскравішою і видовищною, набуває більшої туристичної спрямованості, на відміну від попередньої науково-просвітницької моделі експозиції ХІМ.

Причина такої «більш туристичної» моделі середньовічної експозиції НАІМ БАН очевидна. «Росте, але не старіє» — написано на міському гербі Софії, що, за словами його творців, вказує на характер Софії як однієї з найвідоміших культурних столиць Європейського Союзу. Бажання перетворити Болгарію в країну цілорічного туризму змусило авторів експозиції відповідати туристичним очікуванням потенційної аудиторії та зібрати в рамках експозиції найбільш привабливі та унікальні експонати. Внаслідок цього спостерігався певний ухил у тематичність, який з самого початку переважав над хронологічно-тематичним принципом виховних завдань експозиції. Багатогранна та більш еkleктична експозиція стала більш привабливою в дизайні, але менш академічною в музейному вираженні. Цьому сприяли і архітектурні особливості майбутньої будівлі музею, де на першому поверсі були розміщені великі архітектурні фрагменти, унікальні (але нестандартні за формою) античні скульптурні артефакти, пізніші фрагменти мозаїки і, нарешті, візантійські колони з текстами державних указів Візантії та Першого Болгарського царства.

Водночас на сьогоднішній день середньовічна експозиція НАІМ БАН не змогла дозволити собі фронтальну реконструкцію, подібну до художньо-нарративної експозиції ХІМ зразка 2020 р. Це пов'язано, як видається, насамперед з відсутністю необхідного державного фінансування, а значить із концентрацією традиційних, потребуючих постійного рішення музейних завдань: збереження колекції; утримання будівлі музею, яка є унікальною за своєю історико-культурною цінністю. Таким чином, надзвичайно важлива для привабливості туристичного показу художня образність протоболгарської колекції, яка могла бути відварена шляхом використання жанру «музейної легенди», не була реалізована повною мірою.

Висновки. Підсумовуючи порівняльний аналіз практики експонування протоболгарських пам'яток у колекціях ХІМ (Україна) та НАІМ БАН (Болгарія), слід сказати, що обидві експозиції були побудовані за принципом моделі «простору і часу». Водночас у Харкові і досі спостерігається рух до пошуку образотворчої та сюжетної лінії експозиції (шлях від стаціонарної експозиції 1996 р. до сучасної експозиції «Слобожани» 2020 р.). Тоді, як у НАІМ БАН спостерігається тенденція до пошуку моделі «експозиційного нарису» через реалізацію глобальних туристичних цілей на державному рівні. Однак і в Болгарії, і в Україні, здається, існує чітке розуміння основних функцій музею як соціокультурного інституту.

Музейники і НАІМ, і НІМ, безперечно, розуміють, що на тлі важливості туристичних завдань музейного проектування не можна нехтувати дослідницькою та просвітницькою функціями музею. Водночас, однак вони не можуть не відповідати на виклики часу, на культурні вимоги сучасного споживача культурної сфери, що було б вкрай нераціонально. Музей як соціокультурний інститут повинен жити і розвиватися в ногу з часом, використовувати інноваційні технології, впроваджувати у свою комунікаційну роботу засоби інтерактиву, перформанси та презентації. При цьому надзвичайно важливим є рівень духовної та інтелектуальної пропорційності в музеї як в соціокультурній інституції, адже саме в музеях ми бачимо своє опосередковане предметне відображення та конкретизуємо свої уявлення про світ і культуру.

Слід визнати, що і ХІМ, і НАІМ БАН мають великий культурний потенціал, їхні експозиції (середньовічні і, зокрема, протоболгарські) живі та розвиваються, а значить вони, безсумнівно, подолають катастрофічні наслідки політичної та гуманітарної трагедії в Україні, а також ковідні (соціальні) та фінансові проблеми у Болгарії. Музеї такого рівня з експозиціями такого культурно-історичного змісту обов'язково виживуть, трансформуються та модернізуються. А це означає, що вони ще не раз порадують нас своїм унікальним історичним та художнім наповненням.

Список літератури:

1. Аксёнов В. С., Тортика А. А. Протоболгарские погребения Подонья и Придонецья VIII–X вв.: проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации. *Стени Европы в эпоху Средневековья*. Т. 2. Донецк: ДонНУ, 2001. С. 191–218.
2. Аладжов А. Археологическа карта на Плиска. София: БАН, 2013. 399 с.
3. Археологически музей Варна. URL: <https://www.archaeo.museumvarna.com/> (дата звернення: 24.03.2023).
4. Бабенко В. А. Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года. Москва, 1910. 120 с.
5. Бойко-Гагарін А. С. Музей, що заробляє. Manual для маркетолога. Київ: Логос, 2020. 200 с.
6. Буйських А. В., Дорофеева Х. М. Аналіз впливу наявності об'єктів культурно-історичної спадщини на туристичну привабливість регіону. *Економіка та суспільство. Електронне наукове фахове видання*. Вип. 13. Мукачєво: Мукачєвський держ. університет, 2017. С. 184–190.
7. Въжарова Ж. Славяни и прабългари (по данин на некрополите от VI–XI в. на територията на България). София: БАН, 1976.
8. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. *Труды XII АС в Харькове 1902 г.* Т. I. Москва, 1905. С. 174–225.
9. Димитров Д. Ил. Прабългарите на северного и западного Черноморце. Варна: Книгоиздателство «Георги Бакалов», 1987. 303 с.
10. Дмитриев А. В. Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX веков. *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII вв.* / Отв. ред. Т. И. Макарова и С. А. Плетнева.. Москва: Наука, 2003. С. 200–206.

11. Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1970. 412 с.
12. Иванюта І. Б., Шпарага Т. І. Організація музейної справи у Франції та її досвід для України. URL: <file:///C:/Users/ASUS/Downloads/organizatsiya-muzeynoyi-spravi-u-frantsiyi-ta-yiyi-dosvid-dlya-ukrayini.pdf> (дата звернення: 24.03.2023).
13. Історико-культурна спадщина: проблеми дослідження і збереження / Відп. ред. В. О. Горбик. Київ: Інститут історії України НАНУ, Інститут туризму ФПУ, 1998. 399 с.
14. Комар О. В. Кубрат і «Велика Булгарія»: проблеми джерелознавчого аналізу. *Сходознавство*. № 13–14. Київ, 2001. С. 133–155.
15. Коматарова-Балинова Е. “Прабългарите” при Балчик и номадите в полето на “прабългарската” археология. *Приноси към българската археология*. Т. VIII. София: НАИМ БАН, 2018. С. 47–92.
16. Корнієнко В. Сучасний стан та проблеми використання пам’яток археології в туризмі. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2006. Число 9. С. 373–399.
17. Красильников К. И. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар Среднедонецья. *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань: ИЯЛИ, 1990. С. 28–44.
18. Михеев В. К. Сухогомольшанский могильник. *Советская археология*. 1986. № 3. С. 158–173.
19. Михеев В. К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры. *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань: ИЯЛИ, 1990. С. 45–52.
20. Национален археологически институт с музей. URL: <http://www.naim.bg/> (дата звернення: 25.03.2023).
21. Национален исторически музей. URL: <https://historymuseum.org/> (дата звернення: 25.03.2023).
22. Национален историко-археологически резерват Плиска. URL: <https://rezervaciq.com/zabelejitelnosti/nacionalen-istoriko-arheologicheski-rezervat-pliska/1219> (дата звернення: 25.03.2023).
23. Недков С. Национални музеи и галерии. URL: <https://museite.com/index.php/library/museums-museology-book/22-nacionalni-muzei-i-galerii> (дата звернення: 25.03.2023).
24. Перелік нормативних актів, що діють у галузі музейної справи. URL: http://prostir.museum/files/mcu/6.1._%EF%E5%F0%E5%EBi%EA_%ED%E0_%F3_%E3%E0%EB%F3%E7i_%EC%F3%E7%E5%E9%ED_%F1%EF%F0%E0%E2%E8.pdf (дата звернення: 24.03.2023).
25. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. *Материалы и исследования по археологии СССР*. № 142. Москва: АН СССР, 1967. 198 с.
26. Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. *Плиска-Преслав. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща, Шумен, 1976*. Т. II. София: БАН, 1984. С. 9–19.
27. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов’яни (друга половина I тис. н. е.). Київ–Чернівці: Прут, 2001. 232 с.
28. Про музеї та музейну справу. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 25.03.2023).
29. Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. Второ допълнено издание. София: Фабер, 2004. 348 с.
30. Скиба А. В. Етно-політична ситуація в азово-чорноморських степах у другій половині VI ст. н. е. *Східний світ*. 2005. № 3. С. 33–36.
31. Станилов С. Нов опит за концепиране на изкуството в Старобългарската култура VII–X в. *Старобългаристика*. Брой XXIII. София, 1999. С. 112–115.
32. Сто години Национален археологически музей, София: НАМ, 1993. 43 с.
33. Титова О. М. Збереження нерухомих пам’яток археології в заповідниках і музеях. *Праці Центру пам’яткознавства*. Вип. 15. Київ, 2009. С. 83–86.
34. Татаринов С. И., Копыл А. Г. Дроновские древнеболгарские могильники на р. Северский Донец. *Советская археология*. 1981. №1. С. 300–307.
35. Харківський історичний музей. URL: https://museum-portal.com/ua/muzeyi/147_harkivskiy-istorichniy-muzeu-imeni-m-f--sumcova (дата звернення: 25.03.2023).
36. Чобанов Т. Произходът на прабългарите. Дебатът през XXI век. София: Българска история, 2021. 312 с.

Tortika M.V., Bubenok O.B. SPECIFICS OF EXHIBITING OF THE PROTO-BULGARIAN COLLECTIONS IN THE MUSEUMS OF UKRAINE AND BULGARIA (ON THE EXAMPLE OF THE KHARKIV HISTORICAL MUSEUM AND THE NATIONAL ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE WITH MUSEUM OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES)

The study of archaeological artefacts associated with the residence of the Proto-Bulgarians in the Balkans and South-Eastern Europe is of fundamental importance not only for archaeologists and historians in Bulgaria, but also for researchers in Ukraine. Many of these artefacts are kept in leading museums in Ukraine and Bulgaria. This article is dedicated to the issues of exhibiting artefacts of the Proto-Bulgarian origin in museum institutions in Kharkiv and Sofia.

The methods of exhibition, characteristic of the museum interpretation of Proto-Bulgarian monuments in the collections of the Kharkiv Historical Museum and the National Archaeological Institute with the Museum of BAN (NAIM BAN) in Sofia were compared in this research. In this regard, it was emphasised that in both cases, the exposition work in these museums was aimed at reconstructing the fundamental aspects of the culture of various ethnic groups, carriers of nomadic and semi-nomadic culture in the East and South-East of Europe in the early Middle Ages, among which the Proto-Bulgarians occupied a prominent place. At the same time, the available exhibition material was analysed, which made it possible to note some differences in the museological treatment of these historical and archaeological monuments.

In particular, an assessment of the KhIM's exhibition methodology has shown that the authors of the current exposition, reconstructing the Proto-Bulgarian history within the framework of the general historical development of the region, used the following methods: ensemble and chronological-thematic. At the same time, they actively introduced elements of creative and emotional interpretation of museum material into the exhibition work. As a result, they recreated open communication links, immersing their future viewers in the depth of the emotional experiences of those people who lived in the Kharkiv region in the 8th – 10th centuries AD. Besides, they managed to convey the emotional tension of the era through museum means, gave a glimpse into the homes of these people, showed their everyday life, and helped them feel the doubts and anxieties that accompanied them from birth to death. Based on these observations, it was concluded that the creators of the exhibition creatively reconstructed the special character of the Khazar-Slavic borderland.

In turn, it was determined that the exhibitors who worked on the reconstruction of a similar period in the NAIM BAN set themselves somewhat different goals. It was found that their method of exhibition construction was the method of problematic and thematic reconstruction. According to the authors of the article, this approach allowed the Bulgarian museum workers, firstly, to strengthen the educational value of the early medieval segment of the exposition and, secondly, to make a greater tilt towards a wider exposition coverage from the very beginning, which was necessary to solve a number of special museum and tourist tasks. On this basis, it was suggested that such tasks have become part of year-round tourist programmes focused on Sofia, which is now one of the leading centres of museum and tourist programming in the European Union.

Despite these differences, it was concluded that both Bulgaria and Ukraine have a clear understanding of the main functions of the museum as a socio-cultural institution.

Key words: Proto-Bulgarians, artefact, material culture, museum, museology, exposition, exhibition display, exhibition building.

Щепанський В.В.

незалежний дослідник

КУЛЬТУРНІ ОБРАЗИ КОРИННИХ НАРОДІВ АРКТИКИ: ДОСЛІДЖУЮЧИ ТВОРЧУ ПЕРСПЕКТИВУ МИКОЛИ ТРУБЛАЇНИ

У статті проаналізовано образ та світогляд корінних народів Арктики в мандрівних нарисах та оповіданнях М. Трублаїні періоду 20–30-х років ХХ століття. Розглядається важливість творчості українського автора як джерела історії антропології і розуміння життя цих народів у складному соціокультурному контексті того періоду. Основна увага приділяється вивченню репрезентації корінних народів (якутів, чукч, ескімосів) у творчості М. Трублаїні, де він намагався передати особливості культури, релігійного світогляду та образу шамана цих етнічних груп. Відзначаються реалістичність та психологічна глибина його наративів. Також у статті акцентується увага на важливій ролі образу шамана, який стає ключовою фігурою в оповіданнях М. Трублаїні. Цей образ слугує не лише літературним цілям, а й стає способом ідеологічної боротьби. За допомогою літературних засобів, автор прагне передати унікальність культури корінних народів Арктики та взаємодію із новою «культурою Радянського Союзу». Стаття розкриває те, як М. Трублаїні вдалося зробити свій внесок у розуміння культурного спадку та світогляду корінних народів Арктики, демонструючи їхню важливу роль у формуванні соціокультурного пейзажу у період становлення Радянського Союзу на початку ХХ століття.

Ключові слова: корінні народи, Арктика, мандрівні нариси, «Велика подорож», антропологічне письмо.

Постановка проблеми. Мандрівні нариси та антропологічне письмо у ХХ столітті виявилися розвиненою практикою фіксації трансформацій культур. Література цього жанру акцентує увагу на обережному ставленні до стратегій опису місцевого контексту в процесі формування та подання культурних аспектів. Наприклад Дж. Кліффорд критично оцінив спрощені та неадекватні нормативні стратегії антропологічного письма [1]. Він стверджує, що локалізація антропологічного опису є невід'ємною частиною необхідності уявити інші способи життя об'єктивним способом. Спрямовуючи свій погляд на поняття «місцевих», дослідник чи спостережливий мандрівник стикається зі складною проблемою: хто визначає терміни та обставини, коли спільнота визначає свої межі та готує об'єкти для культурного аналізу їхньої спільності, традицій та ідентичності. Це стосується як просторового розуміння, так і конкретних дослідницьких практик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо методологічної складової під час написання статті ми послуговувалися підходом, який запропонував американський дослідник Ю. Сльозкін [4]. У своїй книзі «Арктичні дзеркала: Росія і малі народи півночі» він приділяє певну увагу творчості європейських та російських мандрівни-

ків та їхньому «exploration writing» – творчості, що виникає у результаті подорожей та досліджень різних суспільств. Однак це не є ключовим джерелом у дослідженні, а радше додатковим.

Також, не менш важливим є внесок, який здійснив американський антрополог Дж. Кліффорд. У його роботі «Дорога: подорож та переклад наприкінці ХХ століття» [1]. В цій роботі дослідник розглядає подорожі як не лише фізичні переміщення, але й як мовний і культурний акт «перекладу». Він вивчає подорожне письмо як засіб перенесення та переосмислення культурних концепцій та взаємодії між різними культурами. Також розмірковує, як письменники та етнографи у своїх мандрівних нарисах можуть впливати на сприйняття і розуміння інших культур. Окрім цього він розглядає процес «перекладу» як спосіб уникнення стереотипів та передачі різноманітних історій та перспектив. Такий підхід спонукає до глибокого осмислення різних культурних контекстів та сприяє розкриттю багатогранної ідентичності.

Творчість М. Трублаїні та життєві віхи досить добре проаналізували М. Сиротюк [19], А. Подолінний [15], А. Денисенко [9]. До мариністичних образів та романтики мандрів у дитячій прозі зверталася О. Плетньова [14] та Н. Кервідар [11].

До педагогічної діяльності автора зверталися у своїх дослідження В. Редін і В. Редіна [16]. Також творчість М. Трублаїні актуалізувала Я. Цимбал. Зокрема його твори потрапили до збірки антології «Шляхи під сонцем. Репортаж 20-х років» [23]. Проте, жодний з цих дослідників не звертався до аналізу образу світогляду корінних народів, яких зустрічав на своєму шляху М. Трублаїні.

Метою статті є проаналізувати антропологічний матеріал М. Трублаїні у підході до дослідження культур, збору та подачі інформації при описі життя народів Північної Азії. Також спробувати піддати його верифікації у контексті історичної антропології.

Виклад основного матеріалу. У період із 20-х до 30-х років ХХ століття відбувалися досить динамічні соціокультурні зміни серед малих народів Арктики та Сибіру, які були зафіксовані не лише етнографами, але й письменниками. Зокрема, до цього процесу долучилося чимало українських письменників, чия антропологічна спадщина зафіксована у їхніх мандрівних нарисах або мемуарах, проте залишилася практично не дослідженою. Серед таких українських письменників 20–30-х років ХХ століття був М. Трублаїні (Трублаєвський). Він став впізнаваним завдяки своїм репортажам про подорожі Арктикою та дитячим оповіданням. Письменник прожив недовго, але насичено. Народився 25 квітня 1907 року в селі Вільшанка М'ястківської волості Ольгопільського повіту Подільської губернії (нині Вінницька область). Навчався в Немирівській гімназії [23, с. 194]. У юному віці почав писати для місцевої преси – його перша публікація про Леніна була надрукована 1924 року в газеті «Червоний край». Пізніше його відправили на Всеукраїнські курси журналістики ЦК КП(б)У в місті Харків, тодішньому центрі радянської України [23, с. 194]. Загалом, спрямування та відданість комуністичній ідеології у творчості М. Трублаїні простежується фактично в кожному написаному ним тексті, так само, як і мотив «Великої подорожі» у малих корінних народів.

Американський дослідник Ю. Сльозкін відзначає, що у той час зароджується особливий тип літератури, пов'язаний із описом трансформацій життя представників північних окраїн Радянського Союзу. До формування таких описів життя корінних народів радянської Арктики долучився М. Трублаїні, який надав можливість україномовним читачам ближче познайомитися із культурою та життям чукч, якутів та ескімосів. Так починалася «Велика мандрівка» до «кращого

майбутнього» малих народів Радянського Союзу. Як відзначав Ю. Сльозкін: «Інакше кажучи, зразкова фабула соцреалістичного твору являла собою історію подолання відсталості, причому, з точки зору деяких радянських іконографів, чим більша відсталість, тим краще. Індіанці, дикуни, «діти природи» та інші колишні інородці вийшли з лісу та встали пліч-о-пліч із робітниками та селянами. «Бродячі» дикуни були особливо доречними: найбезпосередніші, незрілі та невігядливі плоди російської уяви, вони були втіленням суті юних пролетарів – кочівників у пошуках рідної домівки» [4, с. 292]. Найвідомішими творами жанру «Великої мандрівки» 20-30-х рр. стали твори «В нетрях Уссурійського краю» (1921) та «Дерсу Узала» (1923) В. Арсеньєва.

Першу свою поїздку та перебування на Далекому Сході М. Трублаїні здійснив 1926 року. Тоді ж були надруковані репортажі «Великим Сибірським шляхом» та «Листи з далекої подорожі» [20]. Через деякий час, авантюрний характер молодого журналіста не витримав постійного перебування на одному місці. У квітні 1929 року він вирушає на острів Врангеля у складі команди криголаму «Ф. Літке». Цей досвід знайшов своє відображення у циклі статей, які згодом стали книгою «До Арктики через тропіки» (1931). Через рік вона витримала друге видання – на це вказує популярність книги серед україномовних читачів. У період 1930–1935-х років письменник продовжує багато мандрувати і писати. З-під його пера виходить репортаж «Людина поспішає на Північ» (1931), у якій описана подорож на пароплаві від міста Архангельськ до Землі Франца-Йосифа. Книга «Ангара» (1933), де зафіксовано особистий досвід перебування на будівництві культури в Тайзі. Мандрівка на криголамі «Русанов» 1932 року з Архангельську по Білому морі. Ця подорож подана окремою книгою «Курсом нордост (з блокноту учасника арктичної експедиції)». Пізніше, у листопаді того ж року, він мандрував по Карелії та Кольському півострові [23, с. 196–197].

Завдяки ініціативі М. Трублаїні у Харкові 7 вересня 1935 року почав працювати клуб юних дослідників Арктики, під його ж керівництвом. Офіційною датою відкриття клубу вважається 15 листопада 1934 року, але лише на паперах. Як зазначають дослідники В. Редін і В. Редіна: «в перший рік свого існування клуб налічував більше трьохсот членів – юні географи, метеорологи, зоологи, геологи, зв'язківці, авіатори, штурмани. В роботі клубу поєднувалися теоретичні заняття і практика, диспути і розробка індивідуальних

проблемних проектів (наприклад, чи «Можливо і чи потрібно змінити клімат Арктики»), справжні подорожі до північних морів і традиційна гра «Полярні робінзони», на час якої Харків переносився на берег полярного моря, а міський парк, Сокольники та Лісопарк оголошувалися Льодовитим океаном. Члени клубу здійснили експедицію за Полярне коло, побували на Новій Землі, оглядали фіорди Скандинавії із борту криголама. Трублаїні турбувався, щоб експедиції не перетворилися на туристичні поїздки, цим пояснюються диспути, вікторини, читання книг і зустрічі з ученими та уславленими полярниками – Г. Ушаковим, О. Шмідтом, І. Папаніним» [16, с. 19]. Педагогічній практиці Миколи Трублаїні передують деякі твори для дітей про Північ. Зокрема: «Літке – переможець криги» (1933), «На півночі» (1933). Пізніше, вже як логічне продовження діяльності клубу юних дослідників Арктики, з'являються твори: «Як досліджувати Арктику» (1934), Радянський прапор над полюсом» (1937), повісті «Лактак» (1935), «Мандрівники» (1938), «Шхуна Колумб» (1940) та багато інших творів. На жаль Друга Світова Війна забрала життя письменника і журналіста М. Трублаїні 5 жовтня 1941 року Українська дослідниця Я. Цимбал підсумовує його життя наступним чином: «Поховали його в братській могилі біля залізничного полотна неподалік міста Ровеньки на Луганщині» [23, с. 198].

У нашому дослідженні буде проаналізовано декілька творів М. Трублаїні, а саме «До Арктики через тропіки» (для аналізу був взятий текст другого видання 1932 року) і декілька оповідань із циклу про Північ. Для українського письменника перше знайомство з народами Арктики відбулося через наукову та пригодницьку літературу. Він шукав всю доступну інформацію про острів Врангеля, його історію відкриття та подальші перипетії навколо нього. Власне, саме з цього і починається його книга «До Арктики через тропіки» [21, с. 11–19]. На перших сторінках вже присутні згадки про чукч та ескімосів, де вони описуються як провідники та неосвічені туземці, котрі можуть потрапити до історії лише завдяки відважним першовідкривачам – європейцям або американцям. Це вже формує своєрідний екзотизований образ цих народів. Історії із життя чукч, а дещо пізніше й ескімосів, з'являються на сторінках репортажу майже під самий кінець опису мандрівки. Це, загалом, логічно, оскільки лише тоді М. Трублаїні починає описувати та розповідати про свої пригоди, що відбувалися за полярним колом, а саме на Чукотці. Зокрема, у розділі «На

землі Анкауге» він описує традиції та побут чукч. Молодий журналіст прибув у затоку Лаврентія до місцевої культури наприкінці липня 1929 р. Ось, що він там застав: «Тут є факторія. Минулого року там відкрили школу й лікарню, привезли кіно» [21, с. 131]. Автор одразу приступає до описів місцевих цікавинок, таких як *яранга* (житло чукч), *укенсі* (плащ із моржевих кишок), *копальхен* (в'ялене м'ясо моржа), *енеглінів* (шаманів), а також до особливості взаємодії поселенців із місцевими жителями. Згадує про торгівлю, заборону чукчам вживати алкоголь, що, в свою чергу, саботується відвідинами Аляски задля закупівлі «вогняної води», та багато іншого не менш цікавого.

Перший звичай, який фіксує автор – це *геронтоцид* (чукотською *veretgьrьп* – «боротьба», «посидинок»). Тобто вбивство своїх близьких родичів старшого віку або хворих, щоб позбутися від важкого тягара і, також, позбавити самих людей похилого віку від зайвих і довгих страждань. В. Богораз зазначає, що «Добровільна смерть досить звичне явище серед чукч» [6, с. 106]. Також дослідник вказував, що було декілька причин, щоб чукча захотів обірвати життя через добровільну смерть. У першу чергу це було пов'язано з хворобою, яку не можна було вилікувати. Друга причина – це «лють» або «гнів», тобто багато чукч, за спостереженням В. Богораз, не здатні опанувати свої психічно-емоційні стани, що викликає у них в пориви «гніву» та рішення добровільно прийняти смерть. Третя причина – це *taedium vitae* або відраза до життя. Як зазначає російський етнограф, багато чукч із особистих причин втрачають бажання жити і просять, щоб їх убили. Також часто просили про добровільну смерть не лише старі люди, але і молодь [6, с. 106–108]. У чукч існувало три методи такого вбивства: за допомогою списа, через удушення та за допомогою рушниць. Останній був радше винятком і використовувався вкрай рідко [6, с. 109]. Представники цього народу вважали, що добровільна смерть – це прямий шлях до раю, де вони будуть жити в червоному вогнищі північного сьйва і гратимуть у м'яч черепом моржа [6, с. 108]. Загалом феномен геронтоциду був відомий багатьом народам, навіть українцям [10, с. 99–101].

У цій ситуації М. Трублаїні дивувало, що «задушений родичами з власного бажання» має на Чукотці всі права громадянства [21, с. 133]. Також, саме у цьому розділі, український мандрівник вперше згадує про *енеглінів*, тобто шаманів, котрі слугують у місцевих чукч лікарями. «Коли чукча хворий, то до нього кличуть шамана. Той лікує його

пришпитуваннями, молитвами, іноді освяченими кров'ю чи м'ясом якоїсь звірини. Але ось шаман вважає, що хворий мусить померти. Про це він говорить хворому, а той мусить просити ближчих родичів – старшого сина, брата, зятя, – щоб його задушили. Горе тому, хто відмовиться просити про смерть: з глибоким презирством одвернеться від нього вся родина» [21, с. 133]. Подібні причини зазначав також і В. Богораз. Однак, М. Трублаїні пояснює цей звичай тим, що на Чукотці склалися досить суворі звичаї через природні умови і вважає таку традицію дикунською – вона мусить зникнути через просвітництво, яке несуть лікарні та школи культурних людей. «Воля шамана тільки тепер, фактично вперше, починає зустрічати тут опір культурної людини» [21, с. 133]. Найбільше письменника вразила історія про хвору породіллю, до якої чукчі не пустили лікарку за розпорядженням шамана. Останній наказав задушити немовля, щоб врятувати його матір. «До ранку наказ шамана виконали» [21, с. 134]. Чи залишилася живою породілля після такого лікування автор не розповідає. На нашу думку ця історія лягла в основу оповідання «Малий посланець», до аналізу котрого ми приступимо дещо пізніше.

Не зважаючи на такий жорстокий обряд, М. Трублаїні також відзначає багато позитивних якостей, присутніх у традиційному світогляді чукч. Зокрема, він пише, що вони ніколи не ображають своїх дітей чи жінок, хоча жінка не рівноправна з чоловіком. Він описує традицію обміну дружинами і непорозуміння, які виникали між чукчами і європейцями, коли одні могли віддавати своїх дружин у «користування», а переселенці цього не робили. Також письменник згадує ідею про те, що корінні народи Сибіру та Арктики є носіями первісного комунізму: «Оравелан – так звуть себе чукчі – живуть найпримітивнішим життям в обставинах первісного родового комунізму. Принаймні до цього часу харчі вважають за спільні, і коли мисливець уб'є моржа, то на бенкет кличе все селище» [21, с. 134]. Ю. Сльозкін зазначає, що в уяві перших пролетарів Радянського Союзу корінні народи: «Були найближче до первісного комунізму, а це означало, що їхній шлях до наукового комунізму був ідеальним і завершеним, істинно діалектичним й універсальним за своїм значенням» [4, с. 292–293]. Подібна думка була досить популярною серед епігонів комунізму 20–30-х років ХХ ст. Таким чином, український журналіст у своїх записах підтверджує фактично всю стереотипну інформацію про чукотський народ.

Далі М. Трублаїні переходить до опису життя поселенців та їхньої діяльності на культурній базі Лаврентія. Центром, навколо якого все оберталось, була школа. Основним інформантом для письменника виступив місцевий вчитель із прізвищем Ніколаєв, котрий закінчив хабаровський педтехнікум і одразу вирушив працювати на Чукотку. Він займався організацією просвітницької роботи серед молоді, а також збором зоологічних і геологічних матеріалів. Окрім нього в школі працювала дев'ятнадцятирічна вчителька, імені якої автор, на жаль, не подає. Однак, він описує один цікавий сюжет пов'язаний із її психічним здоров'ям. Ситуація виникає через конфлікт, і, на думку автора, винуватцем у ньому виступає чоловік на прізвище Сьомушкін [21, с. 143]. Директор школи Тихон Захарович Сьомушкін у спогадах М. Трублаїні постає як досить аморальна людина: «Він завідував школою, але, як нам переказували, до цього часу не мав нічого спільного не тільки з педагогікою, а й узагалі із будь-якою освітньою роботою»... «Сьомушкіна тут не люблять, надто чукчі. Він поводить із ними надзвичайно погано, і причиною того, що частина дітей покинула школу, було урядування цього завідувача» [21, с. 144]. Також він, за твердженням автора, абсолютно не володів чукотською мовою. Команда «Ф. Літке» пересвідчилася у цьому, коли просила його побути перекладачем [21, с. 144]. Тут можна припустити, що молода вчителька була прототипом для Тані Вдовиної, однієї із героїнь роману Т. Сьомушкіна «Чукотка» [18].

Однак, в усіх відомих нам джерелах директор Т. Сьомушкін описується як серйозний та відданий радянській ідеї працівник, котрий у 1948 році був нагороджений сталінською премією із літератури. Починаючи з 1931 року він входив до Комітету Національностей Наркомуні і займався питаннями освіти народів Півночі. «Окрім цього, це досить відомий письменник, а його повість «Чукотка» дуже сподобалася Максиму Горькому. У свою чергу, Антон Макаренко назвав повість полярною педагогічною поемою» [13, с. 421]. За цією повістю був створений сценарій (у співавторстві з Федором Кнорре) і поставлений кінофільм «Романтики» (1941), режисером якого був Марк Донської. Після себе Т. Сьомушкін залишив звіт про роботу в школі, де все подається у досить позитивних тонах [17]. Загалом, у результаті цієї історії, як ми дізнаємося із тексту М. Трублаїні, після відвідин наглядової комісії, Т. Сьомушкіна звільняють, а молодій вчительці виплачують всю заробітну платню та безкоштовно відправляють додому [21, с. 148].

Ситуація в обмеженому просторі та за участі невеликої кількості людей призвела до формування складної емоційної напруги серед місцевих поселенців. Плітки, зради і алкоголізм були постійними супроводжуючими для всього населення культбази. Єдине, що рятувало – це щоденна робота [21, с. 141–142]. Насправді, досить типова ситуація для ентузіастів, що вирішили нести культуру до «відсталих народів» [4, с. 168–169]. Очевидним видається той факт, що М. Трублаїні згадує відомого дослідника чукотського народу В. Богораза. Однак, він критично оцінює його діяльність, зокрема його підручник чукотської мови, який, зі слів автора, виявився непридатним для вивчення місцевого діалекту «морських» чукч, у яких він гостював [21, с. 134]. Певною мірою, це було досить коректне зауваження, тому вивчення чукотської і російської про-сувалося дуже повільно. Тим не менше, корінні мешканці були вправними різьбярми і художниками та продовжували вдосконалювати ці вміння у школі. Автору було відомо, що їхні вироби з кістки дуже цінувалися за кордоном, особливо в США [21, с. 135]. Життя місцевих учнів намагалися облаштувати за зразком перших радянських шкіл. Формували піонерзагони, вчили російську мову, читали книги з картинками. Однак, як показав досвід спілкування М. Трублаїні з місцевими підлітками, це не дало швидкого результату. Майже ніхто не розмовляв російською. Дехто продовжував триматися старих звичаїв. Наприклад один із таких новоспечених піонерів досить осудливо повів себе, коли автор підняв череп тварини на місці жертвопринесення духові або боже-ству [21, с. 138]. Хоча, як його запевняв місцевий вчитель, подібні забобони вже були у минулому [21, с. 139]. Все це вказує лише на досить поверховий вплив радянзації серед корінного населення Чукотки на початку ХХ століття.

Загалом М. Трублаїні описав дуже схожу ситуацію, що була подана в спеціальному дослідженні Ю. Сльозкіна «Арктичні дзеркала: Росія і малі народи Півночі» [4, с. 163–183; 275–292]. Молоді ентузіасти серед радянських поселенців, перші вчителі намагалися посвятити туземців у таємниці цивілізації, організовували їхнє політичне життя, а також докладно писали про свої успіхи та невдачі в Комітет у справах поселенців. Однак більшість із них психічно вигорали і впадали в алкоголізм чи інші спокуси, а дехто втікав до Сполучених Штатів Америки [4, с. 168–169]. Власне, подібна історія, яку описав також М. Трублаїні, корелюється із твердженнями американ-

ського дослідника, коли місцева вчителька після нервового зриву намагалася втекти на американський корабель, щоб покинути своє місце роботи [21, с. 143]. Для багатьох радянських просвітителів корінних народів знайомство з Північчю завершувалося шоком: «Берег [Чукотки] справив найважче враження: гола тундра, далеко чорніють гори, життя відсутнє ... Співробітники, залишені на факторії, виглядають невесело, як і їхні дружини. Як на безлюдному острові» [7, с. 33]. З опису М. Трублаїні можна побачити дещо схожу ситуацію на культбазі Лаврентія.

Іншим центральним об'єктом місцевості була лікарня. З розповіді автора, на ній працювали віддані своїй справі лікарі. Більшість із них здійснювали свою діяльність за межами культбази, оскільки чукчі та ескімоси відмовлялися від лікування, бо продовжували довіряти у цій справі лише шаманам. Дуже популярними ліками, як і причиною хвороб, за спостереженням автора, була сеча: «Взагалі на Чукотці сечу вважають за цінну рідину. Вона йде як квас, на дубіння шкур; чукотські ферти й чепурухі вживають її замість туалетної води і крему «Метаморфози», а шамани запевняють, що сеча в багатьох випадках може слугувати за ліки» [21, с. 140]. М. Трублаїні в місцевій лікарні застав лише двох пацієнтів. Однак він зафіксував досить цікаві факти про кількість хворих яких у межах досяжності до лікарні нараховувалося 1200 осіб, 60 з яких перебували на стаціонарі [21, с. 141]. Більшість із них страждали на шкірні та очні захворювання. Ймовірно спілкування із лікарями на культбазі надихнуло його написати твір «Крила рожевої чайки», де якраз описується лікування хворого юнака.

Наступною зустріччю із корінними мешканцями і описом їхнього побуту М. Трублаїні стикається вже в кінцевій точці своєї мандрівки, а саме на острові Врангеля. Починаючи з 1924 року на ньому було засновано поселення, що перебувало під керівництвом радянського полярника Г. Ушакова з яким добре здружився М. Трублаїні. У 1926 році на острові була створена і полярна станція. Разом із Г. Ушаковим на неосвоєну землю висадилося 59 чоловік, переважно ескімосів, трохи чукч і росіян, які раніше проживали в селищах Провидіння і Чапліно на Чукотці. Саме з ними зустрівся український журналіст. Корінні мешканці Арктики жили відособлено від європейських поселенців, але постійно перебували з ними в контакті та вели традиційний спосіб життя. Місцевий лікар Савенко «розбив авторитет ескімоського шамана, до якого перше виключно зверталися

ескімоси і чукчі зі своїми недугами» [21, с. 178]. Також були серед них і росіяни, що асимілювалися в традиційне середовище чукч та ескімосів. «Старцев – це чукча з російським обличчям і досить правильною російською мовою. Він кілька років жив на Чукотці, де одружився з чукчанкою, 1926 року разом з родиною виїхав на острів Врангеля. Він жив так само, як його сусіди ескімоси; від своєї нової родини перейняв мову і звичаї, у своєму побуті нічим не відрізнявся від чукч. Його яранга, що в затоці Сомнітельной, стоїть самотно, на відстані багатьох миль від інших, і він почуває себе цілком задоволеним у товаристві своєї дружини і їхнього маленького хлопчика» [21, с. 175]. Ймовірно М. Трублаїні був би розчарованим, коли дізнався, що нині постійного населення на острові Врангеля немає, а останнім корінним мешканцем був шаман Г. Каургін [8].

Здебільшого ескімоси та чукчі в репортажі «До Арктики через тропіки» виступають як дивний та неосвічений народ, якому пощастило опинитися у складі молоді держави Радянського Союзу. М. Трублаїні не мав сумніву, що на них чекає світле радянське майбутнє, де вони займуть чільне місце серед інших народів Радянського Союзу. Саме такими він зобразив їх у своїх художніх творах для дітей «Оповідання про далеку Північ», що стали другим джерелом нашого дослідження. На жаль, ми не можемо розглянути всі тексти, де описується життя та побут народів Арктики, тому основний акцент буде зроблено на розгляді релігійних та світоглядних моментів, які вдалося вловити М. Трублаїні.

На нашу думку, одним із таких текстів можна вважати «Вовки гоняться за оленями», де автор описав пригоди мисливців якутів в Улалайському улусі. Однією із центральних ліній оповіді постає особливий зв'язок юнака на ім'я Оротук та оксамитового оленя, коли зустріч поглядами пов'язала їхні життя.

«Оротук, чому ти не стріляв? – спитав Тоскан. – Мені було його шкода. Я вперше бачив такого красивого оленя. Це оксамитовий олень» [22, с. 79].

Ймовірно таке твердження дивно звучить для людей вихованих у західній культурі, але такий спосіб сприйняття реальності досить типовий для народів Арктики. Власне, як зазначає британський антрополог Т. Інгольд: «Під час переслідування часто настає критичний момент, коли олень виявляє вашу присутність. Потім він робить щось дивне. Замість того щоб втекти від вас, він завмирає, повертає голову і дивиться прямо вам в обличчя» [3, с. 13]. Далі дослідник пише наступне:

«у народу крі, корінних жителів північно-східної Канади, є своє пояснення того, чому оленя (або карибу, як його називають в Північній Америці) так легко вбити. Вони стверджують, що тварина сама пропонує себе мисливцеві в знак доброї волі або навіть любові до нього. Тілесну субстанцію карибу не відбирають, а приймають. Відбувається це саме в момент зустрічі, коли тварина зупиняється і дивиться мисливцеві прямо в очі. Як і багато народів світу, які промишляють полюванням, крі асоціюють погоню за твариною зі зваблюванням дівчат, а його умертвіння – із актом любові. У такому світлі вбивство виявляється не припиненням життя, але актом, принципово важливим для його продовження» [3, с. 13–14]. Як зазначає Ф. Дескола, в анімістичному світогляді подібні переконання існують фактично в усіх народів, які є носіями такого світогляду. Такий момент зустрічі поглядами говорить про обмін душами між двома живими істотами [2, с. 129–144]. Більш детально подібні історії у житті якутів описав П. Вітебський у книзі «Люди оленярі: життя із тваринами та духами Сибіру» [5].

У цьому контексті, доречно буде звернутися до іншої дещо схожої історії. В 1940 році радянський письменник М. Зоценко написав збірник оповідей для дітей «Розповіді про Леніна», де помістив історію про вождя пролетаріату та його полювання на лисицю. Ймовірно цю історію знав і М. Трублаїні, оскільки вона була досить популярною у 30-х роках і про неї часто згадували у багатьох спогадах про Леніна. «Одного разу, коли Ленін стояв серед лісу, собаки вивели на нього лисицю, але завзятий мисливець не став стріляти. Він сказав іншим мисливцям, що не став вбивати лисицю, бо вона була неймовірно красивою» [12, с. 32–33]. Такий сюжет говорить про відому мисливську практику серед корінних народів Півночі. Герой оповідання М. Трублаїні Оротук, отже, не зміг вистрілити в звіра зовсім не через його красу, а через те, що олень вкрав у нього душу. У такій інтерпретації звір першим помітив мисливця і першим подивився йому в очі. Це означає, що особистість оленя перетворила особистість Оротука в свою здобич, і, щоб повернути душу, йому слід було б звернутися до сильного шамана або заволодіти оленем фізично. Власне це і зробив Оротук в кінці твору, коли врятував оксамитового оленя від вовка та зробив його частиною свого стада.

Друге оповідання «Малий посланець» розповідає історію, яку М. Трублаїні почув під час своєї подорожі в Арктику 1929 року. У ній йдеться про

дітей чукч Анку та Тайо і їхню маленьку сестру, яка нещодавно народилася. Важкі пологи стали причиною хвороби їхньої матері. Автор описує історію, яка повинна сформувати певний ореол страху для дитини. Двоє старих сусідів Багай і Єрпин покликали шамана, щоб той вилікував хвору. «Коли шаман оглянув хвору, він сказав: Як опівночі їй не стане краще, то треба буде винести немовля на мороз. І нехай лежить на морозі до ранку. Тоді хвороба перейде на немовля, і хворій стане легше. Коли немовля не замерзне, то хвора вичуняє. Інакше вмре» [22, с. 186]. Лише так можна буде вилікувати матір дітей. Однак старша дочка вже відвідувала школу і розуміла силу радянської медицини. У школі її вчили, що шамани обманюють людей. Тому автор описує шамана виключно в негативних тонах: «Третій – низенький дідок. Його Тайо не знав, зате того старого пізнала Анка. То був головний шаман на їхньому березі. Той шаман брехав чукчам, ніби він все може робити та все знає. Він запевняв, що коли йому заплатять, то він вилікує всякого хворого. Стверджував, ніби знає такі слова, які допомагають щасливому полюванню. Це був безсовісний брехун, що любив добре попоїсти та не любив працювати» [22, с. 184].

Старше покоління корінних мешканців Чукотки вірило в магичні вміння шамана. Вони опиралися всьому новому, в тому числі радянським лікарям і медицині, оскільки вони для них були незрозумілими. Натомість, на думку М. Трублаїні, молодше покоління чукч, було вже здатне сприймати зміни, які відбуваються у їхньому краї. Тому Анка, найстарша дитина хворої матері, яка вже була долучена до нового цивілізованого світу, написала записку і відправила свого молодшого брата до школи. Таким чином вчитель та лікар прибувають раніше, ніж встигають виконати наказ шамана. Вони надають допомогу матері дітей, яка з часом одужує. Якщо, однак, пригадати розповідь із репортажу «До Арктики через тропіки», оригінальна історія була не настільки втішною. Усе це сформувало негативний образ шамана, як злого персонажа, який намагався вбити матір. Такий наратив вписувався у радянську міфологію, яка протистояла будь-яким релігійним забобонам та віруванням. Загалом, на нашу думку, М. Трублаїні вдалося створити негативний образ шамана для україномовних читачів.

Певний зв'язок із попередньою історією має оповідання «Крила рожевої чайки». У ньому М. Трублаїні розповідає про побут і життя ескімосів на віддаленому острові. Там також, на думку

автора, панують дикі та жорстокі звичаї. Жителі острову не можуть сприйняти чогось нового і незрозумілого для них. У цьому оповіданні самі шамани не згадуються, а негативним персонажем, що уособлює в собі традицію, виступає старий Ілавірнік. Центральними у цьому творі стають конфлікт поколінь і зміни способу життя. М. Трублаїні, перебуваючи під враженням звичаю вбивати своїх родичів, які не можуть самостійно себе прогодувати, формує історію навколо цього сюжету і важливої ролі радянської медицини для корінних народів Арктики. Руйнівником цієї традиції стає дівчина Анка, героїня оповідання «Малий посланець». Вона допомагає дівчині ескімосці Мамаюк врятувати свого брата Овайюака від удушення через те, що він осліп.

Тут також можна згадати про певну емансипацію жінки у традиційному середовищі малих народів Півночі. У цих двох оповіданнях персонажі жіночої статі порушують табу та скеровують свою спільноту до нового шляху і побудови радянського суспільства. Загалом М. Трублаїні був правий. Жіночі рухи серед корінного населення Півночі дійсно відігравали важливу роль у радянзації цих народів [4, с. 232–237].

В оповіданні «Крила рожевої чайки» персонаж Анки піклується не лише про свій народ, але й вирушає до своїх віддалених родичів ескімосів, щоб також допомогти їм налагодити нове життя. Тим самим М. Трублаїні хоче вказати на припинення ворожнечі між ескімосами та чукчами в межах нової радянської дружби. Також можна згадати, що саме Мамаюк руйнує сформовані ескімосами традиції острову. Вона вбиває рожеву чайку, що була священною в уяві місцевих жителів. Анка, в свою чергу, рятує від загибелі Овайюака, якого хотіли задушити через його хворобу. Юнака відправляють до лікарні, де лікарі повертають йому зір: «З хвилюванням чекав Овайюак того часу, коли знімуть пов'язку йому з очей. І ось ця хвилина надійшла. Був вечір. При світлі лампи Овайюак побачив свою сестру, Анку та лікарку. Навалук, я бачу тебе! – крикнув він» [22, с. 206]. Тим самим він натякає на прогрес, що принесла з собою радянська цивілізація у вигляді медицини, електричного світла та інакшого розуміння соціальної ролі жінки.

Отже, можна узагальнити, що в реальному світі соціальної спільноти межі комунікації формуються на основі конкретного та ціннісно насиченого змісту або тематичного наповнення, а не нормативних вказівок чи стандартів, як це відбувається у системно-формальному контексті.

Згідно з поглядами Дж Кліффорда, ці обмеження визначаються обраними темами для спілкування [1, с. 109–110]. Це призводить до висновку, що М. Трублаїні користуючись засобами соціокультурної та антропологічної аналітики, повинен був швидко адаптуватися до змін у своїх мандрах, активно вивчати аспекти спілкування всередині громад і робити чіткий акцент на радянську спільність із проекцією на майбутнє Радянського Союзу. Такий погляд на культуру крізь призму мандрівних нарисів дозволяє дослідникам історії антропології виявити процеси створення та розпаду різноманітних соціокультурних явищ. На початку ХХ століття мікродинаміка змін у спільнотах характеризувався різноманітністю життєвого спектра, індивідуальності та спільності, різнобічними процесами соціокультурного життя та централізованістю соціокультурного простору. Зокрема у творчості М. Трублаїні подібні процеси можна прослідкувати на прикладі трансформації соціальних процесів корінних мешканців у контексті освіти, медицини, емансипації та залученості до соціальних проєктів Радянського Союзу, які мали принести свої плоди у майбутньому після подолання низки цивілізаційних викликів.

На жаль, М. Трублаїні не був зацікавлений у глибокому пізнанні світогляду і традицій корінних народів Півночі. Вони для нього виступали як своєрідне екзотичне явище. Наприклад, образ

шамана автор змальовує як негативний пережиток «темної» давнини, якого потрібно якнайшвидше позбутися заради «світлого» майбутнього. Шамани у його творчості виступають як зайвий рудимент, що заважає влитися малим народам Півночі у велику і дружню «сім'ю» та встати пліч-о-пліч із робітниками і селянами заради розбудови Радянського Союзу. Незважаючи на такий негативний досвід автора, його зустрічі зі збереженими традиціями та практиками, дали письменнику оригінальний матеріал для художньої творчості. Корінні народи радянської півночі у його текстах залишалися неосвітченими, а за своєю поведінкою та способом життя нагадують дітей. Вони продовжують перебувати в полоні забобонів та віри в могутність своїх шаманів та архаїчних соціальних норм і законів. Тому М. Трублаїні покладає великі сподівання на нове покоління, яке вже виховувалося у школах за допомогою «нових підходів радянської педагогіки». На його думку саме вони могли змінити і скерувати свій народ до кращого і прогресивного шляху розвитку до «щасливого радянського майбутнього», і, таким чином, вивести з «доісторичних часів». Саме тоді, коли всі перешкоди будуть подолані, корінні народи Півночі Радянського Союзу зможуть доєднатися до спільноти інших радянських народів, щоб рівноправно будувати нову державу.

Список літератури:

1. Clifford, J., *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge, London, 1991. 408 p.
2. Descola Ph., *Beyond Nature and Culture*. Chicago: University of Chicago Press, 2013. 485 p.
3. Ingold T., *Culture, nature, environment: steps to an ecology of life. The Perception of the Environment*. London: Routledge, 2000. P. 13–27.
4. Slezkine Yu. *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaka: Cornell University Press, 1994. 448 p.
5. Vitebsky, P., *Reindeer People: Living with Animals and Spirits in Siberia*. Harper Collins, 2005. 564 p.
6. Богораз В. Г., Чукчи. Социальная организация. Москва, 2016. 216 с.
7. Галкин Н., В земле полуночного солнца. Москва, 1931. 288 с.
8. Горчаков Д. Последний шаман. ТРК «Петербург», 5 канал. URL: <https://www.5-tv.ru/news/46992/> (дата звернення: 10.06.2023).
9. Денисенко А., Дитячий капітан. (До 80-річчя з дня народження), *Українська мова і література в школі*, № 4, 1987. С. 68–71.
10. Забловський А., Умебаяші М., Звичаї «саджати на лубок» та «убасте» в українській та японській етнокультурній традиції. *Етнічна історія народів Європи*, Вип. 13, 2002. С. 99–101
11. Кердівар Н. І., Творчість Миколи Трублаїні і становлення пригодницького жанру в українській літературі першої половини ХХ ст., автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01. Дніпропетровськ, 2010. 20 с.
12. Крупская, Н., Воспоминания о Ленине, Москва, 1932. 245 с.
13. Огрызко В. В., Североведы России: Материалы к биографическому словарю, Москва, 2007. 560 с.
14. Плетньова О.Ю., Ідейно-художнє багатство мариністичних мотивів у творчості Миколи Трублаїні. *Актуальні проблеми слов'янської філології*, Випуск XXIV, Частина 2, 2011. С. 115–122.
15. Подолинний А., Капітан дитячої літератури. Київ, 1987. 48 с.

16. Редіна, В.А. Редін, В.І., Історія становлення та розвитку дитячого туризму і краєзнавства на Харківщині, Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України. *Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю дитячо-юнацького туризму в Україні*. Київ – Кропивницький, 2020. С. 15–26
17. Семушкин Т.З., Опыт работы по организации школы-интерната чукотской культбазы ДВК. 1931, СС № 3/4, С. 171–192.
18. Семушкин Т.З., Чукотка, Москва, 1970. Т.2. С. 7–344.
19. Сиротюк М., Микола Трублаїні. Літературний портрет. Критико-біографічні нариси. Київ, 1960. 167 с.
20. Трублаїні М., Великим сибірським шляхом: вибрані публікації 20-х років. Вінниця, 2000. 124 с.
21. Трублаїні, М., До Арктики через тропіки. Харків, 1932. 204 с.
22. Трублаїні, М., Оповідання про далеку Північ. Київ, 1959. 207 с.
23. Цимбал Я., Микола Трублаїні. *Шляхи під сонцем. Репортаж 20-х років*. Київ, 2016. 860 с.

Shchepanskyi V.V. CULTURAL IMAGES OF INDIGENOUS PEOPLES OF THE ARCTIC: EXPLORING THE LITERARY PERSPECTIVE OF MYKOLA TRUBLAINI

The present article undertakes a comprehensive examination of M. Trublaini's travel essays and narratives authored during the 1920s and 1930s, elucidating the intricate portrayal and overarching worldview of the indigenous Arctic populace. The study critically underscores the scholarly significance inherent in the literary corpus of this Ukrainian writer, positing it as a pivotal anthropological historical source that affords insights into the multifaceted existence of these societies within the intricate sociocultural tapestry of the aforementioned temporal epoch. Central to the investigation is a meticulous scrutiny of M. Trublaini's intricate depiction of indigenous collectives, encompassing the Yakuts, Chukchi, and Eskimos. The research accentuates his conscientious endeavor to encapsulate the distinctive cultural nuances, religious paradigms, and the enigmatic persona of the shamanic figures within these ethnographic subsets, a portrayal distinguished by its acute realism and profound psychological insight. Of particular import is the pivotal role attributed to the emblematic shamanic archetype, which emerges as a veritable cornerstone within M. Trublaini's narrative oeuvre. Beyond its purely literary function, this symbolic representation assumes a dual role, serving as both a literary construct and an ideological conduit. Through dexterous manipulation of literary devices, the author adeptly navigates the dialectic between the indigenous Arctic culture's distinctive attributes and its intricate interplay with the burgeoning sociocultural phenomenon encapsulated by the emerging "Soviet Union culture." Ultimately, the present article culminates by unequivocally elucidating M. Trublaini's seminal contribution in unraveling the intricate layers of cultural heritage and cognitive constructs enmeshed within the ethos of the Arctic's indigenous inhabitants. This exposition serves to underscore their pivotal agency in shaping the socio-cultural fabric during the formative stages of the nascent Soviet Union in the nascent decades of the 20th century.

Key words: indigenous peoples, Arctic, travel essays, "The Great Journey", anthropological writing.

РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.27>

Лазуренко В.М.

Черкаський державний технологічний університет

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В РАНЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОВСЯКДЕННЯ ІЄРЕЇВ ПИРЯТИНСЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ¹

У 2023 р. була опублікована монографія Віталія Дмитренка ««А при тій церкві піп з попадею»: повсякдення ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття» [1]. Вона є важливою роботою з історії повсякдення парафіяльного духовенства Київської митрополії XVIII століття та розвиває один з найперспективніших напрямів у сучасній історіографії – соціальну історію [2, с. 8–36]. У книзі звернено увагу на локальну, регіональну спільноту парафіяльних священиків Пирятинської протопопії, котра до цього не ставала об'єктом спеціального дослідження.

Ця праця має міждисциплінарний характер і торкається широкого кола питань, що перебувають в орбіті дослідження історії, культурології, богослов'я, соціології, демографії, історії права тощо.

Представлена монографія складається зі передмови, чотирьох розділів, висновків, інформаційних ресурсів, додатків, переліку таблиць і показників.

Дослідник відзначає, що концептуальною основою його роботи послужили праці науковців, виконані в рамках історіографічного напрямку «нова соціальна історія». Саме тому дослідження зосереджено на соціальних і культурних характеристиках пирятинських ієреїв як соціальної групи, котра функціонувала в другій половині XVIII століття. Автором запропонована схема аналізу локальної спільноти парафіяльних ієреїв, що може бути використана при вивченні подібних соціальних груп ранньомодерного часу [1, с. 7–9].

В першому розділі видання розглянуто науковий доробок учених, пов'язаний із проблематикою дослідження та проаналізовано джерельну базу вивчення парафіяльних ієреїв Пирятинської

протопопії. Дослідник відзначає, що парафіяльні священики були невід'ємною складовою частиною українського ранньомодерного соціуму, тож закономірно розпочинає історіографічний огляд із трудів учених, які вивчали тогочасну людину й механізми функціонування суспільства в широкому культурному контексті його взаємодії з церквою. В цьому сегменті праці головний наголос зроблено на сучасних розробках, виконаних у парадигмі антропологічного підходу [1, с. 27–30].

Велика увага приділена працям, присвяченим історії церкви та православного духовенства XVIII століття в Україні. Автор детально розглядає витoki дослідження історії Київської митрополії та парафіяльного духовенства XVIII століття. Відзначає зміни в парадигмі дослідження, пов'язані з проникненням в українську історичну науку ідей та методологій західної історіографії. Ретельно розбирає перспективи використання історіографічних концептів: «київське християнство», «києвохристиянська традиція», «конфесіоналізація», сакральна топографія для дослідження парафіяльних ієреїв [1, с. 42–45].

Аналізуючи джерела, дослідник ретельно розглядає діловодну документацію, пов'язану з діяльністю духовного правління (консисторії) метричні книги, сповідні розписи, ревізькі «сказки» та відомості про кількість церков і церковнослужителів, застосовує методику обчислення індексу Віпла для з'ясування достовірності вікових даних. Він наголошує, що саме вони дали головний матеріал для його пошуків.

У другому розділі науковець з'ясовує кількість, топографію посвят і матеріальний стан храмів, що перебували у складі протопопії та подає характеристику демографічних показників цієї спільноти. Він доходить висновку, що під орудою

¹ Рецензія на книгу Дмитренко В. А. «А при тій церкві піп з попадею»: повсякдення ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. Полтава: Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, 2023. 300 с.

пирятинського протопопа в другій половині XVIII століття перебувало 87 храмів [1, с. 57]. Дослідник аналізує обставини ремонту та перебудови церков, з'ясовує технічні та юридичні сторони цього процесу. Такі розвідки суттєво розширюють наші уявлення про сакральну топографію та матеріальний стан церков Київської митрополії. У дослідженні констатована суттєва подібність церковного начиння та священницького одягу в різних храмах протопопії, що свідчить про побутування єдиної традиції, котра визначала стійкий набір речей, необхідних для церковних дійств, а також демонструвала порівняно рівний стан матеріального забезпечення церков цієї адміністративної одиниці.

На основі аналізу матеріалів сповідних розписів, метричних книг, відомостей про кількість церков і церковнослужителів, автор встановлює кількість ієреїв у протопопії, визначає питому вагу душпастирів у місцевому соціумі, аналізує використання імені, по батькові та прізвищ, досліджує вікові характеристики панотців. Усе це сприяє створенню просопографічного портрету ієреїв Пирятинської протопопії. Значну увагу приділено вивченню освітнього рівня парохів. На конкретних прикладах встановлено де та скільки навчалися майбутні священники, розглянуто проблему впливу освіченості на процес номінування ієреїв, а отже й зроблено внесок у вирішення історіографічного дискурсу про ефективність імперських реформ у Київській митрополії та українському суспільстві [3, с. 14].

Третій розділ монографії присвячено родинним аспектам життя священників. Автор аналізує священницькі домогосподарства протопопії. Встановлює, що всі пресвітери протопопії володіли власними дворами. Такі результати свідчать про відносно добре економічне забезпечення сільських ієреїв і підкріплюють тезу про особливий статус духовенства в соціумі ранньомодерної України. Водночас, встановлена дослідником подібність кількісних показників ієрейських і козацьких дворів слугує підтвердженням тези про існування соціального ліфту між цими двома групами.

Науковець відзначає перевагу в священницьких дворах осіб, пов'язаних кровною спорідненістю й пояснює таке явище поєднанням нових законодавчих вимог щодо священників із укоріненою традицією наслідування парафії. Це часто призводило до створення клану, члени якого нерідко обіймали всі посади на парафії, докладаючи зусиль з недопущення чужинців або їхньої інкорпора-

ції. В кінцевому підсумку саме цей факт сприяв перетворенню священників на окремий соціальний стан [1, с. 118].

У контексті повсякдення важливим видається розгляд автором родинного життя панотців у демографічному та чуттєвому аспекті. Застосовуючи квантитативну методику, дослідник вивчає демографічні показники ієрейських родин. Він встановлює сімейний статус панотців, обраховує шлюбний вік і вікову різницю в подружжі, середню чисельність ієрейської родини, її тип і покоління склад.

У монографії досліджена й така делікатна тема як прокреаційна поведінка панотців. Автор визначив вік, у якому священники ставали батьками, дослідив тривалість інтимного життя в їхніх сім'ях. Його висновки перегукуються з міркуваннями інших науковців та дозволяють стверджувати, що репродуктивна поведінка панотців Пирятинської протопопії збігається з прокреаційною позицією їхньої пастви [1, с. 155].

У контексті вивчення повсякдення душпастирів автор оглядає конфліктні ситуації у родинах ієреїв. Вони цікавлять дослідника не лише в причинно-наслідкових координатах, а передовсім, у контексті співвідношення «книжної» та народної культур. Переконливо виглядає й висновок: священник у родинних стосунках спирався на чинні у соціумі правила, нехтуючи настановами й канонічними приписами, а родинне життя панотців повторює сімейні взаємини їхніх парафіян.

У четвертому розділі досліджено «професійне» повсякдення парафіяльного священника. Розділ розпочинається зверненням автора до історіографічної дискусії про вплив «спадковості» та «виборності» на процес номінування священника. Це питання важливе в контексті ширшої проблеми щодо існування окремих станів у ранньомодерному українському соціумі.

Результати пошуків Віталія Дмитренка показали, що спроби церковних ієрархів обмежити впливи пастви та власників на процес отримання парафій наштовхувалися на чинні традиції й не дали бажаних результатів у Пирятинській протопопії. Він відзначає, що ані спадкування, ані виборність не мала переваги в протопопії, вони існували одночасно, переплітаючись і доповнюючи одне одного. Водночас, на думку автора, головним пріоритетом було збереження контролю над парафією в руках сім'ї [1, с. 180].

Цікавою є спроба дослідити повсякденні практики требоподання священниками протопопії. На прикладі метричних книг науковець

аналізує бюджет часу, затрачений ієреями на виконання різноманітних обрядів і відправ. Він вважає, що попередня традиція, загальна осто-рога до нововведень, невисокий рівень освіченості суттєво впливав на душпастирську діяльність ієрея. Відбувалося стандартизування й бюрократизація церковного життя, що відбивалося на взаєминах ієрея з паствою й слугувало благодатним підґрунтям для непорозумінь та сварок.

Аналізуючи конкретні справи автор твердить: парафіяльні священики добре знали один одного

та взаємодіяли між собою при виконанні розпоряджень і здійсненні душпастирської діяльності. Водночас, зауважує на конфлікти між ними і доходить висновку, що протистояння були буденним явищем життя ієреїв.

Для рецензованої монографії характерне уміле поєднання аналізу проблематики в дискурсі «історії де-юре» та «історії де-факто», що вигідно вирізняє роботу з-поміж низки інших праць. Саме таке поєднання дозволяє повно представити повсякдення ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття.

Список літератури:

1. Дмитренко В.А. «А при тій церкві піп з попадею»: повсякдення ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023. 300 с.
2. Нові перспективи історіописання / за ред. Пітера Берка. Київ: «Ніка-Центр», 2004. 379 с.
3. Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 272 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Барановська Н.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»
- Бартків І.В.** – аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Бердниченко Є.О.** – аспірант кафедри філософії та історії науки і техніки Державного університету інфраструктури та технологій
- Більченко І.В.** – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Меморіальний музей Г.С. Сковороди»
- Бубєнок О.Б.** – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського Національної академії наук України
- Годованська О.М.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»
- Дмитренко А.А.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Жмака В.М.** – кандидат історичних наук, доцент, викладач вищої категорії Сумського фахового коледжу економіки і торгівлі
- Запорожченко Ю.В.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та теорії держави і права Університету митної справи та фінансів
- Зубко О.Є.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця)
- Ісхакова А.В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
- Лазуренко В.М.** – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, проректор з гуманітарно-виховних питань, професор кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету
- Левенець О.М.** – доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету
- Левітас Ф.Л.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри громадянської та історичної освіти інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка
- Марасв В.Р.** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України
- Мартинів М.А.** – аспірантка Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Мартинчук І.І.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса, м. Вінниця
- Мателешко Ю.П.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Мінченко М.В.** – аспірантка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
- Павловой І.М.** – студентка кафедри Новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Паска Б.В.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Полонський Л.Г.** – доктор технічних наук, професор, професор кафедри механічної інженерії Державного університету «Житомирська політехніка»
- Рамазанов Ш.Ш.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
- Сараєва О.В.** – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри філософських наук та історії України Приазовського державного технічного університету
- Танович Л.** – доктор технічних наук, професор, заступник декана Машинобудівного факультету Белградського університету (Республіка Сербія)

- Тортіка М.В.** – доктор історичних наук, професор кафедри музейно-туристичної діяльності Харківської державної академії культури
- Тоцька С.І.** – аспірантка 3 року навчання кафедри давньої і нової історії України та методики навчання факультету історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету
- Трояк Я.О.** – аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
- Трухан О.Ф.** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри громадянської та історичної освіти інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка
- Турков В.В.** – кандидат історичних наук, доцент
- Ченцов Я.М.** – здобувач ступеня доктора філософії 3 року навчання Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
- Черкасов С.С.** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету
- Шамілова А.М.** – викладач Сумгайтського державного університету (Азербайджан)
- Щепанський В. В.** – незалежний дослідник

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 34 (73) № 4 2023

Коректура • *Н. Славогородська*

Комп'ютерна верстка • *О. Молодецька*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 19,13. Ум. друк. арк. 20,93. Зам. № 1123/705

Підписано до друку 24.11.2023. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.